

Grey Scale #13

DANES
PICTA
.COM

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

ZARYS HISTORJI USTROJU

PAŃSTW ZACHODNIO-EUROPEJSKICH
FRANCJA. NIEMCY. ANGLJA.

WEDŁUG WYKŁADÓW ZAST. PROFESORA
D-ra IWONA JAWORSKIEGO.

OPRACOWAŁ
HENRYK CYGANKIEWICZ
STUDENT PRAW

WYDANE JAKO MANUSKRYPT DLA
UŻYTKU SŁUCHACZY U. S. B.

WILNO, 1927 r.

paper for 1927

ZARYS HISTORJI USTROJU

**PAŃSTW ZACHODNIO-EUROPEJSKICH
FRANCJA. NIEMCY. ANGLJA.**

**WEDŁUG WYKŁADÓW ZAST. PROFESORA
D-ra IWONA JAWORSKIEGO.**

**OPRACOWAŁ
HENRYK CYGANKIEWICZ
STUDENT PRAW**

**WYDANE JAKO MANUSKRYPT DLA
UŻYTKU SŁUCHACZY U. S. B.**

WILNO, 1927 r.

ZARYS HISTORJI USTROJU

**PAŃSTW ZACHODNIO-EUROPEJSKICH
FRANCJA. NIEMCY. ANGLJA.**

**WEDŁUG WYKŁADÓW ZAST. PROFESORA
D-ra IWONA JAWORSKIEGO.**

**OPRACOWAŁ
HENRYK CYGANKIEWICZ
STUDENT PRAW**

**WYDANE JAKO MANUSKRYPT DLA
UŻYTKU SŁUCHACZY U. S. B.**

WILNO, 1927 r.

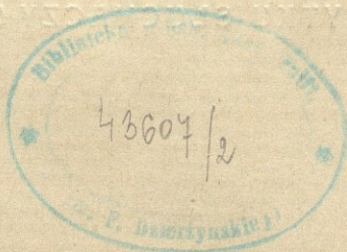
History of the United States

FRANCIS A. MASON, M.A.

LECTURE IN HISTORY AT ST. JOHN'S COLLEGE, CAMBRIDGE

STUDENT COPY

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

WSTĘP.

Historja państw zachodnio-europejskich rozpoczyna się z chwilą, kiedy Germanowie na gruzach państwa Rzymskiego zakładają państwa szesepowe. Formy państwowe Germanów przed wędrownkami ludów należą nie tyle do zakresu historji, co do zakresu badań archeologicznych. Jedyne jako wstęp należy parę słów powiedzieć o tych formach astrojowych. W naturze panowała kontrowersja, czy pierwotnie była nie zorganizowana horda bez stałych związków między mężczyzną a kobietą, bez wykształcenia pojęcia własności; czy też pierwotną komórką społeczną była rodzina. Ostatecznie przeważyło to drugie zdanie. Zaczątkiem więc astroja społecznego jest rodzina, t. j. stałe połączenie mężczyzny z kobietą. Również mamy od początku do czynienia z własnością indywidualną, o ile rozchodzi się o ruchomości. Wyższe grupy społeczne powstawały dzięki poezaciu wspólności krwi t. j. pochodzenia od wspólnych przodków. Było to w łączności z religją ludów pierwotnych. Religja ta obrecała się około kultu przodków, których niejednokrotnie czczono pod postacią zwierząt, roślin lub czasem przedmiotów martwych (t. zw. totemizm). Tego rodzaju stan obserwować możemy dzisiaj jeszcze u ludów pierwotnych jak n. p. u Baszmenów, Weddów i t. p. Dzięki metodzie porównawczej polegającej na tem, że rzeczy i fakty zaobserwowane u społeczeństw dzisiaj znajdujących się na najniższym szczebla kultury—przenosimy w przeszłość ludów kulturalnych, możemy przyjąć z pewnem prawdopodobieństwem, że astrój pierwotny Germanów był do pewnego stopnia analogiczny.

Dzięki poezaciu pokrewieństwa, rodziny łączyły się w rody, rody w klany, klany w plemiona. Te pierwotne astroje nie należy sobie wyobrażać, jako jednostki stale na pewnem terytorjum przebywające. Przeciwnie, były to ludy nomadyzujące, trudniące się głównie pasterstwem i myśliwstwem. Zajęcie

rolnictwem spotykamy a plemion. Ci Germanowie, którzy zetknęli się w pierwszym wieku przed Chrystusem z Rzymianami byli właśnie w tem stadjum rozwojowem, że zorganizowani byli w plemiona. Ustrój ich można poznać z wielką dokładnością dzięki dziełom autorów rzymskich: Cezara i Tacyty. Podział plemienia na klany, klanów zaś na rody utrzymał się i nadal. Zasadniczą więc komórką ustrojową dla państwa plemiennego pozostaje ród.

Ród posiadał znaczenie pod całym szeregiem względów. Tek więc: 1) Pod względem gospodarczym panował t. zw. komanizm rodowy t. j. o ile była w zupełności wykształcona własność na rachomościach, to nierachomości, byli własnością wspólną całego rodu. Nawet w epoce patrymonjalnej mamy pozostałość tego komanizmu rodowego w postaci t. zw. prawa bliższości (iussu propinquitatis). 2) Pod względem opieki prawnej na członkami ród rozstrzygał wszelkie spory powstałe w jego łonie, nazewnątrz dochodził krzywdy jakie ktokolwiek z jego członków poniósł od członka innego rodu. Dlatego najwyższą karą było wykluczenie ze związku rodowego, taką bowiem jednostką nikt się nie miał opiekować. 3) Ród jest całością pod względem wojskowym, w razie jeżeli plemię toczy wojnę—ród jest jednostką militarną. 4) Ród jest jednostką religijną, posiadającą swoje świętości rodowe. Dzięki temu wszystkim stosunki familijne obracają się około tych pojęć sakralnych, związanych z przodkami danego rodu.

Klan (pagus, gaa) powstał z połączenia się szeregu rodów. Na czele klanów stoją książęta (princeps, hereog, wojewoda) wybierani dożywotnio, a wyjątkowo piastujący swoją władzę dziedzicznie. Klan stanowi również całość pod względem wojskowym, ma również swoje wspólne świętości, pod względem sądowniczym zaś książę rozstrzyga spory między poszczególnymi rodami. Odbyna się to na świętych wzgórzach zwanych „Mallobergas“, gdzie książę asystowany przez dobieranych z pośród ludu doradców t.zw. „Rachimbargów“ wydawał wyrok, który jednak lud okrzykiem miał prawo przyjąć albo odrzucić. Tak więc organizacja klanu była republikańską.

Również republikańską była organizacja plemienia (volk, civitas), które powstało z połączenia się szeregu klanów. Na czele plemienia stali królowie, również najczęściej wybierani dożywotnio. Właściwą władzę w plemieniu sprawował wice

wszystkich ludzi wolnych, nosząc nazwę Ding (conellium). Zgromadzenie to obraduje i uchwala w najważniejszych sprawach, ono wypowiada wojnę i zawiera przymierza, ono uchwala nowe prawa i sądzi najważniejsze zbrodnie obrażające całość państwa, jak np. zdradę lub deceszkę z wojska. Z tego wynika, że w czasie pokoju władza królewska jest bardzo nikła. Natomiast rośnie ona w czasie wojny, kiedy król staje się naczelnym dowódcą plemienia i wszyscy winni mu są bezwarunkowe posłuszeństwo. Ważną atrybucją króla jest prawo utrzymywania drażyny zwanej comitatus albo trustis. Drażynę tworzą młodzieńcy ze znakomitych rodzin, którzy nieraz w znacznej liczbie mieszkają przy boku monarchy, a podczas wojny tworzą jego nieodstępny orszak wojenny. W epoce wędrówek ludów miały te drażyny odegrać bardzo znaczną rolę, jako awangardy wędrujących szeregów. A i znacznie później zawdzięczają Normanowie swe powodzenie w wędrówkach VIII i IX wieku po Chrystusie—dobrze zorganizowanym drażynom. O ile się rozchodzi o podział na stany, to jest organizację społeczną najdawniejszych ludów germańskich—to należy u nich odróżnić tak jak i u większości ludów barbarzyńskich, pierwotnie tylko dwa stany: ludzi wolnych i niewolnych. Wolnym był tylko ten, kto pochodził z danego plemienia i musiał należeć do jakiegoś z rodów. Wprawdzie między wolnymi wyróżniano pewną liczbę rodów znakomitych, tworzących arystokrację państw plemiennych, ale o niej nie można powiedzieć, że była odrębnym stanem szlacheckim, nie miała bowiem żadnych specjalnych uprawnień, ani też obowiązków. Przeciwnie wszyscy ludzie wolni tworzą ogół naroda o jednakich prawach i obowiązkach. Z tych obowiązków najważniejszy jest ciężar służby wojskowej, któremu za to odpowiada branie udziału w wiecach, a więc w rządach w państwie. Stan niewolniczy jest liczny, rekrutuje się głównie z jeńców wojennych. Stanowisko prawne niewolnika jest identyczne ze stanowiskiem niewolników w starożytnym Rzymie. W czasach nieco późniejszych pod koniec okresu państwa plemiennego spotykamy się z warstwą trzecią w państwie plemiennym, mianowicie z t. zw. „Litami”. Litowie mają stanowisko podobne do stanowiska rzymskich kolonów.

W przeddzień wędrówek ludów następuje dalsza ewolucja w państwie germańskim, mianowicie szereg pokrewnych sobie plemion łączyły się w całość, tworząc większe jednostki astro-

jowe, a mianowicie szczepy. O ile przy łączeniu się rodów w klany i klanów w plemiona główną rolę odegrywało poczucie pokrewieństwa i pochodzenia od wspólnych przodków, to przy powstania państw szczepowych decydującym jest czynnik podboja; jedno z plemion szczególnie potężnych podbija szereg sąsiadujących plemion i najczęściej w ten sposób powstaje szcep. Tem się tłumaczy, że organizacja państwa szczepowego w przeciwieństwie do organizacji państwa plemiennego ma więcej pierwiastków monarchicznych. Fakt ten powstania szczepów zbiega się chronologicznie z epoką wędrówek ludów. Kiedy szczepy germańskie wkracają na terytorjam państwa Rzymskiego, z początku na podstawie układów z państwem Rzymskiem pozostając w jego granicach formalnie jako sprzymierzeńcy, w następstwie doprowadzają do upadku państwa zachodnio-rzymskiego i na jego gruzach zakładają szereg państw szczepów germańskich (w. IV—V).

Najważniejszymi z tych państw są: państwo Bargandów w Galji środkowo-wschodniej, państwo Franków w północnej Galji, państwo Wizygotów w Hiszpanji i Galji południowej, państwo Ostrogotów w Włoszech, które następnie zostało podbite przez Longobardów, którzy z kolei założyli we Włoszech państwo Longobardów. W następstwie państwo Franków podbiło po kolei wszystkie państwa szczepowe germańskie stwarzając uniwersalną monarchję Frankońską, obejmującą całe terytorjam Europejskie państwa zachodnio-Rzymskiego z wyłączeniem Anglji, ponadto przyłączając do państwa tego szczepy germańskie, zamieszkujące dzisiejsze Niemcy, jak np. Turyngów, Sasów, Bawarów i t. d.

Z chwilą założenia państw szczepowych na gruzach państwa zachodnio-Rzymskiego możemy mówić o powstaniu wyższego ustroja państwowego, a mianowicie państwa patrymonialnego. Typem takiego państwa patrymonjalnego jest państwo Frankońskie, pozostające pod rządami dynastji Merowingów, następnie Karolingów.

CZĘŚĆ I.

Państwo patrymonjalne.

§ 1. Charakterystyka państwa patrymonjalnego.

W nauce pań państwa kontrowersja: jakie pierwiastki przeważają w ustroju Frankońskim. Szkoła romanistyczna, której głównym reprezentantem jest Fastel de Coalanges, twierdzi, że przeważał pierwiastek rzymski, zaś germanistyczna z Sohmem na czele, że starogermański. Jakkolwiek bądź nie ulega wątpliwości, że oba te elementy są reprezentowane w ustroju państwa patrymonjalnego. Dlatego konieczną jest rzeczą w paru słowach przedstawić ustrój prowincji rzymskich w momencie najazdu Germanów. Jasną jest rzeczą, że o ile pierwiastki romanistyczne odegrały rolę w ustroju państwa patrymonjalnego—to w tej postaci, w jakiej były reprezentowane nie w samym Rzymie, ale w jego prowincjach.

Podział administracyjny imperjum rzymskiego był następujący: Prefektury, których w państwie zachodnio-rzymskim było dwie. Na jej czele stał prefekt, mający stanowisko wice-króla t. j. będący zastępcą cesarza. Prefektury dzieliły się na djocezy, których np. w dawnej Galji było dwie; na czele djocezy stał vikarius, którego stanowisko wobec prefekta było identyczne ze stanowiskiem prefekta wobec cesarza. Djocezy dzieliły się na prowincje, których np. w obu djoeczach Galijskich było 17; na jej czele stał prezes. Co do stanowiska urzędników, stojących na czele tych jednostek administracyjnych, to należy mieć na uwadze, że wszyscy oni byli nominowani i odwołalni i że każdy z nich był w zupełności wyższemu położonemu hierarchji urzędniczej podporządkowany. Mamy więc w prowincjach rzymskich do czynienia z zupełnie wykształconym ustrojem biurokratycznym. Najniższą jednostką administracyjną, na które rozpadały się prowincje—były t. zw. civitates. Civitas było to miasto z przyległym terytorjum, na czele którego stali deka-

rjonowie, plastający swój urząd dziedzicznie. Urzędnicy administracyjni we wszystkich instancjach byli równocześnie urzędnikami sądowymi. Rok rocznie odbywały się zjazdy prowincjonalne, których jednak zakres działania był bardzo ograniczony, można powiedzieć, że poza aroczystościami, w których główną rolę odegrywał kult cesarza, jako ten kult, który był zasadniczym łącznikiem wszystkich prowincji rzymskich, zebrania prowincjonalne nie miały żadnego znaczenia. Cała organizacja prowincji rzymskich miała na oku cele fiskalne. Rozchodziło się o wydobycie z prowincji rzymskich jaknajwięcej dochodu dla Rzymu samego. Stąd bardzo ciężki system podatkowy. Podział na stany był następujący: 1) ludzie wolni, wśród których dzięki dziedziczności urzędów wytworzyła się arystokracja urzędnicza, 2) niewolnicy, 3) kolonowie. O jakiegokolwiek wolności indywidualnej w prowincjach rzymskich nie mogło być mowy. Tak np. dekarjonowie byli obowiązani wykonywać swój urząd i w żadnym wypadku zrzec się go nie mogli. Analogiczne stosunki spotykamy we wszystkich innych warstwach społecznych.

Na grzechach takich to organizacji prowincjonalnych powstało państwo patrymonjalne, w szczególności państwo Frankońskie. Państwo to było monarchją absolutną, t. j. władza królewska była nieograniczona. Wytworzyło się co do niej pojęcie, że jest patrymonjalna i stąd pochodzi nazwa państwa patrymonjalnego. Rezultatem tego między innymi było, że następstwo na tron było uregulowane prawnoprywatnymi przepisami spadkowymi. Wobec tego: 1) kobiety były wykluczone od dziedziczenia tronu tak, jak wogóle wykluczone były od dziedziczenia nieruchomości; 2) mężczyźni z dynastji panującej, pozostający ze sobą w tym samym stopniu pokrewieństwa, mieli wszyscy jednakowe prawo do korony. Stąd częste podziały monarchji Frankońskiej. Istnieje kontrowersja, czy podział ten należy uważać tylko za podział administracji przy zachowaniu idei jedności państwa, czy też monarchja Frankońska w zupełności była podzielona na szereg poszczególnych państw. Przeważa raczej to drugie zdanie. Ostatecznie po wygaśnięciu Merowingów cała monarchia jest skapiona w rękę królów z dynastji Karolingów. Dopiero traktat z Verdun miał znów wprowadzić podział państwa Frankońskiego.

Co do organizacji władzy centralnej państwa Frankońskiego należy w szczególności zaznaczyć co następuje: 1) Król

miał pełną władzę sadowniczą i mógł sam osobiście rozsądzić każdą sprawę (t. zw. *sady in palatio*), jak również każdy mógł się odwołać do niego od wyroku sędziego w razie jawnego sprzeciwienia się sędziego zasadzie sprawiedliwości. Natomiast apelacji w dzisiejszem tego słowa znaczeniu nie znano. 2) Król miał pełną władzę ustawodawczą — wydawał ustawy pod postacią t. zw. *kapitalarzy*. 3) Bezpośrednimi doradcami króla byli urzędnicy kancelaryjni i pałacowi. Kancelarze królewskie urządzone były na wzór kancelarji dawnych rzymskich prefektów. Na jej czele stał kanclerz (*cancelarius*). Genezą urzędników pałacowych byli dostojnicy, których spotykamy już przy królu plemienia germańskiego. Są to np. *koniaszy*, *cześnik*, *podskarbi*, oraz najważniejszy z nich *majordomas*. Pod koniec dynastji Merowingów godność ta stała się dziedziczną w rodzie Karolingów, którzy ostatecznie mieli asanąć dynastję Merowingów, zagarnąć koronę królewską i rządzić państwem Frankońskim, jako dynastja Karolingów. Karolingowie znieśli urząd *majordomasa*. 4) Dawne wiece germańskie straciły wszelkie znaczenie i zredukowały się do dorocznych przeglądów wszystkich obowiązanych do służby wojskowej — t. zw. *poła marcowe* za Merowingów, *majowe* za Karolingów. Karolingowie zaczęli zwoływać innego rodzaju zgromadzenia, mianowicie t. zw. *placito*, t. j. zjazdy wszystkich urzędników państwa Frankońskiego. *Placita* odbywały się zrazu sporadycznie, od czasów Karola Wielkiego jednak były zwoływane systematycznie dwa razy do roku.

§ 2. Ustrój administracyjny i sadowniczy monarchji Frankońskiej.

Monarchja Frankońska podzielona była na hrabstwa, których terytorja odpowiadała dawnemu rzymskiemu *civitas*. Na czele hrabstwa stał urzędnik zwany hrabią (*comes*, *grafid*), mianowany przez króla i we wszystkim od niego zależny. Do pomocy miał *setników* (*centenarias*) i równocześnie był sędzią. Sądy sprawował podobnie jak w dawnym plemieniu germańkiem t. j. w pewnych oznaczonych porach roku wspólnie z wybranymi przez lud „*Rachimbargami*“, przy czem wyroki wprowadzić nie musiały być zatwierdzone, jak w plemieniu starogermańkiem, przez wszystkich zebranych ludzi wolnych, ale w każdym razie były przez nich okrzykiem przyjmowane do wiadomości. Karol Wielki wprowadził tutaj następujące reformy: 1) zamiast ra-

chimbargów ustanowił t. zw. skabinów mianowanych przez hrabiego; 2) odgraniczył ściśle kompetencje hrabiego i setnika, przeznaczając przed sądy pierwszego wszelkie sprawy ważniejsze t. zw. *caasae maiores*, a zaś drugiego—sprawy drobniejsze *caasae minores*. Odtąd hrabstwo podzielone było na centeny, na czele których stali setnicy—centenarjasze. Zrazą przez pewien czas utrzymali się książęta (*daces*), jako naczelnicy szczeptów poszczególnych i pośrednicy między hrabiami i królami. Usunęli ich zewsząd Karolingowie, zjawić się zaś mieli z powrotem w czasie upadku państwa patrymonjalnego. Natomiast coraz bardziej zaczynała się wykształcać instytucja t. zw. *missów*. *Missowie* byli to urzędnicy, najczęściej jeden biskup i jeden hrabia, których król wysyłał dla kontroli hrabiów do poszczególnych terytoriów państwa. *Missowie* zrazą wysyłani sporadycznie od Karola W. stali się instytucją stałą. Państwo podzielone zostało dla celów tej kontroli na okręgi. Okręg taki zwano *missaticiam*. Odrębny był nieco *astrój margrabstw* zakładanych na granicach państwa, na terytoriach świeżo zdobytych, dla celów obronnych. Na czele margrabstwa stali margrabiowie, których kompetencje były bardzo rozległe. Im podlegają *bargrabiowie* t. j. komendanci poszczególnych grodów warownych. Po przez margrabstwa miał *astrój frankoński* wpływ na później powstałe sąsiadujące państwa np.: Polskę, Czechy i Węgry.

§ 3. Ustrój gospodarczy i finansowy państwa Frankońskiego.

W epoce wędrowek ludów wytwarza się pojęcie własności rodzinnej na miejsce własności rodowej. Odtąd więc nie cały ród ale rodzina t. j. ojciec i jego dzieci były właścicielami nieruchomości. Własność rodzinna jest przejściem do własności indywidualnej, która już w VI wieku wszędzie była wykształconą, na wzór pojęcia własności a Rzymian. Jednak spotykamy się z pewnemi pozostałościami dawnego stanu rzeczy t. j. własności rodowej lub rodzinnej. Mianowicie t. zw. *ius propinquitatis* ograniczała własność o tyle, że na podstawie tego prawa jednostka nie mogła pozbyć się swej ziemi bez zezwolenia swych krewnych (*propinqui*). Wytworzenie własności rodzinnej stoi w związku z tem, że król po podbieleniu nowych terytoriów uważając się za właściciela całej zdobytej ziemi oddawał pojedyncze jej kawałki rodzinom.

Najczęściej rodzina dostawała jeden łan t. j. około 30 morgów. Łany drogą działów i t. p. rozdrabniały się coraz bardziej. Temu procesowi rozdrabniania się ziemi towarzyszył proces wręcz przeciwny — powstania wielkiej własności. Największym właścicielem ziemi był król, następnie kościół i klasztory, nareszcie coraz więcej ludzi możnych zaczęło skapiać w swoich rękach najczęściej drogą darowizny królewskiej olbrzymie posiadłości ziemskie. Takie włości (villae) rozpadały się na 3 części: 1) obszar pozostający pod bezpośrednim zarządem t. zw. mansi indominicati, 2) obszar oddany pod uprawę czynszowników, którzy składali właścicielom co roku pewne opłaty w naturze t. zw. mansi censuales, 3) bagna, pastwiska i lasy, z których cała włość użytkowała wspólnie t. zw. marcia. Podział ten stał w związku z panującym wówczas systemem gospodarstwa naturalnego, które w przeciwieństwie do wymiennego polega na zupełnej samowystarczalności danej włości, t. zn., że włość produkuje sama wszystko co jest konieczne do jej użytku. We Włoszech utrzymało się po upadku Rzymskiego państwa gospodarstwo wymienne, ale asilowania Karolingów, aby je przeszezepić do północnych krajów Frankońskich bardzo powolnie dawały rezultaty. System gospodarstwa naturalnego, jak i wogóle całą organizację ówczesnej wsi najlepiej poznajemy z tak zwanego capitulare de villis, wydanego dla włości królewskich. Z niego wynika, że we włościach królewskich było prowadzone gospodarstwo trójpółowe. Część ludności niewolnej zajmowała się rzemiosłami, tworząc przy każdej włości osadę przemysłową, a kierownikiem gospodarstwa w każdej włości był specjalny urzędnik — włodarz (villicus). Z początku przypuszczano, że capitulare de villis był wydany przez Karola W., że wszystko powyżej przytoczone po raz pierwszy wprowadzał i miał dla dalszego rozwoju gospodarstwa w państwie frankońskim epokowe znaczenie. Pojęcia te obalił uczony Döpsch, który wykazał, że capitulare de villis wydany był przez Ludwika Pobożnego i że regałował tylko istniejący stan rzeczy. Nie jest więc capitulare de villis żadną przełomową datą. W każdym jednak razie jest on pierwszorzędnym źródłem dla poznania stanu gospodarstwa wiejskiego w państwie frankońskim.

Wobec tego stanu gospodarczego głównymi dochodami króla były: 1) dochody z ogromnych włości królewskich.

2) opłaty sądowe, które były główną karą za występki, a których jedną trzecią część pobierał sędzia, co stanowiło jego wynagrodzenie, a dwie trzecie szły do skarbu króla, 3) rekwizycje w naturze, a szczególnie dostarczanie żywności dla armii t. zw. fodram, jak również utrzymywanie króla i jego dworu w czasie podróży. Przy tem zaznaczyć należy, że państwo frankońskie nie miało stałej stolicy, 4) dary składane przez poddanych regularnie, co było starogermieńskim zwyczajem. Natomiast asilowania królów frankońskich aby utrzymać, względnie przywrócić dawny system podatkowy rzymski — bardzo słabe tylko dawały rezultaty. 5) Inny ważny dochód skarbu nawiązać można do tradycji rzymskiej — są to t. zw. regalja, to znaczy prawa wyłącznie dla monarchy zastrzeżone, jak np. prawo nakładania ceł i myt (t. j. opłat wewnętrznych przy przebywaniu mostów, dróg i t.p.), bicie monety, opłaty targowe i t.d. Natomiast wątpliwą jest rzeczą, czy już w tej epoce wyrobił się monopol górniczy monarchy, t. zn. prawo poszukiwania minerałów we wnętrzu ziemi.

§ 4. Obowiązki ludności wobec państwa i podział na stany.

Oprócz wyżej wymienionych obowiązków natury finansowej musiała ponosić ludność wobec państwa następujące ciężary: 1) t. zw. manera t. j. obowiązek robocizny przy budowie grodów, przy robotach koło dróg i mostów i przy przenoszeniu poczty królewskiej, 2) obowiązek policyjny, polegający na tem, że wszyscy byli obowiązani do ścigania przestępców, 3) obowiązek sądowy, polegający na tem, że wszyscy wolni musieli się zjawiać na posiedzenie sądu. — Właściwości z zaprowadzeniem podziału sądowego na *causae maiores* i *causae minores* — Karol W. zarządził, że obowiązek ten ciąży na ludności jedynie w odniesieniu do sądów dotyczących *causae maiores*, 4) obowiązek wojskowy, dotyczący również całej ludności wolnej. Z rozkazu monarchy obowiązywał on wszystkich ludzi wolnych bez żadnego ograniczenia. Jednak od czasów Karola Wielkiego obowiązani byli stawiać się tylko ci, którzy posiadali więcej niż 4 łany, nadto służba wojskowa nie mogła trwać dłużej, niż sześć tygodni. Ci, którzy posiadali mniej, niż trzy łany musieli razem łączyć się i wspólnym kosztem wystawić jednego żołnierza. Dzięki temu

obowiązkowi powstały armje piersze, będące początkowo podstawą militarną menarchów frankońskich.

Ladność państwa frankońskiego była podzielona na stany t. zn. grupy społeczne wyodrębnione nie tylko swym zawodem, ale także przez to, że posiada każda odmienne położenie prawne i polityczne, odmienne wobec państwa prawa i obowiązki. Stany w państwie frankońskim są następujące: 1) ludzie wolni, których jednak wolność zawsze była ograniczona bezwzględnie poddaniem się woli królewskiej. W obrębie stanu ludzi wolnych zaczęła się wytwarzać szybko arystokracja, która zrazu była arystokracją *de facto*, lecz niebawem przekształciła się na arystokrację *de iure* t. j. stała się odrębnym stanem, a to dzięki immanitetom, senioratom i przekształceniu się urzędów w dziedziczne, 2) Czynszownicy powstałi z całego szeregu elementów, a mianowicie: a) dawnych rzymskich kolonów, b) dawnych germanskich litów, c) wyzwolonych niewolników, d) ludzi, którzy dobrowolnie oddawali się w służbę, jako czynszownicy. Ci ostatni rekrutowali się najczęściej z drobnych właścicieli ziemskich. Czynszownicy zamieszkiwali we wsiach (t. zw. *mansi censuales*), z których mieli składać opłaty w naturze panom. Dzięki zaś instytucji immanitetów stają się oni pod względem prawnym od pana zawisłymi, 3) Niewolnicy utrzymywali się nadal w znacznej liczbie, jakkolwiek ich położenie było nieco lepsze dzięki usiłowaniam kościoła.

Odrębną grupę w ladności państwa frankońskiego byli cudzoziemcy, którzy tylko o tyle pozostawali pod opieką prawa, o ile nad nimi była rozciągnięta specjalna opieka ze strony królewskiej. Dotyczy to w pierwszym rzędzie żydów. W zamian za opiekę obowiązani byli składać do skarbu królewskiego pewną daninę, skąd późniejsza nazwa *servi camerae*. Nadto spadkobiercy po zmarłych cudzoziemcach musieli się okupywać, o ile niechcieli, aby państwo zagarnęło ich schedę.

§ 5. Zaczątki ustroja feodalnego w państwie frankońskim.

W państwie frankońskim wykształcił się szereg instytucji, których rozpowszechnienie i dalsza ewolucja miała przekształcić ustrój patrymonialny w feodalny. Instytucjami takimi są: 1) immanitety, 2) senjorat i wasalswo, 3) beneficjum, 4) przekształcenie się urzędów z czasowych w dziedziczne.

Prof. Estreicher w swoich wykładach podaje następujące definicje:

ad 1) nazwa i pojęcie immaniteta jest rzymskie. Immanitetem (*immanitas* ab *introitu indies*) nazywano a rzymian przywileje, jakie posiadały dobra, należące do skarbu monarszego tej treści, że urzędnikom publicznym, w pierwszym rzędzie sędziom, nie wolno było w ich obręb wkrazać tak, że w czynnościach swoich odnośnie do ludności tam zamieszkującej musieli się wyręczać urzędnikami administracyjnymi te dobra. W państwie frankońskim zmieniono znaczenie i rozciągłość przywileja immanitetowego. Już za Merowingów, a w coraz większej mierze za Karolingów bywają obdarzane immanitetami przedewszystkiem te dobra, które z majątku królewskiego zostały nadane kościołom, ale również i na rzecz świeckich panów szafają nimi późniejsi monarchowie. Wielki właściciel utrzymując taki przywilej ma prawo do pośrednictwa między hrabią, a swoimi czynszownikami. Pan zastępuje ich przed sądem hrabiego, pan a nie hrabia ma egzekwować z nich ciężary państwowe i sądowe. Niebawem, jak się zdaje już w wieku VII znaczenie immanitetów jeszcze więcej się rozszerzyło. Pozwolono panom, aby tam, gdzie chodzi o drobniejsze sprawy, *causae minores*, pomiędzy dwoma czynszownikami pana podległymi, pan mógł sam wydawać wyrok bez wytaczania sprawy przed sąd. Tylko więc w sporach z obcymi i w wszystkich *causae maiores* czynszownicy podlegali nadal hrabiom, ale i to za pośrednictwem swoich panów. Swoją zaś władzę sądową wykonywał pan nad czynszownikami za pomocą osobnego urzędnika, zwanego *advocatus* (*vogt*, *wójt*). Karolingowie asilują zachować wpływ na nominację wójta. Usiłowania jednak spetzły na niczem. W ten sposób ludność zamieszkująca terytorjam obdarzone immanitetem, zostaje wyłączona z pod bezpośredniej władzy królewskiej, a pośrednikiem między nią a urzędnikami królewskimi stają się panowie. Instytucja immaniteta była wogóle możliwą dzięki pojęciu patrymonjalności władzy królewskiej. Wobec tego, że władza królewska achodziła za prywatną własność monarchy — było możliwem, że monarcha część swej władzy darowywał pojedyńczym jednostkom w formie przywilejów. W dalszej ewolucji władza panów nad ludnością zamieszkującą ich dobra, miała rosnać coraz bardziej, aż z nasta-

niem epoki feudalnej miała rozciągnąć się także i na *casas maiores* (t. zw. *bannas iudicialis*). Takı jest początek sądownictwa zwierzchniego w epoce feudalnej.

ad 2) Wasalami nazywano osoby, szukające u wielkich panów opieki i utrzymania, w zamian za co poddające się pod ich władzę i zobowiązujące się do wszelkich posług na rzecz pana, który przybierał miano seniora. Początkowo są wasalowie służebną czeladzią, żyjącą na dworze wielkiego pana na wzór antrascionata, t.j. drażyny starogermańskiej. W związku jednak z walkami z Maarami hiszpańskimi, z powodu niewystarczalności armji pieszej i konieczności utworzenia jazdy, instytucja wasalstwa się rozrasta. Monarcha zamiast utrzymywać nieliczną drażynę rycerską przy swoim dworze, pragnie mieć na swoje zawołanie wasali na całym terytorjum państwa i aby osiągnąć ten cel, zamiast utrzymywać ich na swoim dworze — nadaje wasalom dobra ziemskie. Odtąd stosunek króla do wasali przedstawia się w sposób następujący: wasal otrzymuje ziemię i jest otoczony specjalną opieką królewską, w zamian za co obowiązany jest wobec króla do bezwzględnego posłuszeństwa i stawiania się na każde jego zawołanie „konno i zbrojno”. Na wzór króla, na tych samych warunkach zaczynają starać się o orszaki wasalów także i możni panowie. Z czasem wytworzyło się pojęcie, że tacy możni seniorowie są wasalami królewskimi. W ten sposób powstał początek późniejszej hierarchji lennej. Gdy król wzywał takich seniorów do pełnienia służby wojskowej, byli oni obowiązani stawiać się ze swoimi wasalami, z drugiej jednak strony król nie miał prawa wydawania żadnych rozkazów bezpośrednio tym dragorzędnym wasalom. W ten sposób związek całej warstwy ludności został z monarchą zerwany pod względem wojskowym.

ad 3) pod beneficjum rozumiano dobra ziemskie, które monarcha nadawał najczęściej dożywotnio jednostkom do użytkowania. W momencie, kiedy wasalstwo wykształciło się w instytucję ogólnopaństwową i wasalowie otrzymali ziemię, zastosowano do tego procedera instytucję beneficjum. Dobra te otrzymywał dożywotnio, szybko jednak zaczynało się wytworzać zasada, że po jego powinen oddziedziczyć beneficjum syn, o ile tylko złoży przyrzeczenie pełnienia służby wojskowej. W ten sposób beneficia stały się *de facto* dziedzicznymi, tworząc drogę zasadniczej instytucji epoki feudalnej mianowicie lenna.

ad 4) Wszystkie niemal urzędy monarchji patrymonjalnej były z początku na wzór rzymskich rozdawane czasowo, już już jednak od VIII wieku zaczynają te urzędy stawać się nie tylko nienaraszalnymi, ale nawet dziedzicznymi. Odnosi się to w pierwszym rzędzie do urzędu hrabiego. — Jeżeli się zważy, że jedne i te same rody otrzymywały od monarchów najwięcej beneficjów, obdarzane były imunitetami, miały największe orszaki wasali i w ich obrębie dziedzicznymi były urzędy w danej okolicy, dopiero można zrozumieć, jak potężna arystokracja wytworzyła się w państwie frankońskim i jak u schyłku epoki patrymonjalnej osłabioną była władza królewska.

§ 6. Źródła prawa w epoce patrymonjalnej.

Germanowie po podbiciu terytorjów dawnego państwa rzymskiego znaleźli się wobec ludności rzymskiej, która dotąd była rządzona prawem rzymskim, stojącem na poziomie bez żadnego porównania wyższym od zaczątków prawa germańskiego. Zachodziło więc pytanie, jakie stosunki zapanują między prawem germańskim, a prawem rzymskim. Germanowie stali na zaledwie niskim szczeblu kultury, ażeby mogli przyjąć prawo rzymskie, z drugiej strony podbita ludność dawniej rzymska nie od razu do tego stopnia zlała się z barbarzyńskimi najeźdźcami, ażeby móc żyć z ich zwyczajami prawnymi. Z konieczności więc powstał dualizm praw i w każdym państwie szczebowem germańskim obowiązywało szczebowe prawo germańskie i prawo rzymskie, jakkolwiek w postaci zepsutego t. zw. rzymskiego prawa lądowego. Przy rozpoczęciu każdego procesu sędzia zapytywał strony: „*Quo lege professas es vivere*“ — (według jakiego prawa żyjesz). Strony musiały udowodnić, że pochodzą z takiego lub innego szczeba i na tej podstawie miały prawo żądać, żeby według prawa danego szczeba były sądzone. Było to t. zw. *professio iuris*, a tego rodzaju sposób postępowania nazywamy zasadą stosowania prawa osobistego w przeciwieństwie do zasady terytorjalności, według której, wszystkie osoby w danym państwie podległe są jednemu i temu samemu prawu państwowemu. W ten sposób o ile strony toczące proces były rzymianami, sądzone były według prawa rzymskiego, a o ile zaś germanami — sądzone były według dawnego prawa szczebowego. Gdy następnie rzymskie prawo lądowe zaczęło zanikać, zasadę osobowości prawa stosowano na-

dał w odniesienia do całego szeregu szczepów, które w tej późniejszej epoce wchodziły wszystkie już w skład uniwersalnej monarchji francuskiej. Tak więc np. burgandczyk miał prawo być sądzonym w kraju longobardów według prawa burgandzkiego. Odnosi się to oczywiście tylko do prawa prywatnego. Prawo państwowe i wszelkiego rodzaju przepisy administracyjne były w obrębie całego państwa jednako. Pomniki ustawodawstwa, które dochowały się do naszych czasów z owej epoki, dzielimy na dwie kategorie: *leges barbarorum* i *leges romanae barbarorum*.

Pod *leges barbarorum* rozumiemy zbiory zwyczajowego prawa germańskiego. Są pracą osoby prywatnej, spisującej wyłącznie prawo zwyczajowe, albo skompilowaniem przez osobę prywatną prawideł prawa zwyczajowego z rozporządzeniami władzy, albo też pracą arzędową, czyli ustawą. Takich *leges barbarorum*, spisujących prawa poszczególnych szczepów znamy jedenaście: 1) *Lex Salica Francorum*, 2) *Lex ripuariorum*, 3) *Lex Francorum Chamadororum*, 4) *Lex Alemanorum*, 5) *Lex Baiavarum*, 6) *Lex Saxonum*, 7) *Lex Anglorum et Tharyngorum*, 9) *Lex Burgandiorum*, 11) *Lex Longobardorum*. *Leges* te polecił Karol Wielki poprawić i uzupełnić i powtórnie opublikować. Są to t. zw. *leges emendatae*. Niektórych, więc *leges* posiadamy podwójne rękopisy — z czasów z przed rewizji Karola W. i z czasów po emendowaniu. Najważniejszym z pośród tych pomników prawa jest *Lex Salica Francorum*, jako prawo szczepu panującego i jedno z najwcześniejszych powstałych (początek wieku VI), dzięki czemu *lex* ta miała na rozwój prawa w epoce patrymonjalnej bardzo wielkie znaczenie.

Leges romanae Barbarorum — są to wyciągi z prawa rzymskiego dokonane przez monarchów germańskich dla swych poddanych rzymskich; zawierają one t. zw. rzymskie prawo ładowe (*Römisches vulgar Recht*) t. j. spopularyzowane i zepsute naleciałościami germańskimi prawo rzymskie w takiej postaci, w jakiej ono obowiązywało dla podbitej ludności rzymskiej przed jej definitywnem stopieniem się z najeźdźcami. Najdawniejszym z tych wyciągów jest edykt Teodoryka, wydany dla ludności rzymskiej państwa Ostrogotów. Najważniejszem zaś jest *lex Romana visigotorum* t. zw. *breviarium Alaricum*, ogłoszone przez Alaryka II. Jest to nicadolna przeróbka in-

stytacji Gaja skompilowanych z całym szeregiem innych źródeł prawa rzymskiego i z mnóstwem naleciałości germańskich.

Obok dawnego prawa szczepowego germańskiego powstałego drogą zwyczajną, co do którego działalność króli ograniczała się na spisywanie go i ewentualnem poprawianiu i uzupełnianiu, oraz coraz bardziej zamierającego rzymskiego prawa ludowego, coraz bardziej się rozwijała działalność ustawodawcza monarchów frankońskich. Ustawodawstwo to dotyczy w pierwszej mierze prawa publicznego; niektóre jednak z pośród ustaw opublikowanych przez monarchów wkraczają w dziedzinę prawa prywatnego. Te ostatnie były to najczęściej uzupełnienia poszczególnych legum. Odnosiły się więc do państwa frankońskiego, lecz tylko do tych okolic, w których obowiązywała dana lex. O ile bowiem pod względem administracyjnym całe państwo frankońskie było zanifikowane, to, jak z powyżej powiedzianego wynika, pod względem prawnym prywatnym terytorja zamieszkała przez poszczególne szczepy zachowały odrębność. Ustawy królewskie wydawane były pod postacią kapítalarzy. Kapítalarze dzielą się zwyczajnie na kapítalarze dachowne, — traktujące o sprawach kościelnych i na kapítalarze świeckie, dzielone na capitularia legibus addenda i capitularia per se scribenda. Uczony Boretius, a za nim Sohni starali się ten podział w ten sposób uzasadnić, że capitularia legibus addenda miały zawierać tylko takie rozporządzenia, których przeznaczeniem było albo zmienić, albo uzupełnić postanowienie zawarte w leges. Tego rodzaju kapítalarze miały dojść do skutku na wiecu ludzi wolnych danego szczepu, a więc w sposób analogiczny do dawnego wiecu germańskiego. Natomiast capitularia per se scribenda miały dochodzić do skutku bez udziału ludności, wydawane bowiem były samowolnie (per se) przez monarchę, bądź to po radzie ze swoimi dygnitarzami, bądź to bez nich. Treść ich obracała się głównie około prawa politycznego i administracyjnego, ale też i inne działy prawne, karne, procesowe, prywatne — bywały tutaj uregulowane o ile monarcha pragnął, ażeby były obowiązującemi na całym terytorjum państwa Frankońskiego. Na podstawie tego podziału asilował Sohni rozróżnić prawo królewskie od prawa ludowego. Te teorie Boretiusa i Sohni nie atrzymały się. Dziś nie alega prawie wątpliwości, że wszystkie kapítalarze dochodziły do

skutka jedynie na podstawie władzy ustawodawczej królewskiej bez udziału łada, a mianowicie na dorocznych zjazdach arzędników t. zw. placitach, po zaciągnięciu rady od arzędników. Okrzyk łada nie miał innego znaczenia, jak przyjęcie do wiadomości danej ustawy i był tylko formą ówczesnej publikacji ustaw. Wyżej wyszczególniony podział na capitalaria per se scribenda ma znaczenie nie co do goney, lecz co do treści, a mianowicie, że pewne capitalaria są tylko uzupełnieniem praw szczepowych i odnoszą się jedynie do terytoriów danego szczepu, dracie zaś regałują stosunki prawne w całym państwie Frankońskim. Oprócz tych dwóch rodzajów kapitałarzy należy odróżnić capitalaria de instructione missorum, będące instrukcjami dla missów.

Kapitałarzy dochowała się do naszych czasów bardzo wielka liczba, niektóre z pośród nich dochowały się w zbiorach, zebranych przez osoby prywatne. Tego rodzaju zbiorem jest kolekcja Ansegisa, dokonana przez opata Ansegisa koło roku 830 na polecenie Ładwika Pobożnego. Natomiast kolekcja Benedykta Lewity jest fałszerstwem. Fałszerstwa takie zdarzają się często i to nie tylko w epoce patrymonjalnej, ale przez cały nieomal czas wieków średnich. Były one możliwe dzięki ślepej wierze, jaką stojąc na niskim kulturalnym poziomie ludność przywiązywała do słowa pisanego. Fałszerstwa takie mogą być dwójakiego rodzaju: albo zawierają one istniejące przepisy prawne, a fałszerstwo polega na tem, że prywatny autor podaje daną pracę, jako ustawodawcze dzieło któregoś z monarchów (taką jest kolekcja Benedykta Lewity), drugi rodzaj fałszerstw idzie dalej i fałszuje samą treść prawa. Oczywiście, jako źródło poznania prawa danej epoki — posiadają znaczenie w pierwszym rzędzie fałszerstwa pierwszego rodzaju.

Nareszcie, jako cenne źródło do poznania stosunków prawnych w epoce frankońskiej musimy wymienić dokumenty i formy. Dokumenta dzielimy na publiczne, t. j. królewskie i prywatne. Pomiędzy dokumentami królewskimi musimy rozróżnić: 1) wyżej wspomniane kapitałarze, 2) dyplomata, t. j. takie dokumenta, które obejmują nadania pewnych uprawnień np. darowizny, dóbr, przywileje i t. p. 3) placita, t. j. protokoły z rozpraw przed sędziami królewskimi, 4) mandata, t. j. polecenia, wydawane do arzędników. Dokumenty prywatne dzielimy na notycje, t. j. zapiski

uskuteczniane przez osoby prywatne dla własnej pamięci z wymienieniem np. odebranej ceny kapna — sprzedaży, graniec granta, przytomnych tema świadków i t.p., oraz t.zw. cartae, t.j. dokumenta dokonane w sposób przewidziany przepisami prawnymi dla adowodnienia, że dany kontrakt został rzeczywiście zawarty. Jako rodzaj podręczników naaki prawnej pojawiły się w epoce Frankońskiej zbiory formuł procesowych. Ze zbiorów formuł frankońskich najważniejszym jest zbiór ałożony przez mnicha Markalfa pochodzący z wieku VII.

CZĘŚĆ II.

Ustrój Francji od początku epoki feudalnej do wybuchu rewolucji francuskiej.

ROZDZIAŁ I EPOKA FEODALNA.

§ 1. Zasadnicze rysy ustroja lennego.

Ustrój lenny wykształcił się w ciągu Xw. po Chrystasie dzięki coraz większemu rozpowszechnianiu się frankońskich instytucji immanitetów, wasalstwa i beneficjów, jak również dzięki rosnącej anarchji w państwie Frankońskiem i naturalnej reakcji społeczeństwa wobec tej anarchji. Ewolucję przyspieszył traktat w Verdun, oddzielający od siebie Niemcy, Francję i Włochy, oraz wygaśnięcie dynastji Karolingów w ciągu X wieku, tak w Niemczech, jak we Francji. Oznaką apadka państwa patrymonjalnego jest ponowne pojawienie się arzędu książąt, jako naczelników poszczególnych terytorjów, które to arzędy stają się dziedzicznymi na wzór hrabiowskich. Ostatecznie z początkiem XI wieku możemy mówić o zorganizowanym już ustroju feudalnym.

Według Esmeina zasadniczymi elementami ustroja lennego są: 1) grapa lenna i 2) zwierzchnictwo grantowe. Ad. 1) Grapa lenna—to senjor i jego wasalowie. Panktem wyjścia dla grapy lennej jest lenno. Lenno to ziemia, albo prawo równające się nierachomości, udzielane przez jednostkę, przybierającą miano senjora — drugiej jednostce, przybierającej miano wasala, wzamian za pewne świadczenia. W ten sposób zawarty został kontrakt między tymi dwoma ludźmi, ale jego znaczenie przerasta zakres prawa prywatnego. To co wasa-

obiecując senjorowi w kontrakcie lennym, są to obowiązki normalne obywatela wobec państwa; senjor wobec wasala obowiązując się do tych właśnie rzeczy, które państwo swolm obywatelom zabezpieczyć musi. Dowodzi to, do jakiego stopnia w społeczeństwie feudalnym pojęcie państwa zostało zaciemnione. Senjor wchodzi w stosunek lenny do wyższego od siebie senjora, ten drugi również, aż się dochodzi do tego, który nie jest nieczyim lennikiem, t. j. do monarchy. Jest to t. zw. hierarchja lenna. Ad 2. Zwierzchnictwo grantowe powstało na skutek rozdrobnienia się władzy państwowej. Władza przeszła na poszczególnych członków hierarchji lennej. Powstał cały szereg godności, które były dziedziczone w obrębie danych rodów na podstawie tych samych przepisów, co lenna, z którymi najczęściej były związane. Niektóre z tych godności powstały na skutek przekształcania się urzędów w dziedziczne, jak np. książęta i hrabiowie, niektóre powstały spontanicznie w chwili anarchji 'poprzedzającej powstanie ustroja lennego. Do tych należeli wicehrabiowie i margrabiowie. Stoi to w łączności z tem pojęciem, że ten, kto posiada zamek (castellum) przez to samo posiada również i władzę na swoim terytorjum. Właściciele zamków przybierali o ile nie posiadali innych tytułów — tytuł barona. To spontaniczne nabywanie godności w pewnym momencie miało ustać. Stały się one elementami hierarchji lennej. Jako najwyżsi w tej hierarchji, bezpośrednio od króla zawisli byli książęta i hrabiowie. Na drugim szczeblu margrabiowie, niektórzy z pośród hrabiów, trzeci zaś szczebel stanowią baronowie od których zawisli byli drobni wasalowie. Każdy z nich posiadał na swoim terytorjum zwierzchnictwo grantowe w mniejszym lub większym zakresie. Nawet najdrobniejszy wasal miał w stosunku do ludności wiejskiej, zamieszkującej jego dobra, poważne prawa zwierzchnie. Tak więc władza w państwie feudalnym była w zupełności rozproszkowana między poszczególnych członków hierarchji lennej.

§ 2. Przepisy lenne.

Punktem wyjścia dla stosunków lennych jest moment zawarcia kontraktu lennego. Zawierano kontrakt lenny w sposób ściśle przepisami prawnymi określony, przez akt zwany homagium. Na podstawie tego kontraktu wasal zasięgał wobec senjora cały szereg obowiązków: 1) winien mu być służbę wojсковą, 2) winien był zasiadać w jego radzie, 3) winien był

się stawiać przed jego sądem, 4) w pewnych szczególnych wypadkach winien był mu złożyć pewne daniny t. zw. pomoc feodalną. W zamian za to senjor dawał: 1) lenno w użytkowanie 2) winien był udzielić mu opieki, 3) winien był mu zapewnić sprawiedliwe sądy złożone z sędziów równych mu.

Sankeja tych wzajemnych stosunków była nadzwyczaj energiczna. W razie jawnej zdrady ze strony wasala t. zw. felonji miał prawo senjor odebrać mu lenno, w razie zaś tylko prostego niewypełnienia obowiązków wypływających z kontraktu lennego, miał prawo senjor zająć lenno przez rok i jeden dzień, i o ile wasal przez ten czas obowiązków swoich nie wypełnił, miał prawo odebrać mu w zupełności lenno. O ile zaś senjor nie wykonywał swoich obowiązków wobec wasala, miał prawo wasal uniezależnić się od niego i stawał się bezpośrednim wasalem senjora swojego senjora, t. j. wyższego pana hierarchji lennej. Lenno zrazu było naddawane dożywotnio, szybko jednak wytworzyła się zasada, że o ile tylko dziedzic zmarłego lennika złoży homagium i zapłaci t. zw. reeviam ma prawo objąć w posiadanie lenno. Egzystowały jednakowoż co do lenna pewne specjalne przepisy spadkowe. Było to t. zw.: 1) prawo starszeństwa, polegające na tem, że tylko najstarszy syn miał prawo dziedziczyć lenno, młodsi zaś dziedziczyli tylko $\frac{1}{4}$ lub $\frac{1}{5}$ lenna i powstawali wobec najstarszego w specjalnym stosunku zwanym frerage, 2) o ile kobiety dziedziczyły lenno, senjor miał prawo rozkazać dziedzicze wyjść za mąż, względnie zakazać jej wyjść za kogoś, kogo sobie nie życzył; w razie zaś nieusłuchania miał prawo odebrać jej lenno, 3) w razie, jeśli małoletni dziedziczył lenno, senjor na czas małoletności obejmował lenno w posiadanie i miał prawo czerpać z niego zyski, dbając tylko o utrzymanie swego papila. Następnie wytworzyła się zasada, że opiekę tę sprawuje najstarszy z rodu lennika, który był obowiązany wykonywać wobec senjora wszystkie te obowiązki, jakie lennik był mu winien. Lenno było z początku nie pozbywalne, wobec jednak tego że, coraz bardziej jednak wykształca się patrymonjalność lenna, ostatecznie lennik miał prawo pozbyć się lenna z temi jedynie ograniczeniami: 1) jedną piątą część kapna otrzymywał senjor, 2) nowonabywca był obowiązany złożyć senjorowi homagium, 3) senjor mógł za zwrotem ceny kapna przejąć lenno dla siebie z powrotem.

Obok ziem posiadanych tytułem lenna, mają członkowie hierarchji lennej ziemię tytułem własności, t. zw. majątki allodialne.

§ 3. Wojsko, sprawiedliwość i skarb.

Władza zwierzchnia panów feudalnych objawiała się: 1) w dziedzinie wojskowości, 2) sądownictwa, 3) skarbu.

Ad. 1). W państwie feudalnem każdy członek hierarchji lennej w razie spora z kimkolwiek miał do wyboru albo udać się na drogę sądownictwa, albo rozpocząć z nim wojnę. Wojny prywatne stały się instytucją legalną, na skutek czego były one regałowane szeregiem przepisów. W szczególności kościół pragnął ograniczyć je o ile możności i wprowadził t. zw. Pokój Boży i t. zw. Rozejm Boży. Pokój Boży polegał na tem, że pewne osoby, jak np. dachowni, podróżni, kupcy, oraz pewne rzeczy, jak np. dobra dachowne, młyny, zwierzęta domowe były wykluczone z pod działania wojen. Rozejm Boży polegał na tem, że nie wolno było toczyć wojny od środy do poniedziałka, w niektórych okolicach od soboty do poniedziałka. Dopiero pod koniec epoki feudalnej wykształciła się zasada, że o ile obie strony złożą uroczyste przyrzeczenie, że nie uciekną się do wojny, a potem przyrzeczenie to złamią, ta jest zbrodnią karana śmiercią. Wojny te były możliwe tylko dzięki obowiązkowi służby wojskowej, wypływającej z kontraktu lennego.

Ad. 2). W epoce feudalnej należy odróżnić dwa rodzaje sądownictwa: sądownictwo feudalne i sądownictwo zwierzchnie. Sądownictwo feudalne odnosiło się tylko do tej części ludności, która była objęta hierarchją lenną i wypływała z kontraktu lennego. mianowicie z tego jego punktu, w którym wasal składał senjorowi przyrzeczenie, że stawi się na jego sądy, — senjor zaś obowiązywał się, że zabezpieczy wasalowi wymiar sprawiedliwości przez równych jemu sędziów. W ten sposób powstały t. zw. sądy różnych, ładicia pariam. Sędziami byli równi pod sądne hierarchji lennej, zaś jego senjor był przewodniczącym sądu. Tak więc n. p. baron był sądzony przez baronów pod przewodnictwem np. hrabiego. Natomiast sądownictwo zwierzchnie odnosiło się do ludności wiejskiej, — zamieszkującej dobra danego pana i wykształciło się z frankońskich immanitetów. Sprawował je pan najczęściej nie sam, lecz za pośrednictwem nominowanych przez siebie urzędników. Jedynie począwszy od baronów posiadali panowie pełne sądownictwo zwierzchnie, t.j.

także odnoszące się do tego rodzaju występków, które pociągały za sobą kary hańbiące. Natomiast drobni wasalowie w swych dobrach posiadali tylko sądownictwo nad temi sprawami, które w epoce patrymonjalnej obejmowano nazwą *causae minores*. W tej ostatniej postaci miało się sądownictwo zwierzchnie zachować aż do rewolucji francuskiej. Apelacja od wyroku sądownictwa zwierzchniego była zupełnie nieznana. W sądownictwie feodalnem mógł się zwracać wasal do wyższego pana hierarchji lennej o ile jego bezpośredni senjor nie wypełnił obowiązku sądowniego, wypływającego z kontraktu lennego i nie zabezpieczył mu sądów równych jemu. Natomiast apelacja w dzisiejszem tego słowa znaczeniu była nieznana.

Ad 3). Od ludności objętej hierarchją lenną mieli panowie feodálni żądać świadczeń materialnych tylko w trzech wypadkach, a mianowicie: a) w razie wydania córki za mąż, b) w chwili pasowania najstarszego syna na rycerza, c) o ile popadali w niewolę i trzeba było złożyć wykup. Natomiast mieli prawo pobierania dochodów od ludności, która podpadała pod ich sądownictwo zwierzchnie. Dochody te można podzielić na trzy kategorie: a) dochody z wymiaru sprawiedliwości w formie grzywien sądowych, b) podatki bezpośrednie, z których najważniejszym jest t. zw. *tallagiam* (*la taille*), którą była obowiązana niszczyć cała ludność wiejska, c) podatki pośrednie w postaci całego szeregu monopolii zarezerwowanych dla panów np. prawa utrzymywania młynów, utrzymywanie cel, sprzedawanie wina i t. p. Natomiast regalia posiadali tylko najwyżsi lennicy korony, tak np. prawo bicia monety lub pobierania dochodów z wakujących biskupstw.

§ 4. Stany w państwie feodalnem.

W państwie feodalnem wytworzyły się następujące stany: 1) duchowieństwo, 2) szlachta, 3) ludność wiejska, 4) miasta.

Ad 1. Wszyscy, co otrzymali święcenia należeli do stanu duchownego, zorganizowanego według przepisów prawa kanonicznego.

Ad 2. Szlachcicem w epoce feodalnej był każdy członek hierarchji lennej, oraz każdy pasowany na rycerza. Z początku była dość znaczna łatwość wejścia w obręb szlachty, ponieważ nie było ograniczeń nadawania ienna członkom rodzin nieszlacheckich, oraz ponieważ każdy rycerz mógł pasować kogoś drugiego na rycerza. W ciągu XIII wieku nastąpiło jednak zamknięcie tego

koła szlacheckiego. Odtąd na rycerza mogli pasować jedynie senjorowie wyżsi, počawszy od baronów. Nadanie zaś lenna osobie stanu nieszlacheckiego nie pociągało za sobą jeszcze uzyskania szlachectwa. Natomiast wytwarza się prawo nadawania szlachectwa przez list królewski. Z owej epoki biorą się przywileje stanowe szlachty, mianowicie zwolnienie od podatków i pewne przepisy procesowe i karne.

Ad 3. Ludność wiejska w ogromnej swej większości była w owej epoce w stosunku poddańczym wobec panów. Warstwa poddanych powstała ze złączenia się dawnych frankońskich czynszowników z dawnymi niewolnikami. Niewolnictwo w epoce tej zaginęło zupełnie. Poddani posiadali zdolność prawną i co za tem idzie, mogli w przeciwieństwie do dawnych niewolników założyć rodzinę i mieć własne majątki. Wszędzie jednak ciążyła na nich znaczne ograniczenia, byli oni mianowicie przywiązani do ziemi (później ułarło się wyrażenie *glebae adscripti*). Co do stopnia tego przywiązania należy odróżnić trzy kategorie poddanych. Pierwsza kategoria była związana z ziemią do tego stopnia, że pod żadnym warunkiem nie wolno było im jej opuścić i gdziekolwiekby się znaleźli tego rodzaju poddani, wszędzie ich mógł ściągnąć z powrotem pan pod swoją władzę i ścigać ich, jako złoczyńców. Druga kategoria poddanych mogła swobodnie opuścić terytorjum pana, gdziekolwiek się jednak znaleźli, pozostawali nadal w stosunku poddanym wobec niego i musieli wykonywać na jego korzyść te świadczenia, jakie ciążyły z reguły na poddanych. Trzecia kategoria była stosunkowo w najlepszym położeniu, mogła bowiem zupełnie swobodnie opuszczać terytorjum pana, jednak, zostawiając pana część albo całość swojego majątku. Obok wszelkiego rodzaju podatków wyżej wymienionych poddani musieli opłacać stale oznaczone sumy t.zw. *capitalieiam* oraz pewną liczbę godzin w tygodniu pracować na grantach pana. Nareszcie tak pod względem zawierania małżeństw, jak i co do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci, ciążył na poddanych szereg ograniczeń. Mianowicie niewolno było poddanym zawierać małżeństwa z osobami nie będącymi poddanymi tego samego pana. Małżeństwo takie wprawdzie było uważane za ważne przez kościół, pan jednak za udzielone pozwolenie kazał sobie składać specjalną opłatę, o ile zaś wbrew jego pozwolenia małżeństwo

takie zostało zawarte, miał prawo zagarnąć cały majątek nieposłusznego poddanego. Co do rozporządzenia majątkiem na wypadek śmierci wytworzyła się zasada, że po poddanym dziedziczy pan. W praktyce wyglądało to w ten sposób, że jeśli dziecko zmarłego poddanego pragnęli stać się właścicielami jego majątku — musieli złożyć pana pewną opłatę, a więc coś w rodzaju podatku spadkowego. Do pewnego stopnia zostało to uchylone przez wytworzenie się drogą ewolucyjną, dzięki warunkom ekonomicznym w jakich włościanie żyli, komanizma rodzinnego majątkowego a poddanych. Śmierć ojca rodziny nie pociągała za sobą przeniesienia się własności, bo nadal rodzina pozostała co do majątku właścicielem. Było to jednakowoż o tyle możliwe, o ile dziedzicami zmarłego były jego dzieci i o ile w momencie jego śmierci żyły razem w komanizmie rodzinnym. Poddanym było się oczywiście przez urodzenie, pozatem jednak w ciągu całej tej epoki widzimy wypadki dobrowolnego oddawania się ludzi wolnych w stosunek poddańczy, nadto można było zostać poddanym przez przedawnienie t.j. — gdy przez pewien czas, najczęściej rok i jeden dzień spełniało się dobrowolnie obowiązki poddanego i za takiego się uchodziło. Poddanym przestawało się być albo przez wyzwolenie, albo przez przedawnienie t. j., gdy przez pewien czas uchodziło się bez protestu z niezyjej strony za człowieka wolnego, albo przez wstępowanie w stan dachowny. Obok ludności poddańczej zamieszkiwała również wsie ludność wolna. Stanowisko ludności wiejskiej wolnej było o tyle od stanowiska poddanych lepsze, że nie dotyczyły jej wspomniane ograniczenia przy zawierania małżeństw i przy rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci. Pozatem równało się stanowisko wolnych tej kategorii poddanych, którzy swobodnie mogli opaszczać ziemię pana, z tą jednak różnicą, że w takim wypadku, taki wolny włościanin nie tracił swego majątku na rzecz pana. Jak długo jednakowoż zamieszkiwał terytorjum pana, tak długo musiał ponosić wszelkie inne ciężary, jakie ciążyły na ludności poddańczej. Do tej ludności wiejskiej, tak poddańczej, jak i wolnej odnosiło się sądownictwo zwierzchnie pana.

Ad. 4). W epoce patrymonjalnej nie było właściwie miast w dzisiejszem tego słowa znaczeniu, t. j. większych skupień ludności, tradniącej się zawodowo handlem i przemysłem i wyposażonej w pewien samorząd. Zaczątkami miast w epo-

ce patrymonialnej — są grody, w których najczęściej rezydował hrabia i biskup, i około których odbywały się targi. Karolingowie ustanowili specjalnego arcybiskupa, mającego rozstrzygać spory wynikłe na tle targów t. zw. *iudex fori*. Z nastaniem epoki feudalnej miasta zostały objęte z początku grupami lennemi, były więc podporządkowane panom feudalnym. Szybko jednak, czy to drogą otwartego buntu, czy też drogą układow, zdobywały sobie od panów specjalne przywileje, nadające im rozległe uprawnienia. Nowo zakładane miasta począwszy od wieku XI były już odrazu w tego rodzaju przywileje wyposażone. W ten sposób w końcu XII wieku wszystkie miasta francuskie posiadają odrębny, wyłamyjący się z pod ogólnej organizacji feudalnej. Rozciągłość swobód miejskich była bardzo rozmaita. Można ją scharakteryzować jedynie podając minimum swobód, jakie miasto posiadało i maximum. Należy to rozumieć w ten sposób, że zakres swobód miejskich wahał się w różnych miastach, między tem maximum i tem minimum. Geneza tych swobód, jak również i ustroja miast, jest zawsze przywilej, który każde miasto otrzymywało osobno. Jakkolwiek niejednokrotnie te przywileje były do siebie podobne, często bowiem na jednym takim przywileju wzorowano szereg innych, — to jednak dzięki temu, że każde miasto otrzymywało swój przywilej odrębnie, zrozumiałem staję się, w jaki sposób mamy doczynienia z taką różnorodnością ustrojów miejskich. Przy minimum swobód miasta miały zastrzeżoną kwotę świadczeń pieniężnych, poza którą panu niewolno było pobierać podatków. Ładność miejska sądzona była według pewnych przepisów prawnych, których również niewolno było łamać. Nareszcie miasta posiadały osobowość prawną, mogły na skutek tego być właścicielami wszelkiego rodzaju dóbr, administrować nimi i pobierać z nich dochody. Przy maximum swobód, a jest to wypadek o wiele częstszy, miasta 1) sprawowały sądownictwo w odniesieniu do swojej ludności, 2) co za sądownictwem w owej epoce szło, posiadało władzę ustawodawczą. W ten sposób wykształcić się miało bardzo rozwinięte prawodawstwo miejskie, 3) miasto miało prawo nakładania podatków na swoich mieszkańców, 4) prawo wstrzymywania siły zbrojnej i tożnienie wojen prywatnych. Miasto więc było osobą prawną wyposażoną podobnie określoną władzą

państwową, co wyższy członek hierarchji lennej np. baron. W państwie feudalnem powstał więc szereg odrębnych jakby republik miejskich. Równa różnorodność, jak co do zakresu swobód panowała również i co do form ustrojowych miejskich. 1) W gminach (*communes*) władza sprawowana była kolegjalnie przez ławników (*ecchevins*), na których czele stał *mer*, obieralny na pewien czas, najczęściej od jednego roku do dwóch lat, przez ogólne zebranie wszystkich obywateli miejskich. Ławnicy ci byli równocześnie władzą sądowniczą, administracyjną i ustawodawczą. Genezą ich byli dawni frankońscy seabinowie, których w chwili uzyskiwania przez miasto przywilejów — zrobiono z nominowanych obieralnymi. Ta forma ustrojowa trafiała się najczęściej w miastach o maximum swobód. Druga forma ustrojów miejskich przeszła do Francji z Włoch. Spotkać ją można w szeregu miast południowej i środkowej Francji. Je to t. zw. *konsulat*. Władzę sprawowali konsulowie asystowani przez radnych, którzy mieli prawo wskazywać samemu sobie swych następców, byleby ich wskazali z pomiędzy radnych. Na skutek tego władza pozostawała w mieście w obrębie jednych i tych samych rodzin t. j. patrycjatu miejskiego. Była to więc forma ustroju miejskiego arystokratyczna. 3) W miastach o minimum swobód miejskich spotyka się najczęściej urzędników pana zw. „*prevot*”, oni mieli w swoim ręku sądownictwo i administrację miejską. Wpływ zaś ludności miejskiej objawiła się o tyle, że najczęściej *prevoti* byli zobowiązani zasięgać rady dobranych przez siebie doradców z pośród ludności miejskiej, w wypadkach zaś szczególnie ważnych mieli sprawę przedłożyć ogólnemu zebraniu mieszkańców miasta.

Cała ludność miejska objęta była organizacją cechów i gild, ten bowiem był tylko obywatelem miejskim, kto wykonywał jakieś rzemiosło lub trwał się handlem. Nie mieli więc obywatelstwa miejskiego szlachta i duchowni, jakkolwiek ażeby pozyskać stałe pozwolenie mieszkania w mieście, musieli zobowiązać się, że będą szanować prawa miejskie.

Rozdział II. Monarchja Francuska od XIII — XVIII w.

§ 1. Charakterystyka działalności królów francuskich.

Dynastja Kapetyngów w chwili objęcia korony w wieku X nie miała władzy innej ponad tą, jaką im dawało ich własne terytorjum t. j. hrabstwo Paryża. Od początku jednakowoż

z nieubłąganą konsenkwencją i niezwykłą wytrwałością dążyli, monarchowie francuscy do podwójnego celu: 1) do połączenia całego terytorjum Francji w swoim ręku i 2) do złamania instytucji feodalnych na swoim własnym terytorjum i przywrócenia w całej pełni siły władzy królewskiej. Pierwsze z tych zadań usiłowali osiągnąć monarchowie francuscy drogą przyłączenia do swojego terytorjum wielkich lenn korony drogą składow, wojen, małżeństw i zagarnięcia lenna w razie wygaśnięcia dynastji książęcych. Ostatnie wielkie lenna korony, przyłączone do terytorjum królewskiego były z końcem wieka XV księstwo Bretanii, a wieka XVI posiadłości rodziny Barbonów. Prowincje bowiem, o które powiększyła się Francja w wieka XVII i XVIII jak np. Flandria, Alzacja, Lotaryngja zdobyte były na sąsiednich państwach. Są to więc nabytki innego rodzaju, niż uzyskanie lenna wewnątrz Francji położonych. Proces ten jednoczenia ziem francuskich w osobie króla należy raczej do historii politycznej, natomiast przedewszystkiem do historii ustroju należy przedstawienie sposobów jakimi królowie łamali na swoich terytorjach instytucje feodalne i zorganizowali naczelną instytucję, opierającą się na władzy królewskiej. Zaznaczyć należy, że monarchowie mieli o tyle ułatwione zadanie, że wielcy lennicy w obrębie swoich terytorjów, na wzór króli również usiłowali agrauntować swoją władzę, niwecząc instytucje feodalne, a więc, gdy później królowie przy wspomnianym procesie łączenia wielkich lenn w swoim ręku, zyskiwali takie lenny, zastawali tam już połowę roboty dokonanej. Monarchowie, którzy się szczególnie przy spełnieniu tego podwójnego zadania odznaczyli się: Ludwik VI, Filip August, Ludwik IX Święty, Filip Piękny.

W agrauntowaniu władzy królewskiej było monarchom francuskim nadzwyczaj pomocne prawo rzymskie, które około XIII wieku zaczynało się we Francji rozpowszechniać. Dawało ono przykład zorganizowanej monarchji absolutnej, jaką było cesarstwo rzymskie, a przykład ten nie mógł nie podzielać na średniewieczne umysły, skłonne uważać prawo rzymskie za najwyższy wyraz doskonałości prawniczej. Uczeń w prawie rzymskiem, t. zw. legiści, byli głównymi pomocnikami króla w jego dążeniu do agrauntowania władzy.

Historja monarchji francuskiej dzieli się zwykle na trzy okresy: pierwszy okras kończy się w wieku XIII — to mo-

monarchja feudalna; od XIII wieku mamy do czynienia z monarchją umiarkowaną, król wzmacniał coraz bardziej swoją władzę — był jednak skrzepowany szeregiem instytucji, jak np. stany generalne, jak również rachować się jeszcze ciągle musiał z potężną arystokracją; trzecim okresem nareszcie byłby — okres monarchji absolutnej, w którym król, niezmieszany, nie-skrępowany, rządzi samowładnie. Podział ten na trzy okresy okresy jest o tyle dowolny, że niezwykle trudno jest wyznaczyć moment, w którym monarchja umiarkowana przemieni się w absolutną, w zbyt ewolucyjny sposób przemiana ta się dokonała. Najlepszym dowodem trudności wyznaczenia takiego momentu jest fakt, że jedni historycy datują początek monarchji absolutnej od panowania Ludwika XI, a więc od połowy wieku XV, drudzy zaś od panowania Henryka IV, a więc od końca wieku XVI—to też nowsi badacze historii prawa francuskiego nie postępują się już wspomnianym podziałem na okres monarchji umiarkowanej i absolutnej, lecz cały okres czasu od końca epoki feudalnej, aż po rewolucję traktują łącznie.

Niejednokrotnie było poruszane przez prawników starofrancuskich, jak również przez współczesnych historyków prawa, problem czy można mówić o czemś, co by można określić, jako konstytucję monarchji francuskiej. Oczywiście przy monarchji absolutnej nie może być mowy o konstytucji, w dzisiejszym znaczeniu tego słowa. Widzimy jednak pewną liczbę praw zasadniczych (*les lois fondamentales de la monarchie*), których cechą było to, że królowi mimo całej pełni jego władzy nie wolno było ich zmienić. Takimi prawami były:

I. Zasady dziedziczności królewskiej. W epoce feudalnej korona nie była dziedziczną, lecz monarcha był wybierany bezpośrednio przez swoich wasali. Od początku jednak Kapetyngowie dążyli do ustalenia dziedziczności, postępując się do tego celu, t.j. „*designatio*” — to jest obioru syna na króla jeszcze za życia ojca, poczem następowała koronacja syna tak, że po śmierci ojca syn jego wstępował na tron już bez nowego obioru i bez nowej koronacji. W ten sposób korona przechodziła z ojca na syna w rodzinie Kapetyngów i nie dziwnego, że po dwóch wiekach zanikło wśród ludu francuskiego przekonanie o obieralności monarchy, a przeciwnie wytworzyło się przekonanie, że korona jest dziedziczną. Ostatecznie Filip August uznał za zbyteczne koronować syna za swego życia

i po śmierci Filipa Augusta—Ludwik VIII wstąpił na tron już jako monarcha dziedziczny. W ten sposób weszła w życie, drogą zwyczajową we Francji zasada dziedziczności korony w porządku primogenitury, wśród potomków Hugona Kapeta. Sprawa ta została ostatecznie uporządkowana z początku wieku XIV, kiedy w roku 1316 zmarł Ludwik X i poraz pierwszy od czasów Hugona Kapeta — król pozostawił po sobie jedynie córkę, oraz kiedy w roku 1328 wygaśli Kapetyngowie bezpośredni i chodziło oto, czy koronę francuską dziedziczyć będzie Edward III król angielski, najbliższy krewny Kapetyngów po kądzieli, czy też ich boeczna linja Walezjuszy. Przy tych dwóch sposobnościach postawiono zasadą, że kobiety są od tronu francuskiego wykluczone, jak również, że przez nie dziedziczyć go nie można, a więc, że korona francuska jest dziedziczną pośród potomków Hugona Kapeta jedynie po mieczu. Nazwano to niewłaściwe dziedziczeniem według prawa Salickiego.

II. W miarę postępu absolutyzmu królewskiego zaczyna się zmieniać pogląd na charakter władzy królewskiej. Powstaje przekonanie, że korona jest to urząd sprawowany przez monarchę, z woli Bożej i, że monarcha jedynie przed Bogiem zdaje sprawę z sprawowania rządów. Kieranek ten zwany deigracjalizmem znalazł głównego swego doktrynera w wieku XVII w osobie Bossaeta. Z tego pogląda na władzę królewską wyciągano parę konsekwencji, a mianowicie, że król niema prawa abdykować, ani też niema prawa rezygnować z korony w imieniu jakiegokolwiek członka swojej rodziny, na wypadek, gdyby ten był do dziedziczenia tronu powołany.

III. Jako zasadnicze prawo monarchji francuskiej aznać również należy zasadę niepozbywalności terytorjam królewskiego. Zasada ta postawiona jeszcze w epoce feudalnej miała w pierwszym rzędzie na oku to, ażeby król nie mógł części swojego terytorjam prywatnego wypaszczać w lenno. Od tej zasady był jeden doniosły wyjątek: król mógł dawać części swojego terytorjam, jako aposażenie swoim młodszym synom. Były to t. zw. apanacje. Od wieku XVI jednak ograniczano się do nadawania tytułów młodszym synom monarchy, np.: księcia Orleana—bez dawania im faktycznej władzy na prowincję, której nazwę nosił w tytule.

IV. Król winien być religji katolickiej. Zasada ta została postawiona jasno w czasach reformacji i zwyciężyła w zupeł-

ności, kiedy po wygaśnięciu Waleczaszów — protestant Henryk IV Barbon dopiero wówczas został uznany za króla przez ogół francuzów, kiedy przeszedł na katolicyzm.

W związku, z tak zwanymi prawami zasadniczymi monarchji, wspomnieć należy o zasadach postawionych przez prawników francuskich pod koniec epoki feudalnej, a których nadzwyczaj amiejtne wielanie w życie i wpajanie ich w przekonanie naroda francuskiego — miało walcie się przyczynić do asanięcia instytacji feudalnych i agrantowania absolutyzma królewskiego. Zasady te ajtę są w pewne maksymy, a mianowicie: 1) król jest monarchą i niema towarzysza w swojej władzy królewskiej, 2) wszelka sprawiedliwość pochodzi od króla i 3) król jest swarenem lennym swojego królestwa.

§ 2. Instytacje centralne monarchji.

Wszystkie niemal instytacje monarchji francuskiej powstały z caria regis. Było to w epoce feudalnej — zebranie wszystkich bezpośrednich wasali korony, tak wielkich wasali, wśród których pierwszą rolę odegrywali t. zw. parowie Francji, jak i drobnych wasali zamieszkujących własne terytorjam króla. Caria regis była ciałem doradcem przy osobie monarchy. Wasalowie byli powoływani na nią na podstawie obowiązka rady, jakiej winien był wasal senjorowi według przepisów wypływających z kontraktów lennego. Posiedzenie caria regis odbywały się nader często—było to albo t. zw. cariae solemnes, na które król wzywał wszystkich swoich wasali, albo też król wzywał tylko sobie najbliższych i taka ograniczona caria regis funkcjonowała, jako rada królewska. Obok funkcji doradczych spełniała caria regis funkcje sądownicze, była bowiem indiciam parum dla wasali królewskich, a także w wykonywaniu sądownictwa zwierzniego na swoim własnem terytorjam — król się posługiwał doradcami z pośród członków cariae regis. Już od XII wieku zaczęła ta insytacja zmieniać swój charakter. Obok swoich wasali, królowie zaczynają powoływać także i takich lub innych swoich urzędników, dla których występują w źródłach nazwy cariales lub domestici. Stopniowo element ten zaczyna dominować w caria regis, a wśród tych cariales zaczynają pierwszą rolę odegrywać fachowi prawnicy, wykształceni na prawie rzymskiem, dla których zaczyna się używać nazwy legistów. Od początku XIII wieku caria regis zaczyna się rozbić na szereg poszcze-

gólnych instytucji, dając tem początek instytucjom centralnym monarchji francuskiej. Tak z *curia regis* solemnis powstaje francuska reprezentacja stanowa, t. zw. stany generalne; z *curia regis* jako sądu — parlament paryski; z *curia regis*, jako ciała doradczego — rady królewskie. Z urzędników pałacowych królewskich wyodrębniają się, tak zwani wielcy dygnitarze korony. Nareszcie legiści organizują kancelarię królewską z której z czasem wyłonić się mieli sekretarze stanu.

I. Wielcy dygnitarze korony mieli swoją genezę jeszcze w urzędnikach pałacowych z czasów frankońskich, przetrwać oni mieli epokę feudalną, władza zaś ich w początku okresu monarchji umiarkowanej była wielką. W następstwie tracili ją coraz bardziej na rzecz sekretarzy stanu, tak, że w okresie monarchji absolutnej prawie wszystkie wielkie dygnitarstwa są godnościami czysto honorowymi.

Najważniejszymi wielkimi dygnitarzami korony byli *connetable* i kanclerz. *Connetable* był naczelnym wodzem armji królewskiej i jako taki miał ogromną władzę, to też urząd *connetabl'a* został zniesiony przez Henryka IV. Dowództwo nad wojskiem sprawowali odtąd marszałkowie Francji, którzy mieli również rangę wielkich dygnitarzy korony, a którzy przedtem byli podwładnymi *connetabl'a*. Kanclerz był stróżem pieczęci królewskiej, której przybicie było konieczne dla prawomocności każdego aktu wychodzącego z kancelarii królewskiej. Z tego wynikało prawo kanclerza odmówienia przybicia pieczęci na akt, który uważał za niewłaściwy. Za czasów monarchji absolutnej monarchowie umieli ominąć tę prerogatywę kanclerza, nominując w razie oporu ze strony kanclerza specjalnego pieczętarsza korony. Natomiast urząd kanclerza zachował znaczenie pod dwoma innymi względami, przez co kanclerz był jedynym wielkim dygnitarzem korony, który zachował faktycznie władzę poprzez cały okres monarchji absolutnej aż do rewolucji francuskiej. Mianowicie kanclerz był naczelnym szefem sądownictwa, t. zn. pełnił funkcje dzisiejszego ministra sprawiedliwości, oraz do niego należała inicjatywa prawodawcza, przynajmniej w zakresie prawa prywatnego. Wyjątkiem pod tym względem były czasy Ludwika XIV, kiedy inicjatywę reform na polu prawa prywatnego dał naczelnny kontroler finansów Colbert. Z innych wielkich dygnitarzy ko-

rony tacy, jak koniaszy, podczaszy i t. d. byli z początku faktycznymi doradcami króla, lecz stopniowo tracili wszelkie znaczenie. Pewną władzę zachował wielki admirał, jakkolwiek, on nie sprawował naczelnego dowództwa nad flotą wojenną. Dygnitarstwo to chwilowo zniesione, przywrócone zostało przez Ludwika XIV, odtąd jednak miało się ograniczać do sprawowania przewodnictwa w sądownictwie morskiem. Wszysey wieley dygnitarze korony byli w swoich urzędach nienaruszalni. Urzędy te nadawane były członkom wielkich rodów królewskich, wobec tego zrozumiałą jest rzeczą, że monarchowie francuscy dążyli do ograniczenia atrybucji wielkich dygnitarzy, które w takich rękach mogły stać się groźnymi dla władzy królewskiej.

II. Stanowisko sekretarzy stanu wytworzyło się z urzędów kancelaryjnych przy dworze królewskim. Ich więc można nawiązać do legistów, którzy przedewszystkiem wypełniali kadry urzędników kancelaryjnych królewskich. Ze skromnych początków stawali się stopniowo sekretarze stanu ministrami, odsuwając w cień wielkich dygnitarzy korony. Ewolucja ta zakończyła się w wieku XVI. Wówczas było sześciu sekretarzy stanu z tego dwóch finansowych. Na miejsce tych dwóch sekretarzy stanu ustanowiono na początku wieku XVII urząd nadintendanta finansów, który jednak został zniesiony przez Ludwika XIV, natomiast stworzono urząd naczelnego kontrolera. Ostatecznie w ostatnim okresie monarchji absolutnej funkcje ministrów spełniali kancelarze, jako jedyni z wielkich dygnitarzy korony, — sekretarze stanu i naczelnny kontroler finansów. Funkcje pojedynczych sekretarzy stanu nie były ściśle rozdzielone. W każdym razie jeden z nich miał przydzielone sprawy zagraniczne, drugi wojskowe, poza tem panowała dowolność. Co do administracji wewnętrznej, to Francja podzielona była szczerznie na cztery części, z których każda podlegała jednemu sekretarzowi stanu. Od Ludwika XIII począwszy, jeden z sekretarzy stanu zajmował stanowisko dominujące dzięki zaufaniu, jakim się cieszył u króla. Nazywano go pierwszym ministrem. Takimi byli np. Richelieu i Mazarini. Jednakowoż stanowisko ich prawne, niczem się nie różniło od stanowiska innych sekretarzy stanu. Wyjątkiem co do tego są czasy Ludwika XIV, który pierwszych ministrów nie powoływał. Urzędy sekretarzy stanu w przeciwieństwie do wielkich dygnitarstw korony były

odwoławalne. Sekretarze stanu byli dobierani przez króla najczęściej z pośród członków stanu trzeciego. W ten sposób król stwarzał urzędników wyłącznie od siebie zawisłych i nie posiadających żadnego osobistego znaczenia.

III. Rady królewskie miały również swoją genezę w curia regis i legistach. Zrazu funkcjonowała wielka rada królewska, w skład której wchodził parowie Francji, książęta krwi, wielcy dygnitarze korony, następnie radcowie honorowi, którzy mieli prawo zasiadania w radzie królewskiej, ale nie mieli obowiązku, nareszcie radcowie t. zw. zwykli, którzy byli faktycznymi członkami rady królewskiej. Stopniowo rada królewska zaczęła się rozбивać na szereg pojedynczych rad. Od czasów Ludwika XIV rada królewska, jako całość nie była więcej zwoływana, wyeliminowano z niej wielkich dygnitarzy korony: parów Francji i radców honorowych. Natomiast wykształciły się następujące pojedyncze rady: 1) rada państwa lub spraw zagranicznych, zajmująca się kwestjami politycznymi większej wagi; z pośród pełniących funkcje ministrów należał do niej z urzędu jeden tylko sekretarz stanu dla spraw zagranicznych (członkom tej rady przysługiwało miano ministrów państwa, w ten sposób słowo minister oznaczało za czasów monarchji francuskiej coś odmiennego, niż to ma miejsce dzisiaj. Żywie jednak pełniący faktycznie funkcje ministrów — byli i prawnie ministrami t. j. bywali powoływani do rady państwa), 2) t. zw. rada depeš — conseil des depeches zajmująca się sprawami administracji państwowej, należeli do niej wszyscy sekretarze stanu, ponieważ pomiędzy nich wszystkich była administracja rozdzielona; 3) rada finansowa utworzona przez Ludwika XIV po skasowaniu przezeń urzędu nadintendanta, która składała budżet państwa i była ciałem doradczym przy osobie naczelnego kontrolera; 4) t. zw. rada stron — conseil des parties lub rada prywatna, pełniła funkcje trybunału kasacyjnego dla spraw administracyjnych, będąca więc czemś analogicznym z dzisiejszym trybunałem administracyjnym z wyłączeniem jednak tych spraw, które podlegały trybunałowi podatkowemu — coar des aides. Rada stron pełniła także te funkcje sądownicze, które król osobiście dla siebie rezerwował.

Wszystkie sekcje rady królewskiej występowały wyłącznie jako ciało doradcze króla, co do wszystkich ich postanowień bez względu na to, czy król na danem posiedzeniu rady był

obecny, czy też nie — ustalona była fikcja, że wydawane są przez króla osobiście.

IV. Z *curia regis* solemnis powstały stany generalne. Powodem ich powstania był fakt, że król według zasad feudalnych nie miał prawa nakładać podatków, chcąc więc podatki generalne na całe królestwo nałożyć — musiał uzyskać zgodę tych, którzy od tych podatków byli zwolnieni t. j. miast uprzywilejowanych, które właśnie w owym czasie zorganizowały się jako stan, oraz zgodę szlachty i duchowieństwa na nałożenie podatków, na ludność ich władzy zwierzchniej podległą. W tym celu musiała być wynaleziona forma, w jakiej te stany dawałyby zgodę na te nowe ciężary. Formę tę wynalazł Filip Piękny, powołując obok tych, którzy zwykle zasiadali w *curia regis* także i reprezentantów miast. W ten sposób powstały pierwsze stany generalne. Skład tych pierwszych stanów generalnych opierał się jeszcze na zasadach feudalnych. Członkowie stanów generalnych nie byli wybierani przez wszystkich członków danego stanu, ale: 1) szlachtę reprezentowali ci lennicy, którzy bezpośrednio byli od króla zawiśli; 2) duchowieństwo — biskupi i niezawiśli opaci i to z tytułu piastowania przez siebie wyższych godności; 3) miasta — przez swoich każdorazowych urzędników. Szybko jednak, bo już w ciągu wieku XIV utworzyła sobie drogę zasada obieralności swoich reprezentantów przez pojedyncze stany. Okręgiem wyborczym była tutaj ta jednostka administracyjna, na której czele stał bailli, względnie senechal — t. zw. baillage. Zrazu wybory odbywały się w ten sposób, że członkowie wszystkich trzech stanów schodzili się razem na jedno wspólne zebranie wyborcze i wspólnie obierali posłów, przy czem na każdy stan miała przypaść równa liczba reprezentantów. W ciągu wieku XV ten system wyborczy został zmieniony. Odtąd każdy stan obierał osobno swoich reprezentantów. Szlachta i duchowieństwo t. j. — t. zw. stany uprzywilejowane — wybierały na swoich zebraniach posłów bezpośrednich, przy czem prawo głosu posiadali ze szlachty ci, którzy w danym okręgu byli właścicielami terytorjów z sądownictwem zwierzchniem, z pośród duchowieństwa zaś ci, którzy w danym okręgu posiadali beneficjum. System wyborczy dla stanu trzeciego był bardziej skomplikowany, a to z tego powodu, że dzięki wytworzenia się pojęcia stanu trzeciego, obejmującego wszystkich nie należących do dwóch stanów uprzywilejowa-

nych, prawo wyborcze zostało rozciągnięte również i na wsie. Przyjęto tutaj system wyborów pośrednich t. j., że uprawnieni do wybierania nie wybierali swych reprezentantów bezpośrednio, lecz delegowali prawo wyborcze swoim mandatarjaszom, którzy dopiero askateczniali wybory. Każda gmina miejska, na wsi każda parafia, jako najniższa jednostka administracyjna—dokonywała wyborów tych mandatarjaszy i to w sposób przepisany zwyczajami miejscowymi, przyczem najczęściej w gminach miejskich dokonywały tego wyboru ciała samorządowe miejskie, delegując prawie zawsze głównych urzędników miejskich, w parafji zaś wyboru dokonywały zebrania parafyjne t. j. zebrania wszystkich mieszkańców danej parafji. W ten sposób wybrani mandatarjasze zjeżdżali się w jedno miejsce i dopiero dokonywali wyboru reprezentantów stanu trzeciego z danego okręgu. W ten sposób powstały stany generalne, składające się z reprezentantów trzech stanów: duchowieństwa, szlachty i stanu trzeciego. Stany generalne—to sejm stanowy, a co za tem idzie, dla prawomoeności jego uchwał trzeba było uzyskać zgodę każdego z trzech stanów osobno. Posłowie uchodzili nie za reprezentantów całego narodu, ale za reprezentantów danego stanu i to z danego tylko okręgu i mogli być krępowani instrakejami swych wyborców. Były to t. zw. cahier, które zawierały życzenia wyborców, posłowie zaś zobowiązani byli popierać przeprowadzenie tych życzeń. Stany generalne mosen być zwoływać tylko monarcha. Posłowie wybierani byli tylko na jedną sesję, która trwała tak długo, dopóki nie zostały załatwione wszystkie sprawy przedłożone stanom przez monarchę.

— Losy stanów generalnych w ciągu historii Francji były zmienne, odpowiednio do tegoż czy władza królewska była silna czy słaba—stany generalne traciły lub zyskiwały z biegiem czasu na znaczeniu. Punkt szczytowy osiągnęły stany generalne w czasie wojny staletniej z Angliją. Zaczęła się wówczas wytwarzać ciągłość w zwoływaniu stanów generalnych, ale już od Ludwika XI począwszy — stany generalne były zwoływane tylko wyjątkowo. Ostatni raz zwołała je regentka Marja Medieis w roku 1614, potem dopiero Ludwik XVI zwołał je w roku 1789, co było początkiem rewolucji francuskiej. Atrybacje stanów generalnych zmieniały się odpowiednio do ich znaczenia. W teorji, a w normalnym biegu wypadków

i w praktyce wyglądały one jak następujące: 1) każdy nowy podatek i podwyższenie dawnego podatku wymagały zgody stanów generalnych; 2) w razie wątpliwości, kto ma prawo do tronu z pośród potomków Hugona Capeta, decyzja przysługiwała stanom generalnym; 3) w razie wygaśnięcia wszystkich prawowitych potomków Hugona Capeta, przyznawano stanom prawo obioru nowej dynastji, co wobec faktu, że dynastja francuska nie wygasła po dziś dzień pozostało terrią 4). Jeżeli jakiś traktat zawierany przez króla postanawiał ustąpienie części terytorjum francuskiego — stany generalne miały na to wyrazić swoją zgodę. Atrybucje wymienione pod 4 — pozostawały w łączności z faktem, że stanom generalnym przyznawano prawo zmiany t. zw. „praw zasadniczych“ Poza temi atrybucjami stany generalne posiadały zawsze głos doradczy w każdej sprawie państwowej. W zakresie prawa prywatnego stany generalne posiadały tylko inicjatywę, ale nie posiadały tej prerogatywy, że żadne prawo z tego zakresu nie mogło stać się obowiązującym bez ich zgody. Jedynym ustawodawcą na tem polu pozostał zawsze król. Wspomniana inicjatywa objawiała się w ten sposób, że stany generalne uchwalały projekt ustawy, jednocześnie wnosząc prośbę do monarchy, aby ją opublikował. W niektórych momentach wyjątkowych, jak np. w pewnych chwilach stułetniej wojny lub za regencji Anny de Baica, przypadającej na małoletność Karola VIII — stany generalne rozszerzyły nadmiernie swoje atrybucje, wywierając bezpośredni wpływ na tok bieżących spraw państwowych. Ogólnie biorąc jednak instytucja stanów generalnych zawiodła, nie stała się bowiem zaczątkiem parlamentaryzmu francuskiego w przeciwieństwie do sejmu stanowego Anglii, który pod nazwą parlamentu od drugiej połowy XVII wieku nieomal niepodzielnie piastuje władzę w Anglii.

V. Obok stanów generalnych zjawiają się w wieku XVI notablowie. Skład ich był o tyle podobny do składu stanów generalnych, że i tu były reprezentowane w równej mierze trzy stany: szlachta, duchowieństwo i stan trzeci. Zasadniczą różnicę jednak było to, że notablowie byli nieobieralni, lecz nominowani przez króla. Instytucja notablów powstała w czasach, kiedy królowie dążyli do usunięcia stanów generalnych została stworzona jako tych ostatnich srogiat. Atrybucje

były identyczne w teorii z atrybucjami stanów generalnych. W rzeczywistości, jako w zupełności od króla zawisli, nigdy nie sprzeciwiali się jego woli. Z chwilą, kiedy monarchom definitywnie udało się nie zwoływać więcej stanów generalnych—instytucja notabłów poszła w zapomnienie. Ostatni raz zwołano je za Ladwika XIII, poczem dopiero Ladwik XVI zwołał je w przededniu zwołań stanów generalnych *).

§ 3. Administracja prowincjonalna.

Urzędnikami królewskimi, którzy powierzone sobie mieli rządy w poszczególnych prowincjach, byli w chronologicznym porządku: 1) bailli i senechal; 2) gubernatorzy (gouverneur); 3) intendenci. Przy pojawieniu się każdej nowej kategorii tych urzędników—kategoria stara nie znikala, lecz pozostawała, jako pełniąca funkcje honorowe. Tak więc z XVIII wieku prawie w każdej prowincji byli bailli, względnie senechal, gubernator i intendant, przy czem dwaj pierwsi posiadali nieomal tylko znaczenie honorowe.

Ad. 1. Bailli—byli to urzędnicy, którzy zarządzili w imieniu króla w poszczególnych okręgach na terytorjum własnem monarchy jeszcze w epoce feudalnej. W miarę przyłączania wielkich lenn korony ustanawiali królowie identycznych urzędników także i w przyłączonych terytorjach, przy czem w niektórych z nich, a zwłaszcza w południowej Francji nosili oni nazwę senechal. Jednocześnie oni w swoich rękach władzę sądowniczą i władzę administracyjną. W XV wieku utracili oni władzę sądowniczą na rzecz specjalnych trybunałów, władzę administracyjną na rzecz gubernatorów. W dobie nowożytnej posiadają oni znaczenie, jak wspomnieliśmy prawie tylko honorowe, jedyną funkcją jaką im pozostała—to dowodzenie szlachtą w razie wczwania jej pod broń — t. zw. ariere-ban (coś analogicznego z polskiem pospolitem ruszeniem, z tą jednak różnicą, że we Francji ariere-ban było pozostałością z epoki feudalnej i wspomnieniem obowiązków wojskowych wasala wobec senjora). Z powodu istnienia wojska stałego — ariere-ban niezwykle rzadko było powoływane, przeto i ta funkcja bailli stała się teorią.

Ad. 2. Gubernatorzy zjawiają się poraz pierwszy w wieku XIV w prowincjach granicznych. W wieku XV są oni nomi-

*) Instytucję centralną sądowniczą t. j. parlament paryski — przedstawimy w związku z organizacją sądownictwa.

nowani we wszystkich prowincjach francuskich asawając wszędzie w cień bailli i senechala. Ich atrybucje secharakteryzować można w tych słowach, że byli oni reprezentantami króla w danej prowincji i wobec tego mogli rozstrzygać we wszelkich sprawach zarządu prowincjonalnego, a w szczególności dzierżyli oni komendę nadwojskiem, natomiast nie mieli wpływu na normalny bieg sądownictwa. Gubernatorzy byli nominowani z pośród członków arystokracji rodowej, dzięki temu posiadali na tyle niezawisłości wobec króla, że mogli sprzeciwiać się jego woli, a w szczególności w czasie wojen domowych okazali się czynnikiem na którym król polegać nie mógł. To też już od końca wieku XII gubernatorzy zaczynają tracić jedną atrybucję za drugą na rzecz intendanta. W wieku XVIII gubernator rezyduje najczęściej nie na prowincji, a przy boku króla, jego zaś urząd stał się dobrze płatną synekurą.

Ad. 3. Od XVII wieku cała władza efektywna spoczywa w ręku intendanta. Urząd ten wykształcił się z kontrolerów, których z pośród członków rady królewskiej, król wysyłał do prowincji corocznie dla kontrolowania działalności urzędników prowincjonalnych. Z końcem wieku XVI ci urzędnicy nie przestając być najczęściej członkami rady królewskiej, zaczynają stałe rezydować w wyznaczonych sobie prowincjach i przybierają nazwę intendantów. Pełnomocnictwa ich były początkowo nadzwyczajne, zadaniem ich bowiem było usunięcie stanów prowincjonalnych i złamanie znaczenia parlamentów prowincjonalnych. Gdy to zadanie zostało w pierwszej połowie XVII wieku prawie że zupełnie już spełnione, kardynał Richelieu utrzymał intendantów i nadal, jako głównych prowincjonalnych urzędników. Intendanci nie byli w stanie sami administrować całym swoim okręgiem — dzielili więc go na szereg mniejszych okręgów, na których czele stawili swoich pomocników t. zw. subdelegowanych. Okręg, na czele którego stał subdelegowany, nie był stałym; w każdej chwili mógł intendant wyznaczyć mu inne granice, nie był więc jednostką administracyjną. Atrybucje intendanta były bardzo szerokie, miał on kontrolę nad sądownictwem danego okręgu, kierował administracją, a nadewszystko miał czuwać nad ściąganiem dochodów królewskich; w prowincjach zaś, które nie miały stanów prowincjonalnych, oznaczał również wysokość podatku. Natomiast w przeciwstawieniu do gubernatora nie posiadali intendanci

bezpośredniej komendy nad wojskiem stacjonowanem w prowincji, mogli jednak w razie potrzeby rozporządzać niem.

Zaznaczyć należy, że okręgi, na których czele stały te trzy kategorie urzędników, nie były ze sobą identyczne: okręg, na którego czele stał bailli względnie senechal, zwany baillage względnie senechausée; okręg, na którego czele stał gubernator, zwany gouvernement, i nareszcie okręg, na czele którego stał intendant, zwany generalité. Wszystkie te trzy okręgi nie pokrywały się ze sobą, a także niekoniecznie pokrywały się z terytorjami prowincji historycznych. Słowo prowincja nie oznacza więc w dawnej Francji okręgu administracyjnego, lecz terytorjum stanowiące dzięki swojej historii pewną całość kulturalną i etniczną. Biorąc nazwę tę z punktu widzenia historycznego, słowo prowincja oznacza terytorjum, które przed przyłączeniem go do posiadłości królewskich—było odrębnem wielkiem lennem korony. Początek łączności między prowincjami pozostało słabe, aż do rewolucji francuskiej. Separatyzm dzielnicowy, przywiązanie do tradycji lokalnych, uczucie patryotyzmu regioalnego—było bardzo silne, zwłaszcza w krajach, które zachowały swoje stany prowincjonalne, a wspólnem ogniwem łączącym — była właściwie tylko osoba króla. Ustrojowo coraz bardziej scentralizowana, dzięki absolutyzmowi królewskiemu — uczuciowo była Francja aż do rewolucji francuskiej w dalszej mierze podzielona na tyle odrębnych ugrupowań, ile było prowincji historycznych, a polityka królewska te uczucia lokalne szanowała, o ile tylko nie występowały one przeciw omnipotencji władzy monarszej. Wyżej powiedziane tłumaczy pozostawienie przez monarchę pewnej liczby instytucji prowincjonalnych i lokalnych, o których przyjdzie się nam mówić w paragrafie następnym.

§ 4. Instytucje prowincjonalne i lokalne.

A. Samorząd prowincjonalny.

Organem samorządu prowincjonalnego były stany prowincjonalne. Geneza ich jest dwojaka. Albo ustanowili je książęta na swoich terytorjach, a królowie zachowali je po przyłączeniu dawnych księstw do swojego terytorjum, albo na swoim własnem terytorjum królowie sami powoływali stany prowincjonalne, najczęściej, aby stworzyć w ten sposób przeciwwagę stanom generalnym.

Skład stanów prowincjonalnych był w wieku XIV identyczny ze składem stanów generalnych t. j.: duchowieństwo było reprezentowane przez tych, którzy w danej prowincji posiadali pewne określone zwyczajem beneficja; szlachta reprezentowana była przez posiadających lenna wyższego stopnia; miasta przez swoich urzędników, wsie zaś reprezentacji swojej nie miały. W przeciwstawieniu do stanów generalnych, skład stanów prowincjonalnych pozostawał niezmienny aż do wieku XVIII i zasada obieralności ich członków nie atrowała sobie drogi. Atrybucjami stanów prowincjonalnych były: wyznaczenie wysokości podatków w ramach ogólnego podatkowego systemu, oraz przedstawianie królowi życzeń i propozycji rozporządzeń. W wieku XV wszystkie prowincje posiadały swoje stany, lecz już od wieku XVI począwszy, stany prowincjonalnych monarcha rozpoczyna nie zwoływać tak że ostatecznie do wieku XVIII zachowały swoje stany prowincjonalne tylko nieliczne prowincje. Znaczenie z pośród nich posiadały stany prowincjonalne: Bretanii, Bargandji, Prowancji i Langwedocji. Za czasów Ludwika XVI minister Targot zaproponował, a minister Necker w czyn wprowadził przynajmniej częściowo reformy autonomji prowincjonalnej. We wszystkich prowincjach francuskich utworzono trzy kategorie zebrań: zebrania parafjalne we wsi, względnie gminne w miastach, zebrania dystryktowe i zebrania prowincjonalne. Zebrania parafjalne względnie gminne, obierane były przez ogół ludności, przyczem z urzędu zasiadali w nich proboszcz i ci członkowie stanu szlacheckiego, którzy sprawowali sądownictwo zwierzchnie. Członkowie zebrania dystryktowego byli w połowie wybierani przez zebrania parafjalne względnie gminne, w połowie nominowani przez króla. Podobnie zebranie prowincjonalne składało się w połowie z członków wybranych przez zebranie dystryktowe, w połowie nominowanych przez króla. Nadto w zebraniach prowincjonalnych miało się zważać przy obiorze na to, aby trzy stany były równomiernie reprezentowane. Atrybucje zebrań prowincjonalnych były identyczne z atrybucjami stanów prowincjonalnych. Zebrania dystryktowe, i parafjalne, względnie gminne, zajmowały się sprawami lokalnymi, miały sobie przyznany pewien samorząd w sprawach gospodarczych gminy, czy dystryktu. Reformy te wprowadzone w życie z wielką energją wywołały we wszyst-

kich prowincjach rach, który przyspieszył wybuch rewolucji francuskiej.

B. Samorząd miejski.

Z chwilą zniknięcia lenn korony i połączenie całego terytorjum francuskiego w ręką królewską, a więc od XV wieku, królowie, którzy dotychczas popierali rozwój przywilejów miejskich przynajmniej na terytorjach wielkich wasali, od tej chwili zmieniają swoją politykę wobec miast i systematycznie dążą do zanifikowania ustroju miast w całej Francji, apodobniając ustrój wszystkich miast do systemu miast prevotalnych. Cel ten osiągają królowie w dążej mierze już z końcem wieku XVI, definitywnie zaś za panowania Ludwika XIV. Od tej pory zachowując zresztą różnolitość starych nazw i form zewnętrznych prawie wszystkie miasta we Francji posiadają następujący ustrój: faktycznym rządzącym w mieście jest urzędnik królewski, najczęściej pod nazwą prevota. Gmina posiada jednak nadal samorząd w administrowaniu swoim majątkiem. Organem tego samorządu jest t. zw. zebranie generalne wszystkich mieszkańców miasta, względnie w większych miastach zebrania starszych t. zw. notabli miasta. To zebranie generalne wybiera według zwyczaju danego miasta urzędników. Ich zadaniem jest sprawować rządy w mieście pod kontrolą urzędników królewskich w tym szczyplym zakresie samorządu, jaki miastom pozostawiono. Z tego wynika, że sądownictwo miejskie, utrzymywana siła zbrojna przez miasta i wszystkie te atrykacje, które z miast czyniły w średniowiecza małe państewka — zostały stopniowo zupełnie usunięte. Natomiast bogaci mieszkańcy miasta byli temi z pośród stanu trzeciego, których od XVII wieku królowie powoływali do rad królewskich i na stanowiska intendantów i sekretarzy stanu, i którzy w ten sposób tworzyli wspomnianą noblesse de ville, która jednak z miastem łączności nie traciła. Tą drogą mieszczaństwo zaczęło coraz bardziej uzyskiwać na znaczenie.

Przemysł i handel w miastach pozostawał nadal ujęty w cechy i gildy, które definitywnie się zorganizowały w wieku XIV. Podstawą tej organizacji był przepis prawny, według którego nikt nie mógł trudnić się danym rzemiosłem, o ile nie należał do odpowiedniego stowarzyszenia zawodowego. Organizacja cechów była następująca. Władzę cechów stanowili mistrzowie, którzy wybierali z pośród siebie starszych. Zada-

niem tych starszych było: 1) ustanawiać cennik cechowy, 2) wydawać przepisy, według których miano dane rzemiosło uprawiać, 3) kontrolować, czy te przepisy, są przestrzegane i ewentualnie pociągać do odpowiedzialności tych, którzy się sprzeciwili. Karami, jakimi tutaj cech rozporządzał było przede wszystkim wydalenie z cechu, co pociągało za sobą utratę prawa wykonywania danego rzemiosła, 4) starsi cechów byli egzaminatorami, którzy kwalifikowali czeladników po wykonaniu przez nich t. zw. areydziała na mistrza. Równocześnie cech był korporacją religijną. Również było jego obowiązkiem opiekować się chorymi członkami cechu i sierotami po nich. W razie oblężenia miasta, cech stanowił jednostkę wojskową i najeczęściej miał sobie przydzieloną basztę do obrony.

W łączności z przedstawieniem ustroju miejskiego winniśmy powiedzieć parę słów o uregulowania handlu i przemysłu przez monarchję francuską. Rzeczy te łączą się, jak długo jedynym niemal przemysłem były rękodzieła i dla tego też jedyną renglementacją przemysłu i handlu — były miejskie cechy i gildy. Gdy od wieku XVII począwszy zaczyna powstawać przemysł fabryczny i tutaj wykluczona jest wszelka swoboda pracy produkcyjnej, lecz przeciwnie przyjęty jest system monopoli. Większość fabryk jest własnością państwa. O ile są one własnością indywidualną—to na podstawie przywileju, który to przywilej równocześnie gwarantował właścicielowi fabryki, że w danej prowincji nikt inny podobnego przywileju na taką samą fabrykę nie otrzyma, wykluczał więc wolną konkurencję. To stoi w związku z rachem ekonomicznym t. zw. merkantylizmem, który już do pewnego stopnia zainicjowali w ciągu XVII wieku ministrowie Sally za Henryka XIV i Richelieu za Ludwika XIII, a który z niezwykłą energją i genialnością starał się w życie wprowadzić naczelny kontroler finansów za Ludwika XIV — Colbert. Merkantylizm polega na sztucznem i wszelkimi środkami przez państwo popieraniem wzmoczenia produkcji w przemyśle, przyczem merkantyści wychodzili z założenia, że dochód uzyskany z wywozu fabrykatów przemysłowych wzmocze moc narodową francuską i uczyni z Francji najbogatszy kraj w Europie. W tym celu merkantyści: 1) stopniowo znosili cła wewnętrzne, tamujące rach i mające na oku tylko cele fiskalne, (które to zresztą zniesienie cła wewnętrznych udało się Colbertowi wprowadzić tylko w bardzo małej

mierze), natomiast ustanowili na granicach państwa cła zewnętrzne i taryfę celną, mając na oku specjalne interesy produkcji krajowej, np. pobierające znaczne opłaty od obcych fabrykatów, natomiast nie nakładające żadnych opłat na surowce potrzebne dla produkcji krajowej, 2) dla uzyskania rynku zbytu, jak również dla pozyskania odpowiednich surowców, starano się pozyskać jaknajwiększą ilość kolonii zamorskich, które też administrowano jedynie z punktu widzenia interesów handlu i przemysłu francuskiego, 3) wewnątrz kraju rozwinęto gorączkową działalność, zakładając szereg fabryk, ściśle regulując sposób produkcji, stwarzając szereg szkół technicznych i handlowych, ustanawiając specjalnych inspektorów dla handlu i przemysłu.

W wieku XVIII rozpoczęła się reakcja przeciwko systemowi merkantylistycznemu, nastąpiło to pod wpływem fizjokratów, twórców nowoczesnej nauki ekonomii politycznej, którzy głosili zasadę zupełnej swobody w stosunkach gospodarczych—laissez faire, laissez passer i byli w ten sposób przeciwstawieństwem merkantylizmu, drobniawczo regulującego stosunki gospodarcze. W życie usiłował wprowadzić zasady fizjokratów za Ludwika XVI minister Turgot, który zreformował cechy i zniósł prawie wszystkie ograniczenia co do produkcji fabrycznej.

§ 5. Sądownictwo.

Zaczątki sądownictwa królewskiego widzimy już w epoce feudalnej. Wówczas na własnym terytorjum króla, w jego imieniu sprawowali sądownictwo zwierzchnie prewoci. Z chwilą pojawienia się bailli względnie senechal jedną z głównych funkcji miały być również funkcje sędziowskie. Tak prewot jak bailli sprawowali sądy dobierając sobie doradców t. zw. notabli. Gdy pod koniec epoki feudalnej wykształca się apelacja—sądy bailli stają się drugą instancją, do której się apeluje od sądów prewotalnych. Dalsza ewolucja była następująca: podczas, gdy prewoci tracą swoje funkcje administracyjne, które początkowo mieli—natomiast zachowują swoje funkcje sądownicze tak, że sądy prewotalne miały powstać z sądów pierwszej instancji—to bailli względnie senechal dłużej mieli zatrzymać swoje funkcje administracyjne, tracąc natomiast sądownicze. Stało się to w sposób następujący. Początkowo bailli delegowali władzę sądowniczą swoim poręcznikom, któ-

rzy wobec tego byli tylko ich zastępcami. Ci poręcznicy stopniowo aniechaleźnieli się od bailli'ego i stawali się bezpośrednio od króla zawistymi, przez niego nominowanymi sędziami. W XV wieku jest już ta ewolucja dokonana. Równocześnie notablowie, którzy początkowo byli swobodnie dobieranymi przez baillie'ego, względnie później przez jego poręczników — stają się również nominowanymi rzadcami sądowymi. W ten sposób organizują się definitywnie w XV wieku sądy w baillage, (który to okręg tracąc swoje znaczenie pod względem administracyjnym — zachowuje aż do rewolucji francuskiej swoje znaczenie, jako okręg sądowniczy). Sądy te zorganizowane kolegjalnie, pełnią funkcję trybunałów drugiej instancji. Henryk II w roku 1551 przeprowadził reformę tego ustroju sądowego o tyle, że sądy w pewnej liczbie baillages (mianowicie w 60) zamienił na tak zwane trybunały prezydyalne, które zachowując swoje kompetencje dawne, jako sądy drugiej instancji, równocześnie stały się sądami trzeciej instancji, do których szła apelacja od sądów w baillages sąsiadujących z danym trybunałem prezydyalnym. W tych trybunałach prezydyalnych Henryk II powiększył liczbę urzędów sędziowskich tak, że musiała wynosić minimum dziewięć. Tak w ogólnych zarysach przedstawia się organizacja sądownictwa królewskiego. Zaznaczyć jednakowoż należy, że to tylko ogólny szemat, że przenajrozmaitszych wyjątków wyłamujących się z ogólnych ram ustroju sądowego jest bardzo wiele. Każdy z takich wyjątków trzeba by oddzielnie rozpatrywać i tłumaczyć taką lub inną ewolucję historyczną.

U szczytu organizacji sądownictwa królewskiego stały t. zw. parlamenty. Najważniejszy z nich, początkowo jedyny trybunał najwyższej instancji dla całego terytorjum królewskiego — parlament paryski. Wiemy, że powstał on z curia regis. Obie części składowe dawnej kurji t. j. szlachta feodalna i zawodowi prawnicy — miały być w parlamencie paryskim reprezentowane. Ze szlachty feudalnej prawo zasiadanie w parlamencie zachowali parowie Francji *). Mieli oni w parlamencie

*) Parami Francji nazywano w epoce feudalnej, tych wielkich wasali, którzy obowiązani byli zasiadać w curia regis jeżeli podśadnym był jeden z najwyższych lenników korony, dla których w ten sposób stanowili oni przewidziane kontraktem lennym iudicium parium. Za czasów feudalnych było ich 12, a mianowicie 6 duchownych i 6 świeckich. Parami świeczymi byli książęta, względnie hrabie-

odegrywać rolę drobną. Zasiadali w nim tylko wówczas, o ile podśadnym był jeden z parów Francji. Jest to jedyna pozostałość sądownictwa feudalnego w późniejszych epokach, która miała przetrwać aż do rewolucji francuskiej. Natomiast główną rolę mieli odegrać w parlamencie paryskim zawodowi prawnicy, a byli nimi od XIII wieku przedewszystkiem legiści. Momentem zwrotnym dla powstania parlamentu paryskiego był wiek XIII, kiedy się wykształciła apelacja i kiedy z caria regis o niejasnych kompetencjach w sądownictwie zwierznem powstał parlament paryski, to najwyższa instytucja sądownicza na całym terytorjum królewskim. Odtąd szła ewolucja w tym kierunku, że: po 1) członkowie z parlamentu, z powołanych każdorazowo na poszczególne sesje stawali się urzędnikami stałymi, 2) parlament ciała, obradującego sporadycznie, stał się ciałem obradującym z początku regularnie dwa razy do roku, następnie przez cały rok. W XV wieku ewolucja jest zakończona. Równocześnie parlament organizuje się stosownie do funkcji, jakie przyszło mu się spełnić. Składał się ta mianowicie z zastępujących izb: 1) la grande chamre, wielka izba—będąca właściwym sądem, wydającym wyroki dla spraw cywilnych, 2) chamre des anquettes, która przygotowywała materiał do rady wielkiej izby, co stało w związku z przekształceniem procedury ustnej na procedurę piśmienną, 3) chambre des requetes—początkowo w pierwszej fazie istnienia parlamentu była izbą rozpatrującą petycje zanoszone przez poddanych do monarchy o wymiar sprawiedliwości, a która później była również jedną z izb sądowych w sprawach cywilnych, ale jako podporządkowana wielkiej izbie, 4) chamare de toarnelles wydająca wyroki w sprawach karnych. W skład tych izb wchodziłi radeowie parlamentu. Obok tego funkcjonowało zebranie ogólne wszystkich członków parlamentu, co stoi w związku z wykonywaniem praw politycznych i ustawodawczych tego ciała.

Parlament paryski był trybunałem najwyższej instancji dla $\frac{2}{3}$ mniej więcej terytorjum francuskiego. Natomiast w pro-

wie: Burgundji, Normandji, Guenny, Flandrji, Campanji i Tuluzy. W miarę przysyłania tych wielkich lenn do terytorjum królewskiego odpadali ci parowie świeccy tak, że z czasem parowstwo stało się tytułem nadawanym przez monarchę. Najczęściej równocześnie z nadaniem tytułu książęcego—nadawał monarcha także i parowstwo.

winejach, przyłączonych do terytorjów królewskiego, po wieku XIII funkcjonowały, jako trybunał najwyższej instancji—parlamenty prowincjonalne, których skład, jak również i kompetencje odnośnie do danego terytorjów były podobne do parlamentu paryskiego. Genezą tych parlamentów był najeczęściej ten fakt, że królowie zatrzymywali najwyższe trybunały dawnych panów udzielnych danych terytorjów, nieznacznie je przekształcając. Takich parlamentów prowincjonalnych było dwanaście np. w Ronens dla Normandji, w Rennes dla Bretanii, w Metz dla miasta Metz z okolicami, w Nancy dla Lotaryngji.

— Tak wyglądała organizacja sądowa dla ogółu spraw. Pewna jednak kategoria procesów, odnosząca się do pewnych specjalnych spraw, wyłączona była z pod kompetencji tych trybunałów, a podległych kompetencji specjalnych trybunałów, jakimi np., były: izba obračunkowa—chambre comptes, trybunał podatkowy—coar des aides (patrz skarbowość), trybunały morskie podległe wielkiemu admirałowi Francji, a którym podlegały wszelkie przestępstwa popełnione na morzu np. korsarstwo; następnie t. zw. sądy prevotów marszałkowskich dla przestępstw takich, jak rabunek lub wykroczenie przeciwko wojsku, sąda, przed którymi postępowanie było uproszczone, i od których nie przysługiwała apelacja.

Obok sądów powstały w ciągu wieku XIV, a definitywnie wykształciły się w wieku XV dwie kategorie urzędników, mianowicie prokuratorów królewskich i adwokatów królewskich. Prokuratorzy byli ustanawiani przy każdym parlamencie, tym prokuratorom, t. zw. generalnym przy parlamentach podlegli byli prokuratorowie przy trybunałach przydyjalnych. Te urzędy prokuratorowskie zostały zaprowadzone w łączności z przekształceniem prawa karnego z prawa prywatnego na prawo publiczne. Z chwilą, kiedy występki zaczęły być uważane nie tylko jako krzywda wyrządzona jednostce, lecz jako krzywda wyrządzona państwu — z tą chwilą stał się koniecznym urząd królewski, który w imieniu króla, jako symbola państwa, domagałby się przed sądem kary na przestępców. Równocześnie prokuratorzy występowali także i w sprawach cywilnych, ile razy monarcha występował jako strona, przyczem zaznaczyć należy, że nieznano rozgraniczenia majątku królewskiego od majątku państwa (tiscas). — Adwokaci zaś królewscy byli

pomocnikami prokuratora. Obowiązywała tutaj reguła: „do prokuratorów należy pióro, do adwokatów słowo“, t. j. prokuratorzy królewscy załatwiali wszelkie mowy na rozprawach sądowych.

Sędziowie początkowo byli nominowanymi przez króla, później częściowo obieralnymi przez zmieniający się i skomlikowany system wyborezy. Stopniowo jednakowoż zaczyna wschodzić w zwyczaj sprzedajność urzędów sędziowskich. Przez króla aznana, rozeiagnięta ona została w wieku XVI na wszystkie urzędy sądownicze, a to dla celów fiskalnych, aby zapewnić królowi nowe źródło dochoda. Kapić urząd sędziowski mógł tylko ten, kto posiadał odpowiednie kwalifikacje prawnicze i tylko za zgodą króla. W ten sposób uzyskano gwarancję, że urzędy sędziowskie obsadzone będą jednostkami kompetentnymi, że król nie straci wpływu na ich obsadzanie. To nie przeszkadzało temu, że godności sędziowskie atrychymwały się najeczęściej w jednej rodzinie i stawały się de facto dziedzicznymi. Ta sprzedajność urzędów odezwana była, jako wielkie nadażycie, pociągała również za sobą ten skutek, że sędziowie, a zwłaszcza sędziowie parlamentów — stanowili korporację bardzo zwartą, zdolną przeciwstawić się królowi. Natomiast dodatnią cechą z tego wynikłą — była nienaruszalność urzędów sędziowskich.

W normalnym ustroju sądownictwa francuskiego powstał wyłom za czasów Ludwika XV, który z powodów politycznych, pozostających w związku z atrybucjami prawodawczymi i politycznymi parlamentów — parlament paryski skasował i wprowadził najwyższy trybunał w zupełności od siebie zawisły. Ludwik XVI zaś przywrócił parlament paryski z powrotem.

Wszystko co dotychczas przedstawiliśmy — jest to gałęź sądownictwa królewskiego, zwana delegowaną, ponieważ wszystkie te sądy sprawowane były na podstawie stałej delegacji królewskiej. Na tej podstawie zorganizowany był normalny bieg sądownictwa, ponieważ jednak król był jedynym wymiarem sprawiedliwości — mógł więc w każdej chwili w taki czy w inny sposób załatwiać sprawy sądowe z pominięciem tego normalnego biegu. Jest to t. zw. królewskie sądownictwo zatrzymane. Pojawiły się, szczególnie w epoce pełnego już absolutyzmu królewskiego, następujące formy sądownictwa zatrzymanego: 1) król sam osobiście w swoim gabinecie rozsądza

jakąś sprawę lub też nominacje specjalnych komisarzy, aby jakiś wypadek, szczególnie ważny osądzili; 2) król zmienia lub zawiesza delegacje kogoś z trybunałów, np. zjawiając się osobiście w tym trybunale w myśl zasady „adveniente principe cessat magistratus”. Na tem polegało t. zw. łożę sprawiedliwości w parlamencie paryskim; 3) król zwalniał od skutków wyroków sądowych przez wydawanie t. zw. listów łask (których odróżniano szereg rodzajów); 4) t. zw. lettres de cachet, w których król polecał czyjeś uwięzienie na czas nieograniczony; 5) do sądownictwa zatrzymanego zaliczano również sądownictwo, wykonywane przez rady królewskie, t. j. w szczególności przez radę stron, stosownie do fikeji, że każde orzeczenie rady jest wydawane osobiście przez króla.

Rzecz sędownictwa królewskiego stał się możliwy dzięki podpadnięciu wszelkiego rodzaju innych sądownictw funkcjonujących w epoce feudalnej. Sądownictwa feudalnego nie pozostawało nie, po za wzmiankowanym częstotniewie parów Francji w parlamencie. Sądownictwo miejskie miało zamrzeć w miarę upadku swobód miejskich. Sądownictwo kościelne utraciło szereg swoich atrybucji w miarę wzrostu suwerenności państwa nad kościołem. Jedynie sądownictwo zwierzchnie panów utrzymało się choć w znacznie szerszym zakresie, w odniesieniu do ludności wiejskiej i miało funkcjonować aż do rewolucji francuskiej, jednakowoż niecałkowicie tak, że było odczuwane przez ludność, jako nadzwyczaj ciężkie. Działało ono jednak już tylko na podstawie delegacji królewskiej i apelacja od niego szła do sądów królewskich.

Doniosły ten rezultat usunięcia wciół przez sądownictwo królewskie wszystkich innych sądownictw — osiągnęli monarchowie głównie przez konsenkwentne wprowadzenie w życie szeregu zasad postawionych głównie przez legistów, a mianowicie: 1) zbrodnie popełnione w pewnych określonych warunkach lub sprawy wynikłe ze stosunków prawnych zawartych w pewnych warunkach — mogą być rozsądzone jedynie przez sądy królewskie; 2) stworzono kategorie t. zw. „wypadków królewskich” i wypadków przywilejowanych, które również mogą być rozsądzone wyłącznie przez sądy królewskie; 3) zasadę t. zw. przewencji, polegającej zasadniczo na tem, że sprawa zawieszona przed trybunał królewski jest przez niego sądzona bez oglądania się na niższe trybunały.

§ 6. Skarbowość.

W czasach ustroja feodalnego podatki generalne, któreby obowiązywały w całym państwie, znane nie były. Każdy zwierzchnik lenny mógł je pobierać od ludności mu poddanej na swoim terytorjum. Jedynym źródłem dochodów królewskich, były dochody z prywatnych dóbr króla; tylko w wypadkach wyjątkowych mógł się zwrócić król do bezpośrednio jemu hołdujących wasali z żądaniem t. zw. pomocy feodalnej. Dzięki długości wojen, pomoc feodalna, zrazą wyjątkową, zaczęła się coraz częściej powtarzać. Zawsze jednak musiał król uzyskać na nią zgodę wasali i ogółu ludności i nie był w stanie ściągać inaczej świadczeń finansowych, jak za pośrednictwem wasali. Dla uzyskiwania stałych podatków stworzył Filip Piękny stany generalne. Szybko wytworzyła się zasada, że raz uchwalone przez stany generalne podatki—król ma prawo ściągać bez nowej uchwały, a jedynie ustanowienie nowych podatków lub podwyższenie dawnych wymaga zgody stanów generalnych. Temi drogami wytworzyli królowie cały system podatkowy zapewniając sobie stały dochód, przyczem pamiętać należy, że szlachta i duchowieństwo uwolnieni byli niemal od wszystkich podatków. Głównym podatkiem bezpośrednim był t. zw. la taille polegający na ściągnięciu części całego dochodu danej jednostki. Inne podatki bezpośrednie ustanowione zostały przez Ludwika XIV, jako wyjątek na czas trwających wojen. Utrzymały się jednakowe i na później. Tutaj należą: t. zw. capitalition—polegająca na tem, że cała ludność podzielona została na 24 klasy, odpowiednio do tego, kto do jakiej klasy został zaliczony—miał płacić opłatę stałą dla jednej klasy wyznaczoną; la vingtiem — polegała na ściągnięciu 20-tej części z dochodów. Obok podatków bezpośrednich, występują w wieku XIV podatki pośrednie w formie monopolu. Tak więc monopolem było wino, a nadewszysako sól t. zw. gabelle, który to monopol był posunięty tak daleko, że nie tylko nie wolno było nikomu handlować solą oprócz państwa, ale także każdy był zobowiązany do zakupienia pewnej ilości soli z góry dla niego wyznaczonej. Podatek ten był uważany przez ludność Francji za najciężniejszy. Jako rodzaj podatku pośredniego uważać również należy—cła wewnętrzne t. zw. traite, których we Francji aż do wieku XVII było mnóstwo. Colbert usiłował znieść cła wewnętrzne, w niektórych jednak prowincjach zachowały się one i na

dal, niektóre zaś prowincje przyłączone do Francji później, jak np. Lotaryngja wogóle nie były objęte francuskim systemem celnym i traktowane były pod tym względem jako kraje zagraniczne.

Co do sposobu pobierania podatków,—to o ile chodzi o podatki bezpośrednie—Francja podzieloną była na dwie kategorie prowincji: prowincje, w których utrzymywały się stany prowincjonalne t. zw. *pays d'etat* i prowincje, w których stany prowincjonalne zostały zlikwidowane t. zw. *pays d'election*. W pierwszej kategorii prowincji, która zrazu, jak długo stany się utrzymywały była regatą, pobierano podatki jedynie za zgodą stanów i za pośrednictwem ich urzędników. W drugiej kategorii prowincji z góry wyznaczano sumę, jaką dana prowincja ma zapłacić, i która to suma miała być całkowicie wpłacona do skarbu państwa. Tak *pays d'election*, jak *pays d'etat* objęte były administracyjnym okręgiem finansowym t. zw. *generalite*—*generalite*, na którego czele stał *intendant*. W jego więc ręka ostatecznie wszędzie koncentrowała się administracja skarbowa. *Generalite* w prowincjach niemających stanów swoich—dzieliły się na mniejsze okręgi administracyjne t. zw. *electiones*, stąd nazwa *pays d'electiones*. Mimo kontroli ze strony *intendantów* panowała wielka dowolność w wyznaczaniu podatków i na każdym kroku można było spotkać nadużycie.—Podatki pośrednie zaś bywały w całym państwie wydzierżawiane grupie jednostek prywatnych, zwanych „*fermiers generaux*”. W miarę rozwoju podatków królewskich coraz bardziej podpadały podatki, jakie panowie mieli prawo nakładać na ludność swego terytorjum. Już w XV wieku zanikły one zupełnie. W niektórych okolicach utrzymały się na rzecz panów jedynie opłaty sądowe w tym szczególnie zakresie, w jakim przysługiwało mu sądownictwo zwierzchnie, oraz niektóre z pośród *banalites*.

§ 7. Stosunek państwa do wyznań.

I. Kościół Rzymsko-Katolicki. Dominujące stanowisko wśród wyznań zachował zawsze we Francji Kościół Rzymsko-Katolicki, którego dachowni stanowił przyzwelbowany stan, i który rozporządzał olbrzymim majątkiem i posiadał własne sądownictwo. Stosunki wewnętrzne kościoła były uregulowane przez prawo kanoniczne. Stosunek państwa do stolicy apostolskiej uregulowany został przez konkordat zawarty między Francisz-

kiem I a papieżem Leonem X w roku 1515, na podstawie którego król nominował wszystkich biskupów, papież zaś odmówić mógł swojej zgody na te nominacje jedynie w wypadku jeśli dany kandydat nie odpowiadał warunkom przepisany dla biskupów w prawie kanonicznem.—Od XVI wieku dataje się w stosunkach państwa francuskiego do kościoła katolickiego prąd zwany gallikalizmem, dążący do możliwie jaknajwiększego usamodzielnienia kościoła francuskiego od Rzymu i podporządkowania go władzy królewskiej. Teoretykami gallikalizmu byli Piotr Pithou i Piotr Dupai. Zasady, jakie postawili, były następujące: 1) władza duchowna i świecka musiała być zupełnie rozdzielona, to pociągało za sobą ten skutek, że papież nie mógł zwolnić duchownych, a tembardziej świeckich od przysięgi wierności danej królowi. Co do dyscypliny i wszelkich spraw, nie mających bezpośredniego związku z religją, duchowieństwo francuskie ma podlegać nie papieżowi, lecz królowi. Tak więc np. nie wolno biskupom wyjeżdżać zagranicę bez zezwolenia, a więc i do Rzymu; żaden nowy klasztor nie może być założony we Francji bez specjalnego przywileja, który może być w każdej chwili przez monarchę odebrany. Na tejże podstawie skasowano w XVIII wieku zakon Jezuitów. Teorie gallikańskie usiłował wprowadzić w życie i rzeczywiście w dążeń mierze wprowadził Ludwik XV. Co do sądownictwa duchownego, to pozostało ono czynne aż do rewolucji francuskiej. Jednak zakres praw podległych ma zaczął się zmieniać. Tak więc nawet sprawy o herezję w XVIII wieku przeszły pod kompetencję sądów duchownych. Specjalnym organem duchowieństwa, jako stanu, było zebranie duchownych z całej Francji — t. zw. *assablées des Clerges*.

II. Protestanci. Stanowisko protestantów było w początkach reformacji nieokreślone. Traktowano ich jako heretyków, stosowano do nich kary jak względem heretyków, a nawet wydawano specjalne edykty prześladowcze. Jednak, prawie równocześnie wybuchły wojny religijne, trwające nieomal przez cały wiek XVI, które ostatecznie doprowadziły do zgody między królem a protestantami. Według edykta wolno było protestantom obserwować t. zw. kult prywatny, t. zn. pozostający w obrębie domów na obszarze całej Francji, a co do kultu publicznego, polegającego na tem, że umożliwiał on stawianie świątyń, zakładanie specjalnych ementarzy, utrzymywanie szkół

i t. p. — to dozwolony on był protestantom tylko w pewnych miejscowościach, a mianowicie: 1) w paru miastach, które uznane były, jako wyłącznie protestanckie, t. j. z których wyklaczony był kult katolicki; najważniejsze z pośród nich — to Rochella, 2) w miastach, w których mieli swoją rezydencję bailli, względnie senechal. Wolno było protestantom mieć świątynie w przedmieściach lub w sąsiadujących wsiach. Wyjątkiem od tego był Paryż, gdzie wogóle nie dozwolono było protestantom obserwować kulta publicznego. 3) W tych miejscowościach, nad którymi posiadał sądownictwo zwierzchnie pan wyznania protestanckiego. Nadto zastrzegał edykt Nanteński, że protestanci nie będą podlegali żadnym ograniczeniom prawnym z racji swojego wyznania. Za Ludwika XIII przyszło do nowej wojny religijnej i kardynał Richelieu odebrał protestantom wspomniane, wyłącznie dla nich zastrzeżone miasta, poza tem jednak utrzymał edykt Nanteński. Świątynie miały być zburzone, wszyscy dachowni mieli być wydalenii z Francji, natomiast świeckim zakazano opuszczać Francję, zabraniając im jednocześnie wykonywania w jakikolwiek sposób swego kultu. Wobec tego zakazu ogromna większość ludności protestanckiej opuściła Francję. Co do tych zaś, którzy pozostali utworzyła się presumpcja, że powrócili oni do wyznania rzymsko-katolickiego. Dzięki temu stanowisko ich prawne było niezwykle ciężkie np. ważny słab możliwy dla nich był tylko przed dachownym katolickim. W przeddzień rewolucji francuskiej reformującą zaczęła działać tutaj Ludwik XVI.

III. Żydzi. Stanowisko żydów pozostało podobne do tego, jak i za czasów patrymonjalnych i feodalnych. Byli oni traktowani zawsze jako cudzoziemscy, pozostający pod osłoną praw tylko na podstawie specjalnych przywilejów, za uzyskanie których musieli składać stale opłaty do skarbu królewskiego. W stosunkach królewskich dozwolono im rządzić się swojemi własnymi prawami. Tak więc stanowisko ich można określić, jako połączenie dalekoidących ograniczeń z bardzo znacznymi przywilejami. Z jednej bowiem strony pozbawieni byli jakiegokolwiek praw politycznych, z drugiej wolno im było jednak rządzić się własnymi przepisami prawnymi, pod którym to względem byli oni bardziej uprzywilejowani od ogółu mieszkańców Francji.

§ 8. System stanowy.

Podział społeczeństwa francuskiego na stany ma swoją genezę jeszcze za czasów feudalnych. Tak samo, jak podówczas społeczeństwo dzieliło się na szlachtę, duchowieństwo, ludzi wolnych miejskich i wiejskich, oraz wiejską ludność poddańczą. Pierwsze dwa stany nazywano uprzywilejowanymi, całą resztę ludności zaś obejmawano nazwą stanu trzeciego. Przywileje szlachty i duchowieństwa miały swoje uzasadnienia w epoce feudalnej, gdyż w systemie lennym członkowie hierarchji lennej spełniali funkcje państwowe, dzięki czemu ponosili znaczne ciężary, a wzamian za co mogli byli uważać się za uprawnionych do znacznych przywilejów. W miarę, jak te funkcje zaczęły przechodzić na króla i jego urzędników, przywileje zaczęły tracić swoje uzasadnienia, i zaczęto je uważać za nadażycia. Po upadku systemu lennego pozostały jako resztki po nim, poza wzmiankowanymi resztkami sądownictwa zwierzchniego także tytuły książąt, markizów, hrabiów i baronów, które zawsze były przywiązane do pewnego terytorjum, dawniej będącego faktycznie lennem, po upadku zaś systemu feudalnego, będące tylko de nomina. (Fakt jednak, że dana ziemia była formalnie lennem — pociągał za sobą szereg konsekwencji prawnoprywatnych np. w przepisach spadkowych, przy sprzedaży danej nieruchomości). Przywileje szlachty były następujące: 1) szlachta zwolniona była prawie od wszystkich podatków, 2) niektóre stopnie oficerskie w wojsku i urzędy dworskie zarezerwowane były dla szlachciców, co zaś do innych urzędów — to wszystkie stany miały równy do nich dostęp, faktycznie jednak od XVII wieku począwszy królowie powierzyli je głównie członkom stanu trzeciego, mając w nich znacznie powolniejsze narzędzie niż w szlachcie, 3) dla szlachty obowiązywały pewne specjalne przepisy w prawie karnem, materialnem i procedurze karnej, np. szlachcice nie mogli być skazani na śmierć przez powieszenie, lub na chłostę i odpowiadał za przestępstwa nie przed prewotem, lecz bezpośrednio przed trybunałem prezydjalnym, 4) niektóre zwyczaje prawne regułowały specjalne przepisy spadkowe dla szlachty, zastrzegając ziemię, większą część spadku dla najstarszego syna; na całym obszarze Francji przywilej taki posiadali najstarsi synowie szlachciców odnośnie do ziem, których posiadanie dawało prawo do noszenia tytułu. Szlachcicem było się w troja

ki sposób: 1) z pochodzenia t. zw. nobless de race, t. j. każde prawowite dziecko szlachcica samo było szlachcicem, a w razie wątpliwości wystarczało mu udowodnić przed sądem, że trzy pokolenia wstecz były uważane za szlacheckie, 2) z nominacji królewskiej t. zw. noblesse de lettres. Od końca XIV wieku począwszy, jedynym uprawnionym do nadawania szlachectwa we Francji był monarcha. Nadawał on szlachectwo albo przez specjalny dyplom szlachectwa, albo przez nadanie orderu, który to ostatni sposób wykształcił się z dawnego zwyczaju uzyskiwania szlachectwa przez pasowanie na rycerza. Głównymi orderami francuskimi były: order św. Michała, order św. Ducha i wojskowy order św. Ludwika, 3) Przez powołanie na pewne urzędy. Do pewnych urzędów w szczególności do wszystkich urzędów sędziowskich oraz radcowstwa królewskiego — przywiązane było szlachectwo. Przez samo nabycie takiego urzędu dana jednostka stawała się szlachcicem i tutaj ostatnim źródłem szlachectwa był monarcha, bowiem żadnego urzędu nie można było nabyć bez zgody monarchy. Było to t. zw. noblesse de robe, albo noblesse de ville. W ten sposób koło szlachty rozszerzało się coraz bardziej i dzięki nabywaniu szlachectwa przez urzędy, wchodziło do warstw uprzywilejowanych całe zamożniejsze mieszczaństwo. Czlachectwo można było utracić przez nałożenie wyroku za występki, pociągający za sobą infamję i przez sprawowanie czynności oznaczonych za nieodpowiednie dla stanu szlacheckiego. Za takie były uznane wszelkie rękodzieła, jak również handel, nareszeie niektóre podrzędniejsze urzędy.

Cała ludność nienależąca do dwóch stanów uprzywilejowanych — szlachty i duchowieństwa od XV wieku obejmowana była jedną nazwą — stan trzeci. Nazwa stan trzeci — używaną była na oznaczenie zamożnego mieszczaństwa t. j. tego z pośród którego rekrutowała się noblesse de robe. Wśród, stanu stanu trzeciego w szerszem tego słowa znaczeniu, wyodrębniała się grupa wiejskiej ludności poddańczej. Poddańszych (serfs) było coraz mniej, dzięki działalności królów, którzy zniesli poddaństwo w swoich dobrach i tym przykładem podziałali na wielkich właścicieli wiejskich, jednak do XVIII wieku pozostawała znaczna ilość ludności niewolniczej przywiązana do roli i obciążonej robocizną na rzecz panów.

§ 9. Władza ustawodawcza i źródła prawa.

1. Władza ustawodawcza.

Żaź od epoki feudalnej za jedyneę ustawodawcę we Francji uchodził król. To też, gdy tylko podpadło sądownictwo zwierzehnie i feudalne—rozwijają monarchowie ożywioną działalność ustawodawczą. Wiemy, że stany generalne, ewentualnie później notablowie—nie były zbyt główną konkarencją dla omnipotencji ustawodawczej króla, jakkolwiek w średniowieczu szereg ustaw doszło do skutku na posiedzeniach stanów generalnych, prawie jednak zawsze z inicjatywy króla. Większym ograniczeniem monarchy były prawa parlamentów, w szczególności zaś parlamentu paryskiego. Prawa te stały w związku ze zwyczajem publikowania wszelkiego rodzaju ustaw królewskich, polegającego na tem, że ustawa dopiero wówczas zyskuje moc obowiązującą, o ile zostanie odczytana i zarejestrowana przez parlament. Otóż parlament miał prawo przy tej sposobności przedłożyć królowi t. zw. remonstrancje (remonstrances), zwracając monarsze uwagę, że z tych, czy innych powodów ustawa jest wadliwa. Stopniowo parlament stosował to swoje prawo w tak szerokim zakresie, że zwłaszcza od XVI wieku zaczęło ono nabierać dużego znaczenia politycznego. Przedstawienie królowi remonstracji łączyło się z odmową zarejestrowania danej ustawy i powodowało w ten sposób zwłokę wejścia jej w życie i można więc określić ustawodawcze atrybucje parlamentu, jako veto zawieszające. Król miał zawsze możność złamać opór parlamentu i nakazać mu zarejestrowanie, przy czem najczęściej używaną formą było t. zw. łóże sprawiedliwości (lit de justice), polegające na tem, że monarcha osobiście przybywał do parlamentu i dokonywał rejestracji. W chwilach silnej władzy monarchów np. za Ludwika XIV powyższe atrybucje parlamentu nie posiadały większego znaczenia, ale w chwilach osłabienia jej np. w czasach t. zw. frondy (małoletność Ludwika XIV), konflikt między królem a parlamentem bywał ostry i miał duże znaczenie przez oddziaływanie na opinię publiczną. W wieku XVIII zaś za panowania Ludwika XV i XVI był parlament w ciągłej walce z królem, co miało nawet doprowadzić, jak wspomnieliśmy do chwilowego zniesienia parlamentu.

II. Źródła prawa.

Z nastaniem epoki feudalnej upadło w zupełności ustawodawstwo królewskie, tak bogate w epoce patrymonjalnej.

Jedynym źródłem prawa staje się zwyczaj. Wytworzyło się tyle praw zwyczajowych, ile było odrębnych jurydyceji zwierzchnich. Równocześnie zasadę osobowości prawa—zastąpiła zasada terytorjalności. Obraz tego prawa zwyczajowego dają nam prace prywatne, z których najwcześniejsze pochodzą z końca wieku XII. Z pośród tych kompilacyj najważniejszymi są: 1) *Les Etablissement de Saint Louis*, które przez długi czas mylnie uchodziło za dzieło ustawodawcze Ludwika Świętego i dopiero niedawno Paweł Violet wykazał, że jest to praca prywatna, pochodząca z końca XIII—wieku, obejmująca prawo zwyczajowe miasta Paryża i Orléans. 2) *Contumes de Beauvoisis* — jest to dzieło jednego z wybitnych mężów stanu wieku XIII Filipa de Beaumanois, które ze wszystkich prac spisujących prawo zwyczajowe stoi najwyżej pod względem naukowym, po raz pierwszy widać tu uświadomienia stworzenia teorii prawnej. 3) Księgi zwyczajowe normandzkie z których dwie mają szczególne znaczenie, mianowicie: *letres antiennes Contumes de Normandie*, które odznacza się tem, że z pośród wszystkich ksiąg zwyczajowych jest najstarszą, pochodzi bowiem z końca XII wieku, oraz znacznie późniejsza *Grande Contamier de Normandie* stojąca bardzo wysoko pod względem naukowym i będąca jedynym zbiorem prawa zwyczajowego, który może być porównany z *Contumes de Beauvoisis*. Obok prac prywatnych, uświadczaących objąć całokształt prawa zwyczajowego danej prowincji są jeszcze innego rodzaju prace prywatne, a mianowicie zbiory wyroków i orzeczeń sądowych, oraz zbiory przysłów i maksym prawnych. Już od XIV wieku odczuwano potrzebę oficjalnego zredagowania zwyczajów prawnych. Księgi zwyczajowe bowiem w wieku XIV i XV stały na wiele niższym poziomie, niż wspomniane księgi wieku XII. Niektóre prowincje radziły sobie w ten sposób z koniecznością oficjalnego ustalenia tekstu swojego prawa zwyczajowego, że przyjmowały jedną z prac prywatnych jako tekst oficjalny. Tak zrobiła Normandja, która uznała za tekst oficjalny swojego prawa zwyczajowego *les Grande Contamier de Normandie*. Poza tem niektóre miasta miały swoje zwyczaje prawne oficjalnie zredagowane w swoich przywilejach. Takich przywilejów zachowała się znaczna liczba od XI wieku do XIV wydawanych. Wszystko to jednak było niewystarczające i większością terytorjam francuskiego, na

którem obowiązywało prawo zwyczajowe, posiadała nadal tylko prace prywatne, spisujące to prawo. Konieczność oficjalnej redakcji dawała się coraz bardziej odczuwać. Przez cały wiek XV widzimy usiłowania królów, dążące w tym kierunku. Ostatecznie z końcem wieku XV wprowadził Ludwik XII pracę nad spisaniem prawa zwyczajowego na realne tory i ustalił następujący sposób postępowania: 1) pierwszy projekt prawa zwyczajowego danego terytorjum miał spisać najwyższy na tym terytorjum sędzia, 2) gdy taki projekt był już gotowy, król mianował komisarzy, którzy definitywnie ustalili tekst prawa zwyczajowego danej prowincji, 3) potem następowała t. zw. nieślaszna publikacja, polegająca na tem, że tekst ustalony przez komisarzy przedstawiano reprezentantom trzech stanów danego terytorjum i ci mieli prawo czynienia ewnych uwag i wnoszenia poprawek, 4) parlament paryski rejestrował dany tekst, przyczem rozstrzygał kwestje sporne, ewentualnie uwzględniając poprawki wniesione przy publikacji. W ten sposób podjęta praca nad spisaniem prawa zwyczajowego doprowadzona została do końca w połowie wieku XVI. Z tą chwilą uzyskano oficjalny tekst prawa zwyczajowego. Dla wszystkich terytorjów francuskich, na których prawo zwyczajowe jeszcze podówczas obowiązywało, wprowadzono tylko drobne zmiany, ograniczające się najczęściej do pisania istniejącego już prawa zwyczajowego. Konsekwencją tych kodyfikacji dyło ustanie dalszego kształtowania się prawa zwyczajowego. Prawo francuskie przestało od tej chwili formować się drogą zwyczaju i jedynym źródłem prawa od tej pory stało się ustawodawstwo królewskie. Dalszą konsekwencją było powstanie żywego ruchu naukowego, mającego za zadanie komentowanie prawa zwyczajowego, co stało się możliwem po uzyskaniu oficjalnego tekstu. Najwybitniejszymi komentarzami są żyjący w XVI wieku: Da Moalin, d' Argentre i Gay Coquille. Pierwszy z nich komentował głównie prawo zwyczajowe Paryża (coutume de Paris) i wysunął konieczność ułożenia wspólnej kodyfikacji dla całej Francji. D' Argentre komentował prawo zwyczajowe Bretanii. Nareszcie Gay Coquille — prawo zwyczajowe prowincji Nivernais. — Prace prawników francuskich w wieku XVII i XVIII poszły dalej, a mianowicie starały się wyciągnąć wspólne zasady wszystkich praw zwyczajowych francuskich i stworzyć w ten sposób spólne prawo zwyczajowe (les droit

coutamier commun), któreby służyło za podstawę dla kodeksa francuskiego. Po największej części brali oni za punkt wyjścia coutume paryską, która wogóle odegrywała największą rolę. Z pośród tych prawników wspomnieć należy o Pothierze.

Równie ważnem jak prawo zwyczajowe jest dla rozwoju prawa francuskiego — prawo rzymskie. Zaczyna ono być znaniem we Francji już w wieku XI, a to pod wpływem szkół prawa rzymskiego, powstałych we Włoszech i coraz żywszego kontaktu, jaki prawnicy francuscy z temi szkołami nawiązują. Z końcem wieku XII widzimy zjawienie się legistów, t. j. prawników wyłącznie wychowanych na prawie rzymskiem. Wpływ prawa rzymskiego daje się odczuwać w trojaki sposób: 1) decydująco wpływa na dalsze kształtowanie się stosunków prawnopublicznych, w szczególności na upadek ustroju feudalnego i na dalsze ukształtowanie się władzy królewskiej, 2) w części. Francji wpływ prawa rzymskiego, jest tak znacznym, że asawa zupełnie prawo zwyczajowe i staje się prawem obowiązującem. Jest to t. zw. recepcja prawa rzymskiego, która w Niemczech miała miejsce i to w znacznie większym stopniu w wieku XVI, we Francji zaś już z końcem wieku XII, i początkiem XIII. Już w wieku XIII przyjmuje się nazwa krajów prawa pisanego — pays de droit écrit, t. j. tych terytoriów, na których obowiązuje prawo rzymskie i krajów prawa zwyczajowego — pays de coutumes. Od tej chwili Francja jest podzielona pod względem obowiązujących praw na dwie części, mniej więcej sobie równe, przezem część południową — to kraje prawa pisanego, część zaś północną — zwyczajowego. Wyższość prawa pisanego polegała na tem, że było ono jednolite, podczas gdy w krajach prawa zwyczajowego do rewolucji francuskiej panować miała ogromna różnorodność zwyczajów prawnych, niższość zaś prawa rzymskiego objawiała się w tem, że dalszy jego rozwój był wykluczony, podczas gdy prawo zwyczajowe rozwijało się nadal aż do chwili jego zredagowania w wieku XVI. Z tym momentem inicjatywę ustawodawczą biorą w swoje ręce królowie i usiłują działać unifikująco na całym terytorjum Francji. 3) Tam nawet, gdzie prawo rzymskie nie zdołało usunąć prawa zwyczajowego, to jednak miało ono wpływ duży i dobroczynny. Wpływ ten widać już we wspomnianych kompilacjach prawa zwyczajowego. We Francji rozwija się również nauka tego prawa. Aż do wieku XIV pierwsze miejsce pod

tym względem zajmuje Bolonja, gdzie szkoła t.zw. glossatorów głównie przyczynia się do rozpowszechnienia prawa rzymskiego w Europie. Jej reprezentant najwybitniejszy Accursius ałożył t. zw. glosę, t. j. komentarz do kodyfikacji Jastyniańskiej i pod taką to postacią miało prawo rzymskie stać się znane we Francji. Zajęcie naukowe nad prawem rzymskiem miało się rozpocząć we Francji w wieku XIII. Już w wieku XV uniwersytety francuskie zajęły miejsce Bolonji pod względem studiów prawa rzymskiego, szczyt zaś swojej działalności romanistycznej miała osiągnąć juryspradencja francuska w wieku XVI. Głównymi jej reprezentantami są: Cujas, Doneau i Godefroy. Pierwszy z tych uczonych posiada dla nauki prawa rzymskiego ogromne znaczenie.

Oprócz prawa rzymskiego poczesne miejsce wśród systemów prawnych obowiązujących w Francji—zajmuje prawo kanoniczne. Pojawia się ono we Francji już z chwilą przyjęcia chrześcijaństwa przez Franków. Odtąd nie przestaje ono oddziaływać, co prawda w daleko mniejszym stopniu niż później prawo rzymskie, tak na rozwój prawa zwyczajowego, jak w epoce absolutystycznej na rozwój ustawodawstwa królewskiego, a szczególnie znacznym jest jego wpływ na rozwój postępowania sądowego. Z drugiej strony szereg spraw podlegał aż do wieku XVIII kompetencji trybunałów kościelnych, które sądziły według prawa kanonicznego, i tylko w tem znaczeniu można mówić o prawie kanonicznem, jako jednym z obowiązujących systemów prawa na terytorjum francuskim.

Od XIII wieku rozpoczyna się ustawodawcza działalność królewska pod nazwą: ordonansów, edyktów, deklaracji i —i stów patentowych (komplet ustaw królewskich wydał w pierwszej połowie wieku XIX uczony d' Isambert). Do wieku XVI ustawy królewskie dotyczyły głównie prawa politycznego i administracyjnego. W wieku XVI i XVII kancelarze d' Hopital i Marillac pierwsi rozpoczęli wydawać ustawy z dziedziny procedury cywilnej i karnej. Najważniejszym z pośród nich jest t. zw. code Michaux z r. 1629. Wielki jednak rach kodyfikacyjny rozpoczął się dopiero za Ludwika XIV z inicjatywy Colberta. Colbert mianowicie wydał szereg kodeksów t. j. systematycznych zbiorów prawa, ogarniających całość pewnej dziedziny prawodawstwa. Sposób postępowania przy dojściu do skutku tych kodyfikacji był następujący: komisja mieszana

z radców królewskich i adwokatów przygotowywała projekt kodeksa, który następnie był przedyskutowany przez parlament paryski. W ten sposób doszły do skutku: 1) kodeks procedury cywilnej w r. 1667, który zanifikował na całym terytorjum francuskim procedurę cywilną, uchylając wszelkie przepisy, tak prawa zwyczajowego i prawa rzymskiego, jak również dawniejszych częściowych ustaw królewskich. 2) Kodeks procedury karnej, który został opublikowany w r. 1670. Gdy jednak kodeks procedury cywilnej stał na bardzo wysokim poziomie, to kodeks procedury karnej, wydany przez Colberta nie oznaczał postępu i tkwił jeszcze w pojęciach średniowiecznych. 3) W r. 1673 opublikowany został kodeks handlowy z innych ustaw, wydanych staraniem Colberta, a dotyczących dziedziny prawa administracyjnego, wzmiankować należy o wydanym w r. 1669 t. zw. ordonansie o lasach, regulującym przepisy administracji leśnej, oraz o wydanym w r. 1685 t. zw. code noire, który regulował stosunki prawne niewolników-murzynów w koloniach francuskich.

Ze śmiercią Colberta zamiera ruch kodyfikacyjny, który podejmuje dopiero za Ludwika XV kanclerz Daguesseau. Nosił się on z zamiarem utworzenia jednolitego kodeksu cywilnego dla całej Francji. Ogromne to przedsięwzięcie zdołał wykonać tylko w minimalnych ramach, mianowicie wydał ustawę o darowiznach, która miała obowiązywać na całym terytorjum Francji oraz ustawę o testamentach, która ujednoliciła przepisy prawa zwyczajowego odnośnie do testamentów, podczas gdy w krajach prawa pisanego obowiązywało nadal pod tym względem prawo rzymskie.

Zupełnie odrębny rozwój miało we Francji prawo karne. Ustawodawstwo królewskie uregulowało tutaj tylko niektóre poszczególne wypadki. Również prawo zwyczajowe nie wykształciło systemu prawa karnego tak, że w zwyczajach prawnych spisanych w wieku XVI mało jest przepisów dotyczących prawa karnego. Nareszcie w krajach prawa pisanego prawo karne rzymskie nie zostało w całości przyjęte jako obowiązujące. W ten sposób prawo karne pozostało we Francji od wieku XVIII płynnem i w większości swojej niespisanem, wyjąwszy co prawda liczne wypadki uregulowania przez pojedyncze ustawy królewskie. Zwyczaje prawne, któremi kierowali się sędziowie

przy ferowania wyroków karnych pozostawały jednak pod silnym wpływem prawa rzymskiego.

Ostatecznie więc w przeddzień rewolucji francuskiej obowiązywały następujące systemy prawne: 1) pod względem prawa cywilnego Francja podzielona była na dwie mniej więcej równe części. W części t. zw. *pays de coutumes* obowiązywało kilkadziesiąt ksiąg prawa zwyczajowego w formie nadanej w wieku XVI przez króli przy kodyfikacji prawa zwyczajowego. Wyjątek stanowiły przepisy o testamentach, co do których na całym terytorjum prawa zwyczajowego obowiązywała ustawa kanclerza Daguesseau. W części południowej — *pays de droit écrit* — obowiązywało prawo rzymskie. Przepisy o darowiznach, co do których obowiązywała wspomniana ustawa kanclerza Daguesseau były wspólne dla całej Francji. 2) Na całym terytorjum Francji obowiązywał jednolity kodeks handlowy z r. 1673. 3) Również na całym terytorjum Francji obowiązywał kodeks procedury cywilnej z r. 1667, oraz procedury karnej z r. 1670. 4) Prawo karne? pominąwszy pewną liczbę poszczególnych wypadków uregulowanych przez ustawodawstwo królewskie, lub spisanych w księgach zwyczajowych — pozostało niespisanem, zwyczajowem o ścisłym tego słowa znaczeniu. 5) Sądy kościelne stosowały prawo kanoniczne. Tak więc procedurę w sądach kościelnych, jak również rozstrzygnięcie spraw podpadających pod ich kompetencję regulowało prawo kanoniczne.

Ta ogromna mnogość różnolitych systemów prawnych do pewnego stopnia musiała przeszkadzać definitywnej unifikacji Francji i żywszemu ruchowi ekonomicznemu. Z drugiej jednak strony, dzięki właśnie tej mnogości, dochowało się mnóstwo form prawnych, które stały się podstawą późniejszych wielkich kodyfikacji francuskich z epoki rewolucyjnej i napoleońskiej.

CZĘŚĆ III.

Historja Ustroju Niemiec.

Rozdział I. Średniowiecze.

§ 1. Ogólna charakterystyka ustroja Niemiec. Ustrój lenny w Niemczech.

Jaż traktat w Verdun zapoczątkował istnienie odrębnego państwa Niemieckiego. Po wygaśnięciu Karolingów zorganizowa-

wało się ono definitywnie w wieku X, początkowo pod rządami dynastji saskiej. Analogicznie do tego, jak równocześnie było we Francji, powstał i w Niemczech astrój feodalny, noszący prawie wszystkie te znamiona, co feodalizm francuski. Dalsza jednak ewolucja była zupełnie odrębną w Francji a w Niemczech. Podczas gdy w Francji królowie zyskiwali stopniowo coraz to większe terytorja i złamali astrój feodalny na korzyść absolutnej władzy królewskiej, w Niemczech władza cesarska stosunkowo silniejsza od francuskiej w czasach feodalnych, później coraz to bardziej słabła wobec wzrostu potęgi wasali cesarskich t. zw. książąt terytorjalnych, którzy stopniowo uzyskali stanowisko prawie adzielných władców, w obrębie zaś swoich terytorjów astrój feodalny łamali, ale na swoją korzyść. Odrębność tej ewolucji poza całym szeregiem innych czynników przypisywać należy w dalszej mierze dwom okolicznościom: 1) podczas gdy we Francji jedna i ta sama dynastja bez przerwy się utrzymywała od w. X, a przez to terytorjam królewskie stało się stałym osrodkiem władzy monarszej i mogło być racjonalnie rozbadowywane, to w Niemczech dynastje cesarskie wymierają. Po Saskiej dynastji następuje Salicka, po Salickiej Szwabska dynastja Hohenstaufów, nareszeie po długiem bezkrólewia dynastja Habsburgów, przez co terytorjam własne dynastji panujące, będąc coraz innem, nie mogło stać się podstawą dla wzrostu władzy panujących w tym stopniu jak terytorjam królewskie we Francji, nie mówiąc już o tem, że sam fakt częstej zmiany dynastji musiał ajemnie wpływać na siłę władzy cesarza. 2) Podczas, gdy dynastja francuska ograniczała swoją działalność na narodowem terytorjam Francji i konsekwentnie dążyła jedynie do jego rozbadowania, to cesarze niemieccy uważali się za spadkobierców dawnych cesarzy rzymskich oraz Karolingów i dążyli do założenia monarchji uniwersalnej, w szczególności zaś do opanowania Włoch z Rzymem. Wyprawy włoskie stale odciągając cesarzy niemieckich od Niemiec uniemożliwiała im racjonalną politykę na samem terytorjam niemieckiem. Objawem tego dążenia do założenia monarchji uniwersalnej było przyjęcie przez cesarzy niemieckich tytuła cesarza rzymskiego. Odtąd monareha niemiecki nosił tytuł „Cesarz Rzymski narodu Niemieckiego“ (Römischer Kaiser der Deutscher Nation). W myśl

koncepcji średniowiecznych dwie miały być głowy świata chrześcijańskiego — głowa duchowna t. j. papież i głowa świecka t. j. cesarz rzymski. Koncepcja ta, którą papieżom udało się do pewnego stopnia arcyzeczywistnić w t. zw. epoce hierokratycznej, cesarzom w życie nigdy nie udało się wprowadzić natomiast dążenia do arcyzeczywistnienia tych koncepcji — wprowadzały ciągle zamęt w politykę niemiecką.

Jak zaznaczyliśmy, w wieku X, analogicznie do tego, co miało miejsce we Francji, zorganizowała się w Niemczech monarchja lenna. Naogół cechy jej były podobne do feodalizmu francuskiego. Podobne były również przepisy lenne. Dają się jednak zauważyć następujące różnice: po 1) rozwój feodalizmu w Niemczech był nieco późniejszy niż we Francji i tak, że jego rozkwit w Niemczech przypada dopiero na wiek XIII; po 2) nigdy feodalizm nie miał w Niemczech tak w zupełności objąć całego życia prawnego, jak to miało miejsce we Francji. Objawiło się to między innemi w większej liczbie majątków alodialnych, w silniejszym stanowisku cesarza niemieckiego niż króla francuskiego wobec wasali, oraz w tem, że organizacja urzędnicza frankońska miała się zachować do pewnego stopnia i w epoce feodalnej mimo przekształcenia się urzędów na dziedziczne i sprawowania ich przez wasali królewskich. Dopiero od XIII wieku, jak to zaznaczyliśmy, władza monarcha słabnie, odwrotnie, niż to ma miejsce we Francji, ale już nie dzięki rozwojowi instytucji feodalnych, lecz z powodu rozwoju t. zw. zwierzchnictwa terytorjalnego książąt; po 3) stopnie hierarchji lennej były w Niemczech ściślej odgraniczone niż we Francji. Hierarchja lenna (t. zw. Heerschild) składała się początkowo z trzech stopni: 1) król, 2) książęta, 3) wolni panowie. Stopniowo wzrasta ona do pięciu, nawet do sześciu stopni.

Na początku epoki feodalnej bezpośrednimi wasalami króla niemieckiego byli w pierwszym rzędzie pięciu książąt, szczeptowych, powstałych z dziedzicznych urzędów książęcych, które pojawiły się pod koniec epoki patrymonijalnej, i którzy w monarchji frankońskiej posiadali władzę wiec-królewską. Były to księstwa: Sasów, Bawarów, Szwabów; a Franków zaś powstały dwa księstwa: Lotaryngja i Frankonja, z których pierwsza miała podzielić się na Lotaryngję Górną i Dolną. Wasalami książąt szczeptowych byli hrabiowie, którzy powstałi przez

przekształcenie się frankońskich arzędów hrabiowskich na dziedziczne. Turyngowie i Fryzowie nie wytworzyli księstw szczepowych, tak że hrabstwa w Turyngji i Fryzji były bezpośrednio od cesarza zawisłe. Stopniowo z różnych powodów księstwa szczepowe rozbijały się, najczęściej zaś z powodu wygaśnięcia ich dynastji. Ostatnie rozwiązało się księstwo Szwabji po wygaśnięciu Hohenstaufów (rok 1268). Dawni wasalowie książąt szczepowych stają się najczęściej bezpośredni-
mi wasalami króla. Najmożniejsi z pośród nich, zwykle drogą łączenia paru hrabstw w jednym ręką, skapiają większe terytorja.— Powstaje nowa kategorja księstw, które w przeciwieństwie do dawnych księstw szczepowych (Stammesherzogthümer) nazywają się księstwami terytorjalnemi „Teritorial—Herzogthümer“ albo „Territorial—Fürstenthümer“. Zresztą i rozgraniczenie hrabstw ulega daleko idącym zmianom z następujących powodów: po 1) imunitetów, po 2) organizacji królewskich domenów w specjalne „Reichsvogeien“, po 3) wyłączenia z hrabstw szeregu miast i po 4) zwyczajów lennych, pozwalających traktować hrabstwo jako prywatne dziedzictwo, a więc dzielić, sprzedawać i t. d.

§ 2. Monarcha i arzędy królewskie.

Król niemiecki po koronacji w Rzymie, noszący tytuł cesarza (Romanorum imperatorum Augustus) powoływany był na tron drogą „dziwnego pomieszania zasady dziedziczności z wyborem“ (Schöder). Aż do połowy XIII wieku mamy do czynienia tutaj z t.zw. dezygnacją, t.j. król był wprowadzić wybierany, ale mógł być wybrany tylko w obrębie dynastji, co do której uchodziło, że ma prawo do trona. Stopniowo jednak głównie dzięki wymierania dynastji cesarstwa—torowała sobie drogę zasada pełnej elekcyjności, która miała zatryumfować w całej pełni, tak, że cesarze niemieccy pozostali obieralnymi aż do końca istnienia Rzeszy Niemieckiej. Początkowo uprawnieni do głosowania byli wszyscy książęta Rzeszy, wymagana była jednomyślność przy wyborze, tak, że decydował stosunek sił i podwójny wybór bywał możliwy. Konieczność uporządkowania wyborów nasawała się i w literaturze pojawiły się t. zw. teorie wyboreze (Wahltheorien), z których najważniejszą była teoria Zwierciadła Saskiego. Wysawano tam twierdzenie, że wprowadzić teoretycznie wszyscy książęta mają prawo głosowania przy wyborach, ale, że tylko paru najwybitniej-

szych książąt w imieniu wszystkich faktycznie głosuje. Przyjęło się to w praktyce i powstaje godność elektora (kurfürst), równocześnie zaś toruje sobie drogę zasada wyborów większością głosów. Elektorami byli: arcybiskup Moganecki, Trewirski i Koloński, oraz król Czeski, książę Saski, margrabia Brandenbarski i palatyn Reński. Taki system wyborów wytworzony ewolucyjnie, sakojonuje definitywnie Złota Balla Karola IV z r. 1356. Odtąd już bez zmiany odbywał się wybór cesarza według przepisów Złotej Balli. Miejscem wyboru był Frankfurt nad Menem. Wybór syna za życia ojca był możliwy i często miał miejsce. Następca taki nosił tytuł króla rzymskiego. Koronacja była konieczna dla nabycia pełnych praw królewskich. Odbywała się w Akwizgranie, a dokonywał jej arcybiskup Moganecki, a następnie Koloński. Przez koronację na króla niemieckiego nabywał monarcha prawa do korony włoskiej. Specjalna koronacja na ziemi włoskiej t.zw. „Żelazną Lombardzką Koroną” odbywała się, ale nie była konieczną dla wykonywania praw monarszych we Włoszech; na to wystarczała koronacja na króla niemieckiego. Natomiast, aby uzyskać tytuł cesarza rzymskiego, musiał monarcha dać się akoronować w Rzymie przez papieża. Stąd wypływała możliwość mniejszej lub większej ingerencji papieża, przy wyborze króla niemieckiego np. w wypadkach podwójnego wyboru. Przy osobie cesarza widzieliśmy w dalszym ciągu podobnych urzędników pałacowych, jak za czasów frankońskich. Liczba ich miała się powiększyć w epoce feudalnej. Z nowoutworzonych dygnitarstw najważniejszym z nich był sędzia nadworny (Hofrichter). Od XIII wieku większość tych urzędów była piastowana przez najwybitniejszych książąt niemieckich i w ten sposób stały się one lennami. Tak np. cześnikiem był król czeski, marszałkiem król saski i t. d. — Niezależnie od wielkich dygnitarzy dworskich funkcjonowała przy osobie monarchy kancelarja państwowa, na jej czele stał arcykancelerz (archicancelarius), którym od X wieku był także doradczy arcybiskup Moganecki. Faktycznie funkcje naczelnika kancelarji i głównego doradcy monarchy spełniał nominowany przez niego kancelerz; do pomocy miał przydanego sobie protonotariusza. Głównie z pośród urzędników kancelaryjnych, wyłania się stopniowo rada królewska, która pod nazwą „Hofrat” ostatecznie organizuje się z początkiem wieku XIV.

Urzędnikami królewskimi w poszczególnych prowincjach państwa Niemieckiego byli wielcy wasalowie korony, którzy od czasów państwa frankońskiego piastowali swoje urzędy dziedzicznie jako lenna, nie tracąc jednak zrazu (jak to już wspomnieliśmy) charakteru *u r z ę d n i k ó w* cesarskich. Mówić o nich będziemy w związku z rozwojem terytorjów. Obecnie wspomnieć tylko należy o pewnych specjalnych prowincjonalnych urzędnikach cesarskich. Takimi byli: 1) t. zw. palatyni (Pfalzgrafen), których ustanowił Otton I nawiązując do dawnych frankońskich missów po jednym w każdym prawie księstwie szczepowem dla pilnowania interesów króla w danem księstwie. Urzędy te będąc dziedzicznymi dochowały się do do późniejszych czasów w dwóch wypadkach. Palatynami byli mianowicie książęta Saski i Reński. Funkcje swoje urzędnicze utracili w późniejszym średniowieczu, natomiast stali się tak zw. „wikarjuszami“ państwa (Reichsvicar), którzy wykonywali funkcje monarsze w czasie bezkrólewia. Złota Balla rozgranicza pod tym względem przedtem sporne kompetencje obu palatynów, dzieląc państwo niemieckie na dwa wikarjaty. 2) W epoce patrymonjalnej jeszcze zjawiają się specjálni urzędnicy zwani „wójtami państwowymi“ (Reichsvögte), których zadaniem był zarząd rozsianych po całych Niemczech domen królewskich. Równocześnie sprawowali oni sądownictwo i władzę administracyjną nad ludnością tych domenów. Urzędnicy ci przetrwali do wieku XV, po czem zanikają wobec uszczuplenia domenów królewskich. 3) Od XI wieku występują t. zw. burgrabiowie, t. j. komendanci załogi wojskowej w miastach cesarskich. Równocześnie posiadali mniejszą lub większą władzę nad okręgiem przynależnym do danego miasta. Większość z pośród nich zamieniła się również miała na książąt terytorjalnych.

§ 3. Sejm Rzeszy.

Genezę Sejmu Rzeszy należy upatrywać w dawnym *placitum* frankońskiem. W epoce feodalnej występuje na jego miejsce zjazd wielkich wasali korony, a więc instytucja analogiczna do francuskiej i angielskiej „*curia regis*“—w Niemczech „*Hoftag*“. Od roku 1495 dopiero występuje nazwa „*Reichstag*“ (Sejm Rzeszy). Początkowo zwołanie *Hoftaga* zależy od woli monarchy, już jednak w XI wieku obyczają oni regularnie go zwoływać, a od Lotara III (początek wieku XIII) liczy się zwoływanie *Hoftaga* za obowiązujące prawo państwowe. Początkowy

jego skład jest niepewny. Od monarchy zależy kogo na „Hoftag“ zechce powołać. Zaproszenie monarchy jest dla książąt rozkazem, a to dzięki obowiązкови rady, wpływającemu z kontraktu lennego (t.zw. „Hoffahrt“). Naogół wzywani są wszyscy bezpośredni wasalowie korony t. zw. „Reichsanmittelbar“, co prawie — że podrywa się z pojęciem państwowego stanu książęcego („Reichsfürstenstand“). Od drugiej połowy XIII wieku powoływani są reprezentanci miast cesarskich, od XIV wieku już następuje to regularnie. W późnym średniowieczu książęta mogą nie przybywać osobiście na sejm Rzeszy, lecz posyłać swoich zastępców. Od XIV wieku widzimy początek podziału sejmu Rzeszy na trzy kolegia: elektorów, książąt i miast.

Zadania „Hoftagu“ były początkowo czysto doradcze. Rychno jednak jego zgoda stała się konieczna dla całego szeregu spraw, a mianowicie trzeba było uchwały „Hoftagu“ dla: 1) wyprawy króla na koronację do Rzymu (Romfahrt), — 2) powołanie książąt do pełnienia służby wojskowej (Reichsheerfahrt), 3) podatków ogólnie państwowych. Natomiast wydawanie ustaw było wyłącznie atrybucją monarchy. „Hoftag“ mógł tu spełniać tylko funkcję doradcze.

§ 4. System stanowy.

Już w zarania średniowiecza organizują się na całym obszarze Niemiec poszczególne stany, na których później w wieku XIII miał się oprzeć ustroj stanowy tak Rzeszy Niemieckiej jako całości, jak i poszczególnych terytoriów. Stanami temi były: 1) duchowieństwo, 2) stan rycerski, 3) mieszczanie 4) różne kategorie ludności włościańskiej. Obecnie powiemy parę słów o stanie rycerskim i włościańskim.

Z nastaniem ustroja lennego nowy stan się wyodrębnia obok wolnych czynszowników i niewolnych. Ten stan możemy nazwać szlachtą. Początkowo jedynem odróżnieniem jest rycerski sposób życia i przynależność do hierarchji lennej. W obrębie tej klasy wyodrębniła się warstwa książęca, będąca kontynuacją dawnej arystokracji arcybiskupiej frankońskiej. Od szlachty należy odróżnić t.zw. ministerjałów, którzy pojawiają się już od X wieku. Ministerjałowie byli to ludzie niewolni, których jednak rodzaj zajęcia zasadniczo się różnił od zajęć ludności niewolniczej wieśniaczej. Obowiązki bowiem ich polegały na pełnieniu służby wojskowej, ewentualnie na pełnieniu różnych urzędów przez pana poręczonych. W ten sposób mini-

sterjałowie wykonywali stale te same czynności, do których w pewnych wypadkach obowiązani byli członkowie hierarchji lennej na podstawie kontraktu lennego. Niewolność ministerjałów objawiała się w nierozdzielności stosunku służbowego, obowiązującego przez urodzenie. Wynagrodzeniem ministerjałów bywało: utrzymanie na dworze pańskim, żołd, później coraz częściej lenno. Korzyści materialne były tak wielkie, że wolni rycerze oddawali się nieraz dobrowolnie w stosunek służbowy do pana. Położenie ministerjałów polepszało się coraz bardziej, aż w XIV wieku doszło do skutku zupełne zlanie się ministerjałów ze szlachtą, i zanik ich jako odrębnej warstwy społecznej. Doszło to do skutku, między innemi przez ogromne powiększenie liczby ministerjałów, zwłaszcza w Niemczech północnych, gdzie wolni rycerze dobrowolnie oddawali się w stosunek służbowy, dzięki łatwiejszej możności uzyskania lenna. W ten sposób ostatecznie wytworzyła się szlachta, jako odrębny stan, którego charakterystykę trzeba określić początkowo jako pewne pomieszanie stanu zawodowego (przynależność do rycerstwa) z stanem z urodzenia. Od wieku XIV prawo nadawania szlachectwa przechodzi na monarchę, także na książąt terytorjalnych, i w ten sposób szlachta staje się ostatecznie stanem z urodzenia.

Ludność wiejska rozpadła się w średniowieczu na trzy kategorie: a) chłopci wolni (t. zw. Gemeinfreien), którzy wprawdzie płacili czynsz na rzecz pana, lecz nie podlegali jego sądownictwu zwierzchniemu; b) t. zw. Grand and Schatzhörigen, którzy byli glebae adscripti, to jest nie mogli bez pozwolenia pana opuszczać ziemi,—podlegali jego zwierzchnictwu sądowemu i mieli na rzecz pana składać liczne świadczenia materialne, podobne do świadczeń, jakie składała warstwa poddańców we Francji (Kopfin), podobne do francuskiego capitulum, Maritagium i Mortuarium; c) t. zw. Leibeigenen — byli to niewyposażeni w ziemię śladzy domowi, których stanowisko równało się niemal zupełnie stanowisku dawnych niewolników. Klasa ta niebawem miała zaniknąć.

Położenie chłopów w ciągu średniowiecza naogół było dobre, a zwłaszcza w XII i XIII wieku położenie ich poprawia się nadzwyczaj dzięki kolonizacji ziem wschodnich, zdobytych na Słowianach, jak również emigracji kolonistów niemieckich do krajów wschodnio-europejskich. Większość wsi

uzyskuje wówczas samorząd, liczba zaś chłopów wolnych wzrasta. W XV wieku jednak następuje zwrot, który miał doprowadzić do podporządkowania chłopów pod władzę panów.

§ 5. Rozwój zwierzchnictwa terytorjalnego.

Pod wpływem ustroja lennego stali się niemieccy książęta z urzędników państwowych dziedzicznymi panami terytorjalnymi, posiadającymi nad swoimi terytorjami zwierzchnictwo określane nazwą „Landeshoheit“. Zanim przedstawimy ewolucję, która do tego doprowadziła, winniśmy określić, co należy rozumieć pod tak zw. „Reichsfürstenstand“; należy odróżnić tutaj stan rzeczy z przed panowania Fryderyka I Barbarossy i po jego panowania. W pierwszym okresie pojęcie „Reichsfürstenstand“ pokrywało się z pojęciem dawnej frankońskiej szlachty arzędniczej. Z duchownych zaliczali się do tych t. zw. „principes imperii“—wszyscy biskupi, część opatów; ze świeckich—księżęta, margrabiowie, palatynowie, hrabiowie i barchabiowie. Bezpośrednimi wasalami monarchy (Reichsanmittelbar) byli początkowo tylko książęta szczepowi, palatynowie Lotaryngji i Saksonji, margrabiowie trzech wschodnich margrabstw, niektórzy biskupi, oraz hrabiowie na terytorjach tych szczepów, które nie miały swoich książąt, jak np. Taryngja lub Fryzja. Po rozpadnięciu się księstw szczepowych nie wszyscy urzędnicy od nich zawiśli stają się „Reichsanmittelbar“, ale tylko ci, którzy najczęściej drogą skapienia większej liczby hrabstw, w swoim ręku, zdołali utworzyć nowe księstwa t. zw. terytorjalne. — Od drugiej połowy XII wieku widzimy wachanie się w pojęciu stanu książęcego. Ostatecznie na miejsce charakteru arzędniczego książąt ustala się ich charakter lenny i państwowo-prawny; z cesarskich urzędników dziedzicznych stają się zwierzchnimi panami swoich terytorjów, związanych z cesarzem coraz to bardziej słabnącym węzłem wasalnym. Odtąd do stanu książęcego Rzeszy zaliczali się tylko bezpośredni wasalowie cesarza, których zresztą liczba w ciągu średniowiecza stale się powiększała.

Z tego wynika, że zawiązkiem zwierzchnictwa terytorjalnego są atrybacje, jakie w państwie frankońskim przysługiwały głównym urzędnikom, książętom, margrabiom, względnie hrabiom. Z chwilą, gdy panowie ci zaczęli wykonywać władzę związaną z temi urzędami, nie jako delegowaną im przez monarchę, ale jako przysługującą im z prawa samo

przez się władza monarsza na ich terytorjach ograniczyć się miała do tych praw zwierzchnich monarchy, które nie wchodziły w atrybucje książąt, margrabiów, względnie hrabiów. W miarę, jak monarchowie i z tych praw zwierzchnich rezygnowali drogą przywilejów na rzecz książąt, — wykształca się ich zwierzchnictwo terytorjalne. Z końcem wieków średnich widzimy, że książęta uzyskali na swoich terytorjach władzę nieomal monarszą.

Punktem przełomowym rozwoju zwierzchnictwa terytorjalnego była pierwsza połowa wieku XIII. Wydali wówczas monarchowie dwa generalne przywileje na rzecz książąt, a mianowicie na rzecz książąt duchownych „Confederatio cum principibus ecclesiasticis” z roku 1240 oraz „Statutum in favorem principum” z roku 1252. Nadawały one książętom liczne przywileje np. prawa nadawania przywilejów miastom, co do tej pory było atrybucją cesarza. — Od tej pory zaczynają się mnożyć przywileje cesarskie na rzecz poszczególnych książąt. Najważniejszym z pośród nich jest t. zw. Złota Bulla, która ostatecznie zatwierdza wszystkie przywileje elektorów, w pierwszym rzędzie prawo pobierania dochodów przez nich ze wszystkich regaliów, oraz przywileje „de non appellando et non evocando” t. zn., że cesarz nie przyjmował apelacji od trybunałów danego terytorjum i zrzekał się wywoływania spraw toczących się przed trybunałami danego terytorjum przed swój trybunał. Wszyscy inni książęta terytorjalni starają się uzyskać przywileje analogiczne do przywilejów elektorskich i w dążeniu do tego nie cofają się nawet przed fałszerstwami, czego dowodem jest np. słynne „privilegium maius, austriackie”. W ciągu wieku XV wszędzie to stanowisko niezawisłe uzyskują.

Początkowo odrębne kategorie stanowiły terytorja duchownych. Arcybiskupi i biskupi otrzymywali od monarchy wielkie lenna, a mianowicie cesarz nie zważając na regularny wybór kanoniczny, mógł lenna odmówić, przez to obsadzenie wyższych stanowisk duchownych szło zawsze po myśli cesarza, który w ten sposób zyskiwał w książęstwach duchownych najpewniejszą podporę w swoich rządach. Stan ten rzeczy zmienił konkordat Wormacki z roku 1122, który był zakończeniem długiej walki z papieżem o inwestyturę (obsadzenie stanowisk duchownych). Od tej pory cesarz ujrzał się pozbawiony wpły-

wu na wybór biskapów i arcybiskapów, co usymbolizowało się w fałcie, że przy homagium, składanem przez duchownych monarcha wręczał nie chorągiew, jak książętom świeckim, lecz berło (stąd odróżnienie „Scepterlehen“ od „Fannlehen“). Odtąd terytoria książąt duchownych coraz bardziej upodobiły się w swoich dążeniach do zwierzchnictwa terytorjalnego, do terytorjów świeckich. Przyczyniło się do tego wciągnięcie książąt duchownych za Fryderyka II do hierarchji lennej. W XIV wieku nie ma już właściwie różnicy między obiema kategorjami terytorjów.

§ 6 Ustrój sądowniczy.

W pierwszym okresie epoki feudalnej stosunki sądownicze były kontynuacją stosunków frankońskich. Książęta i hrabowie wykonywali swoje czynności sądownicze na podstawie otrzymania lenna od monarchy, ale jedynie jako zastępcy króla. Król pozostawał jedynym źródłem sprawiedliwości, a książętom przekazywał tylko wykonywanie swojej władzy sądowniczej (t.zw. Königsbann). Okazywało się to na przykład w następujących faktach: 1) gdy król był obecny na terytorjum jakiegoś księcia — mógł osobiście wykonywać sądy; 2) ius evocationis, polegające na prawie wywoływania spraw jeszcze nie osądzonych z przed sądów książęcych; 3) od chwili wykształcenia się apelacji—ius appellandi, t.j. w prawie apelowania od trybunałów książęcych do trybunału cesarskiego; 4) w fałcie, że organizacja nowych sądów należała wyłącznie do króla. (Inaczej rzecz się przedstawia w margrabstwach. Margrabiowie nie byli sędziami królewskimi, ale przez króla ustanowionymi panami sądowymi). Od XIII wieku począwszy ten stan rzeczy coraz bardziej zaczyna się zmieniać. Mnożą się przywileje „de non evocando“ i „de non appellando“. Sądownictwo książąt coraz bardziej się staje z sądownictwem cesarskiego sądownictwem terytorjalnem, które książęta wykonywają nie jako sędziowie cesarsey, ale na podstawie im samym przysługującej władzy. W ciągu XIV wieku, a najdalej XV wieku wszyscy książęta terytorjalni uzyskują pełnię władzy sądowniczej na swoich terytorjach, co się staje zasadniczym rysem ich zwierzchnictwa terytorjalnego.

Najwyższym trybunałem niemieckim był nadworny sąd państwowy (Reichshofgericht). W miarę udzielania przywilejów „de non appellando“ i „de non evocando“ zakres jego

działalności zmniejsza się coraz bardziej. Pod koniec wieków średnich kompetencje jego są już nadzwyczaj szczeplę. Funkcjonował on wówczas głównie jako sąd w sporach między poszczególnymi terytorjami. — W genezie swojej pastwowy sąd nadworny jest kontynuacją dawnych sądów frankońskich królów „in palatio”. Był to więc sąd osobisty króla, w składzie zaś jego brak zrazu jekiejkolwiek stałej organizacji, sędziowie byli wskazywani przez monarchę, przyczem zwracano uwagę, aby byli z tego samego stanu, co podsądny w danym wypadku. Główną rolę w państwowym sądzie nadwornym odgrywał sędzia nadworny (Hofrichter), a w XV wieku przedsięwzięto szereg prób reorganizacji tego sądu, który ostateczny rezultat miał wydać dopiero w 1495 roku.

Obok sądów cesarskich, sądów terytorjalnych funkcjonowały również w epoce feudalnej sądy feudalne — były to iudicii pariam senjora nad wasalami, którym w Niemczech jednakowoż podpadały jedynie sprawy wynikłe z danego stosunku lennego. Obok sądów lennych widzimy osobne sądy nad ministerjalami (Dienstgerichte), których zadaniem było rozsądzać spory ministerjalów między sobą, oraz spory ich z panem. Tak sądy feudalne, jak i dla ministerjalów miały w późniejszym okresie średnowiecza zlać się z nadwornymi sądami książęcemi.

§ 7. Organizacja finansowa.

Dochodami królewskimi były: 1) t. zw. regalia w (ścisłym tego słowa znaczeniu), t. j. prawo pobierania dochodów z wakujących biskupstw; 2) dochody z miennicy; 3) dochody z myt i celi; 4) dochody z targów, t. j. różne opłaty składane przez handlujących na tych targach; 5) opłaty składane przez podróżnych za udzielaną im opiekę; 6) dobra bezdziedziczne, które przechodziły na państwo; 7) dochody z opłat królewskich; 8) dochody z praw górniczych monarchy, które polegały na tem, że pozwolenia z korzystania z jakichkolwiek kopalni udzielał monarcha jedynie za pewną opłatą; 9) dobrowolne roczne dary książąt przy „Hofitag”; 10) t. zw. „Baden” czyli podatki pobierane od duchownych i miast w pewnych określonych wypadkach; 11) nadzwyczajne podatki uchwalone przez „Hofitag”. Natomiast stałe podatki państwowe nie miały wejść w życie w średniowieczu.

Dochody wymienione od 1-8 stopniowo tracili monarchowie na rzecz książąt terytorjalnych, tak więc np. prawo

atrzymywania miennicy (Münzrecht) od początku posiadali książęta szczepowi; w ciągu XI i XII wieku nadawane one były poszczególnym książętom, a za Fryderyka II statutem in favorem principum i confederatio cum principibus ecclesiasticis, przyznaje on „Münzrecht“ wszystkim książętom. Podobne ewolucje widyimy i co do innych wspomnianych dochodów. Najwięcej ich przeszło na rzecz książąt w wieku XIII. Stosunkowo najpóźniej utracił król swoje prawa górnicze. Były wprowadzić już od X wieku poszczególne nadania tego prawa książętom, były to jednak raczej wyjątki i dopiero Złota Bulla nadała elektorom, poczem do końca średniowiecza uzyskali je wszyscy książęta. — W XV wieku wszyscy książęta terytorjalni posiadają wspomniane prawa finansowe.

§ 8 Organizacja terytorjów.

Zasadniczym warunkiem rozwoju zwierzchnictwa terytorjalnego było, aby książęta w obrębie swoich terytorjów feudalizm złamali i władzę swoją silnie agrantowali. To też widzimy, że w miarę aniechalczenia się książąt od monarchy, równocześnie postępuje naprzód ukrócanie przez ich własnych wasali. W XIV wieku naogół ten rezultat osiągnięto; książęta w obrębie swoich posiadłości dokonali tego samego dzieła, co we Francji król na całym swoim terytorjum. Pozostałości feudalizmu, jakie przetrwały do czasów nowożytnych nie były już dla władzy książąt groźne, jednak władza ta nigdzie nie miała się stać już w ciągu średniowiecza absolutną. Pank ciężkości ustroju terytorjów przeniósł się na organizację stanową i stany były tym czynnikiem, który miarkował i krępował zwierzchnią władzę książąt. Zresztą niejednokrotnie dzięki nim właśnie adawało się książętom amniejszyć znacznie feudalizm. — W miarę wzrostu władzy książąt, organizowała się na ich terytorjach administracja książęca. O ile chodzi o ustrój terytorjów niemieckich, to każde z nich ma swoją własną historję ustojową i każdąby należało przedstawiać oddzielne. Możemy więc tylko wskazać na pewne instytucje, naogół wspólne wszystkim terytorjom.

Organizacja władz centralnych wzorowana była w terytorjach na urzędach, które widzieliśmy przy osobie monarchy niemieckiego. Tak jak tam, więc widzimy przy boku księcia dygnitarzy nadwornych, z pośród których największą rolę odgrywali najczęściej: marszałek, mający w swoim ręku zarząd

wojskiem, od XIII wieku będący zastępcą księcia t. zw. „Hofmeister“. Obok tego funkcjonowała kancelarja książęca i rada nadworna (Hofrat), której zwarta organizacja przypada na wiek XV.

Najdonioslejsze może znaczenie dla ugruntowania się władzy książęcej i unieszkodliwienia feodalizmu miała organizacja niższych urzędników administracyjnych, t. j. tych, którzy dzierżyli w swoich rękach administrację w poszczególnych okręgach danego terytorjum. Chodziło o odebranie władzy zwierzchniej wasalom książęcym, w szczególności o odebranie dziedzicznych urzędów hrabiowskich i o powierzenie tej władzy nominowanym i odwołalnym przez księcia urzędnikom. Rezultat ten osiągała książęta w ciągu XIV wieku.

W miarę uzyskiwania przywilejów *de non appellando* i *de non evocando* — przechodzi pełna władza sądownicza na książąt. Rolę najwyższego trybunału spełnia sąd nadworny, którego organizacja jest podobna do „*Reichshofgericht*“, niższe zaś sądy bywają różne dla poszczególnych stanów, a mianowicie: dla duchownych — sądy kościelne, dla szlachty i wolnych chłopów — sądy ziemskie (*Landgericht*), mieszczan — sądy miejskie, zaś dla chłopów poddanych aturzymają się sądy zwierzchnie panów.

Pank ciężkości astroja większości terytorjów przeniesiony został na stany. W XIV wieku stany w poszczególnych terytorjach nadały sobie własną organizację, posiadały własny skarb, do pewnego stopnia własne sądownictwo. Organem państwowym, który był wyrazicielem tego stanu rzeczy — był sejm stanowy. Zjawia się on we wszystkich prawie terytorjach, a genezę jego apatrywać można tak, jak w ogromnej większości reprezentacji stanowych w całej Europie, w zjeździe bezpośrednich wasali danego księcia terytorjalnego np. w „*Hoftagach*“, które zwoływali książęta szczepów. W ciągu XIV wieku te zebrania feodalne nabierały charakteru stanowego. Wszędzie głównym elementem tych sejmów stanowych było rycerstwo, później przyłączyli się reprezentanci miast terytorjalnych, chłopci natomiast uzyskali reprezentację tylko w niektórych krajach np. w Szwajcarji, Tyrolu, Frizji. W sejmach stanowych najczęściej każdy stan obradował osobno, tworząc osobne kolegium. W każdym razie trzeba było zgody każdego stanu oddzielnie dla ważności uchwały. Kompetencje

sejmów stanowych były głównie podatkowe. To prawo przyzwalania podatków przez stany doprowadziło we wszystkich terytorjach do dualizmu administracji finansów; gdy z jednej strony dochody z dóbr książęcych i z różnych regaliów były w swobodnym rozporządzeniu księcia, z drugiej zaś strony dochody płynące z podatków przyzwalanych przez stany — pozostawały w specjalnej kasie stanowej i ich pobieranie, jak i pokrywanie z nich wydatków — pozostawało pod ścisłą kontrolą stanów, czasami nawet z zupełnem wykluczeniem księcia.

Należy jednak nie zapominać, że w organizacji stanów i ich współdziale w rządach panowała duża różnorodność w różnych terytorjach. Tak na przykład podczas, gdy naogół rycerstwo odgrywało pierwszorzędną rolę w organizacji stanowej terytorjów, a duchowieństwo rolę podrzędną — to o czewiście w terytorjach duchownych rzecz się miała odwrotnie i tam jedynym stanem naprawdę mającym znaczenie, często bywał stan duchowny.

Książęta, którzy skapiali w swoim ręku szereg krajów, nie mieli doczynienia z jednym sejmem stanowym, obejmującym całe ich terytorjum, ale każdy kraj wytwarzał swój sejm stanowy oddzielnie.

§ 9. Miasta.

Rozwój miast niemieckich jest w wysokim stopniu podobny do rozwoju miast francuskich. Tak samo z początku podporządkowane były władzy panów feudalnych i tak samo w czasie od XI do XIII wieku uzyskiwały one od panów przywileje, które stwarzały kategorie miast: miasta cesarskie i miasta książęce, — zależnie od tego, czy miasto pozostawało pod bezpośrednią władzą cesarza, czy też którego z książąt terytorjalnych. Zrazu jedynie monarcha miał prawo nadawać miastom przywileje bez względu na to, czy miasto to podlegało jego władzy, czy też było miastem terytorjalnem. Od „statutum in favorem principum“, prawo nadawania przywilejów miejskich uzyskują również książęta terytorjalni. W ciągu XII i XIII wieku we wszystkich miastach wykształca się ich astrój; wszędzie władzę sprawuje rada miejska z jednym lub dwoma burmistrzami na czele. Równocześnie organizują się cechy i gildy, również w szerokim zakresie, jak we Francji. Miasta wykształcają szereg urządzeń administracyjnych, a to zwłaszcza w dziedzinie policyjnej, sanitarnej i t. p. W ten spo-

sób miasta przyczyniają się do wykształcenia się nowożytnych pojęć państwowych, według których zadaniem państwa jest nie tylko wymiar sprawiedliwości, zabezpieczenie spokoju mieszkańców i obrona granic, ale także regulowanie wszelkich działań życia społecznego. W wieku XIII i XIV miasta cesarskie stają się stanem miejskim ogólnoniemieckim i uzyskują reprezentację w Sejmie Rzeszy, miasta zaś książęce stają się stanem miejskim terytorjalnym i uzyskują reprezentację w sejmach stanowych danego terytorjum.

Miasta przyciągają znaczne zastępy ludności wiejskiej, czem jest im pomocą zasada, że „powietrze miasta czyni wolnymi” („Die Stadtluff macht frei”), że gdy dany włościanin przez jeden rok i sześć niedziel przybywania w mieście nie jest zareklamowany ze strony swego pana, staje się wtedy mieszczaninem i nie jest już później panu wydawany. Wogóle za mieszczanina uchodził nie każdy mieszkaniec miasta, lecz tylko ten, który był jego obywatelem (Bürger), co wyrażało się w ten sposób, że tylko obywatele odpowiadali przed sądami miejskimi, tak np. szlachcice lub duchowni, zamieszkujący miasto,—obywatelami miejskimi nie byli.

Od XIII do XV wieku przypada największy rozkwit miast niemieckich. Powstają t. zw. związki miast o celach z początku tylko ekonomicznych, później także politycznych. Najważniejszym z pośród nich jest Hanza — związek miast głównie północno-niemieckich. Przez pewien okres czasu, posiadając własny skarb i flotę, była Hanza poważną potęgą polityczną.

Żą w wiekach średnich daje się zauważyć różnica w losach miast cesarskich i terytorjalnych. Miasta cesarskie miały zakres swobód bardzo szeroki i rozszerzały go aż do końca wieków średnich tak, że posiadając własne sądownictwo, ustawodawstwo i wojsko—tworzyły jakby szereg samodzielnych republik miejskich, jakby odrębną obok świeckich i duchownych księstw kategorię terytorjów Rzeszy Niemieckiej. Natomiast miasta książęce naogół o wiele bardziej pozostawały pod władzą swoich panów t. j. książąt terytorjalnych, zakres ich swobód bywał mniejszy. Jednak aż do końca średniowiecza także i miasta terytorjalne zachowały swój ustrój samorządowy.

Rozdział II. Czasy nowożytne.

§ 1. Ustrój Rzeszy Niemieckiej, jako całości.

Ustrój państwa niemieckiego pozostał niezmieniony w zasadniczych rysach aż do pierwszych lat XIX wieku. Na czele państwa stał więc cesarz, wybierany według przepisów Złotej Bulli. Koronację w Rzymie uznano za zbyt ciężką i monarcha nosił tytuł cesarza rzymskiego po koronacji w Niemczech, która w czasach nowożytnych odbywała się głównie we Frankfurcie nad Menem (ostatni koronował się na ziemi włoskiej Karol V). Liczba elektorów powiększona została o księcia Hanowerskiego. Elektorowie przy wyborze zawierali z elektem kapitulację wyborczą, noszącą charakter umowy co do sposobu, w jaki monarcha prowadzić będzie rządy państwa i które były skrupowaniem go z góry w tych rządach.

Dygnitarstwa i urzędy przy osobie cesarza pozostały na ogół niezmienione. Obok honorowych dygnitarstw, które były nominalnie piastowane przez najgłówniejszych książąt Rzeszy, funkcyjowali nominowani urzędnicy dworcy, oraz szereg instytucji w rodzaju kancelarii nadwornej (Hofrat), kamery nadworskiej (Hofkammer) dla spraw finansowych, rady tajnej (Seheimer Rat), które funkcyjowały równocześnie i dla terytorjów własnego cesarza (t. j. dla Austrii, wobec tego, że od połowy XV wieku, wyjąwszy jeden wypadek z wieku XVIII, na cesarzy niemieckich stale wybierani byli Habsburgowie). To też przyjdzie się nam o nich obszerniej wspomnieć, gdy będziemy mówili o organizacji terytorjów.

W sejmie Rzeszy ustalił się sam przez się podział na trzy kolegia: elektorów, książąt i miast. Trudności pociągało za sobą zorganizowanie ławy książęcej (Reichsfürstenrat), w skład której wchodził każdy książę, tak świeccy, jak i duchowni, nie będący elektorami, jak również ci hrabiowie, biskupi, opaci i t. d., którzy byli panami terytorjalnymi. Dopiero w wieku XVII ostatecznie unormowano sposób głosowania w tym kolegium. Decydowała większość głosów, ale drobniejsi panowie terytorjalni, tak świeccy, jak i duchowni, zgrupowani byli w ławy, z których każda oddawała głos jeden przy głosowaniu—charakter stanowy sejmu Rzeszy awidaczniał się w fikej, że każdy książę reprezentuje stany swojego terytorjum.—Sejm Rzeszy zwoływany był rzadko i to tylko za zgodą elektorów. Od XVI wieku wyszło z użycia, ażeby książęta stawiali się

osobiście, tak, że stopniowo Sejm Rzeszy stał się rodzajem kongresu posłów książęcych, z których każdy był skrępowany instrakejami, jakie otrzymał od swojego pana.

Te instytucje wspólne dla całej Rzeszy niemieckiej, posiadały znaczenie bardzo niedaże wobec stanu faktycznego, jaki się w państwie Niemieckiem wytworzył. Ewolucja, którą widzieliśmy — w średniowieczu doprowadziła do rozwoju zwierzchnictwa terytorjalnego książąt, nie tylko nie zatrzymała się, ale została doprowadzona do ostateczności. Wszystkie terytoria niemieckie stają się faktycznie niezależnymi państwami, formalnie tylko połączonemi w jedno państwo niemieckie. Do dalszego rozwoju niezależności książęcej przyczyniła się reformacja, która stawiając zasadę „*cuius regio, eius religio*“, wydała w ręce książąt władzę religijną, liczne zaś sekularyzacje dóbr kościelnych wzmogły siłę i polepszyły położenie materialne książąt protestanckich. Rozwój zwierzchnictwa terytorjalnego zakończył się i doprowadzony został do swoich ostatecznych konsekwencji w pokoju Westfalskim (1648 r.). W pokoju tym zezwolono książętom zawierać przymierza z państwami nie wchodzącemi w skład Rzeszy niemieckiej i otrzymywać posłów przy obcych dworach. Było to przyznaniem im prawa prowadzenia polityki zagranicznej, jak suwerennym państwom (co zresztą już przed pokojem Westfalskim miało miejsce). Przyznanie to, co prawda zaopatrzone było jednym zastrzeżeniem, mianowicie, że książętom Rzeszy nie wolno zawierać przymierza, lub prowadzić wojny między sobą. To zastrzeżenie jednak nie miało odnieść skutku, dość przypomnieć tutaj wojnę saską austryjacką i wojnę siedmioletnią. W dodatku w ciągu XVII, a zwłaszcza XVIII stulecia szereg książąt niemieckich był równocześnie panującymi w państwach zupełnie z Rzeszą niemiecką niezwiązanych (np. książę Dwa-mostów był królem szwedzkim, elektor Hannowerski — królem angielskim, elektor Saski — królem polskim). — To wszystko dowodzi, jak bardzo należy uważać państwo niemieckie, jako całość za fikcję, a instytucje wspólne dla całej Rzeszy niemieckiej raczej tylko za formę. Instytucje te w prawdzie nieprawnie, ale faktycznie dadzą się przyrównać do różnych urządzeń regulujących międzynarodowe stosunki między poszczególnymi państwami. Rzesza niemiecka formalnie była państwem związkowem (*Bundesstaat*), faktycznie zaś związkiem

łaźnie ze sobą połączonych państw (Staatenband). Nie dziwnego, że współcześni prawnicy niemieccy nieraz rezygnowali z określenia prawnego ustroju Rzeszy Niemieckiej i np. Pfendorff określa ją, jako „irregulare aliquod corpus et monstro simile“.

U wstępu do czasów nowożytnych widać, że w Niemczech zdają sobie sprawę z nienormalności ustroju Rzeszy Niemieckiej. Zaczyna być propagowaną idea arystokratycznego państwa federacyjnego, które ma zająć miejsce dotychczasowej monarchji, jako łatwiejsze do pogodzenia ze zwierzchnictwem terytorjalnem książąt i umożliwiające mimo tego zwierzchnictwa utrzymanie do pewnego stopnia jedności państwa niemieckiego. Te próby reformy państwa (Reichsreform) naogół spęły na niezem, a jednak pozostały po nich pewne instytucje, które doszły do skutku głównie w roku 1895 na sejmie Rzeszy w Worms dzięki Bertoldowi von Henneberg. Przedewszystkiem zorganizowano nowysąd najwyższy dla Rzeszy niemieckiej. Różnił się on od dawnego sądu nadwornego cesarskiego przez: 1) stałą siedzibę, 2) fakt, że zawdzięczał swoje powstanie ustawie państwowej, 3) stałymi sędziami i 4) pozostawieniem książętom nominacji tych sędziów. Ten najwyższy trybunał Rzeszy pod nazwą „Reichskammergericht“ (R. K. G.) był szereg razy reorganizowany w ciągu wieku XVI i XVII. Zawsze jednakowoż skład jego był następujący: na czele stał sędzia kameralny (Kammerriechter) i prezydent senatu, sędziami byli asesorowie, z pośród których część nominowana była przez cesarza, część zaś prezentowana do nominacji cesarzowi przez elektorów i poszczególne okręgi Rzeszy. Nominacja następowała po egzaminie na lat sześć. Przez utworzenie R. K. G. zasadniczo apadły wszystkie przywileje „de non apelando“ i „de non evokando“. Mimo to jednak większość terytorjów pozostała egzymowana z pod R. K. G., także apelacja od nich sądów do R. K. G. nie szła. Kompetencje R. K. G. były następujące: 1) był najwyższym trybunałem apelacyjnym dla terytorjów nie egzymowanych (byłyby to jedyne w czasach nowożytnych, cofnięcie się wstecz w rozwoju zwierzchnictwa terytorjalnego, w porównaniu do średniowiecza, pod koniec którego nawet najdrobniejsze terytoria uzyskały pewną niezawisłość sądowniczą). 2) R. K. G. był sądem w sporach poszczególnych panów terytorjalnych między sobą i w spo-

rach ich z Rzeszą Niemiecką. Działalność R. K. G. w tym ostatnim charakterze można przyrównać wobec niezawisłości poszczególnych książąt do działalności dzisiejszych trybunałów międzynarodowych, oczywiście nie formalnie, ale faktycznie. Utworzenie R. K. G. nie wykluczyło zupełnie sprawowania sądownictwa osobiście przez cesarza. Organem, którym się w takim wypadku monarcha posługiwał, — była rada nadworna (Hofrat), która pewne sprawy załatwiała konkurencyjnie z R. K. G.

Drugą pozostałością reformatorskich dążeń z końca XV i początku XVI wieku był podział całego państwa niemieckiego na okręgi (Reichskreise), których stworzono dziesięć, a każdy z nich obejmował pewną liczbę terytoriów książęcych. Podział ten przeprowadzono z myślą, aby służył za podstawę do wytworzenia nowych organów rządzących Rzeszą Niemiecką. Po paru próbach (t. zw. „Reichsregiment“, który funkcjonował w latach 1500—1530) usiłowania te spełzły na niczem. Podział jednak na okręgi utrzymał się, a nawet okręgi uzyskiwały własną organizację w sejmach okręgowych (Kreistag), będących co do składu miniaturą sejmu Rzeszy obieralnego z pośród książąt danego okręgu naczelnika (Kreishauptmann Kreissdirektor). Zadaniem sejmu okręgowego było: 1) prezentacja kandydatów na sędziów R. K. G. 2) wprowadzanie w życie uchwał sejmu Rzeszy, np. rozkładanie na poszczególne terytoria danego okręgu podatków Rzeszy, albo wyznaczanie wysokości kontygenta wojskowego. Większe znaczenie posiadały tylko te okręgi, w skład których nie wchodziły połączone terytoria, które swym dominującym stanowiskiem przysługiwały drobniejszej książątce danego okręgu. Tam, gdzie w skład okręgu wchodziły tylko drobne terytoria — sejm okręgowy odgrywał rolę koniecznego reglamentu w wspólnych stosunkach np.: na polu gospodarczym.

Wobec wykształcenia się zwierzchnictwa terytorjalnego jasną jest rzeczą, że niema żadnych innych instytucji wspólnych dla całej Rzeszy Niemieckiej poza wspomnianymi wyżej. Rzesza Niemiecka bowiem, jako całość, rzadko tylko miała jakieś zadanie do spełnienia. Od wieku XVI aż do upadku Rzeszy w początkach wieku XIX jedynymi właściwymi wypadkami, w których Rzesza Niemiecka występowała, jako całość — bywały wojny. W średniowieczu armja Rzeszy opierała się na

powołania lennem. Pod koniec wieków średnich zaczynają pojawiać się wojska najemne. Nigdy jednakowoż Rzesza nie miała mieć wojska stałego, a w razie potrzeby sejm Rzeszy uchwalał nadzwyczajne podatki, które miały być aliczczane przez poszczególne terytoria i wyznaczał wysokość kontyngenta wojskowego, które miały być przez nie dostarczane.

Jedynym stałym podatkiem Rzeszy był od roku 1548 podatek na utrzymanie R. K. G. — Poza tem wspomnieć należy, że w administracji cesarskiej była poczta niemiecka, której dziedziczną kierowniczką była rodzina książąt Thurn and Taxis. Jednakowoż niektóre terytoria, jak np.: Austryja i Prusy — zorganizowały własną pocztę.

§ 2. Stany.

Podział na stany w zasadniczych rysach pozostał jak w średniowieczu. Szlachtę podzielić można na wyższą i niższą. Do szlachty wyższej (hohes Adel) zalicza się tylko te rodziny, które posiadały terytoria i zwierzchnictwo nad niemi t. j. książąt i hrabiów Rzeszy (Reichsfürsten i Reichsgrafen). Wśród szlachty niższej należy odróżnić szlachtę krajową (Landesadel), tworzącą stan szlachecki w poszczególnych terytoriach, oraz bardzo liczną szlachtę Rzeszy, t. j. t. zw. wolnych rycerzy, będących bezpośrednio zawisłymi od państwa niemieckiego (Reichsanmittelbar). — Tak szlachta, jak i duchowieństwo korzystały ze znacznych przywilejów we wszystkich prawie terytoriach, np. zwolnienia od szeregu podatków lub specjalnych przepisów sądowych. Tak, jak i we Francji miały te przywileje genezę swoją w epoce feudalnej. — Przepisy lenne straciły stopniowo swoje znaczenie prawnopubliczne, a stały się tylko prawnoprywatnymi przepisami regulującymi sposób posiadania, pozbywania i dziedziczenia dóbr szlacheckich. Od XVIII wieku rozpoczynają się w poszczególnych terytoriach t. zw. allodyfikacje t. j. zrównanie dóbr lennych z dobrami allodialnymi. W pierwszej połowie XIX wieku zmiana ta jest już dokonana we wszystkich państwach niemieckich. Z austroja jednak lennego pozostały t. zw. majoraty lub fideikomisy, polegające na tem, że pewne majątki dziedziczone były tylko przez najstarszych synów i nie szły do podziału pomiędzy wszystkich spadkobierców.

Położenie włościan pogorszyło się znacznie w czasach nowożytnych (zwłaszcza po nieszczęśliwej wojnie chłopskiej

w pierwszej połowie XVI wieku). W większości terytorjów niemieckich, a zwłaszcza wschodnich, chłopci zostali przywiązani do gleby, poddani zostali władzy zwierzchniej pana i musieli odrabiać na jego rzecz pańszczyznę. W Niemczech zachodnich położenie ich było nieco lepsze, ale i ta liczba chłopów rolnych zmalała. Wolny stan chłopski utrzymał się w całej pełni jedynie w nielicznych terytorjach, np. w Tyrolu lub Westfalii *). — W XVIII wieku Fryderyk II w Prasach, a Maria Teresa i Józef II w Austrii szeregiem reform polepszyli los chłopów, pozwalając przesiedlać się z miejsca na miejsce, oraz regulując pańszczyznę **).

§ 3. Organizacja terytorjów.

Widzieliśmy, jak bardzo wzrosło zwierzchnictwo terytorjalne i jak wobec tego bardziej jeszcze niż w średniowieczu, prawdziwym jest zdanie, że właściwie historia ustrojowa Niemiec — to historia ustroja poszczególnych terytorjów. — Z pośród terytorjów niemieckich najważniejszymi są Austria Prusy.

Monarchja Austriacka powstała przez połączenie niemieckich krajów alpejskich z królestwem Czeskim, łącznie tylko związanem z Rzeszą Niemiecką i z Węgry zupełnie niezależnymi od Niemiec. Porządek dziedziczenia i niepodzielność monarchji austriackiej uregulowana została szeregiem ustaw, z których pierwsza jest z roku 1584, a ostatnia i najważniejsza — to „sanckja pragmatyczna” z roku 1713. Sanckja ta ogłasza niepodzielność całego dziedzictwa Habsburgów i reguluje dziedziczość tronu w ten sposób, że tron dziedziczą mężczyźni w porządku „primogenitari”, a dopiero przy ich braku — kobiety. — Zawiazkiem Prus było margrabstwo Brandeburskie. Spadek Hohenzolernów został powiększony o księstwo Praskie, będące lennem Polski, gdy zaś w roku 1660 w pokoju Oliwskim — Polska ostatecznie zrzekła się wszelkich praw zwierzchnich do Prus, Hohenzolernowie zostali panami zupełnie niezależnego terytorjum i z tego tytułu mogli ogłosić się w roku

*) Utrzymywał się również w Szwajcarii, ta ostatnia jednak od końca wieków średnich faktycznie, a od czasów pokoju Westfalskiego prawnie nie wchodziła w skład państwa niemieckiego.

**) O stanie mieszczańskim powiemy na innem miejscu. Duchowieństwo było oczywiście również odrębnym stanem, odegrywało jednak wybitniejszą rolę tylko na terytorjach duchownych.

1701 królami Praskimi. — Porządek dziedziczenia uregulowany był już poprzednio przez t. zw. „Dispositio Ditchilecia”. (Niepodległość terytorjów, dziedziczenie w porządku primogenitarnym z wykluczeniem kobiet). *)

Dla agrantowania absolutyzmu książąt w ich terytorjach trzeba było okroić znaczenie stanów i zmniejszyć kompetencje sejmów stanowych. Było to zresztą nie tylko wynikiem dążności absolutystycznych książąt, ale nieraz wprost koniecznością, wobec trudności rządzenia ze skomplikowanym i różnolitym aparatem stanowym. W ciągu XVI i XVII wieku wszędzie adało się panom terytorjalnym zepehnać stany na zupełnie podrzędne stanowisko. W monarchji austriackiej zostało to ostatecznie dokonane w czasie wojny trzydziestoletniej, kiedy złamano ustrój stanowy Czech **) — W krajach praskich złamał ostatecznie przywileje stanów w XVII wieku Fryderyk Wilhelm - Wielki Elektor. — Ostatecznie wszystkie prawie terytoria organizują się jako monarchje absolutne, przyczem ustrój Francji przyświeca nieraz jako przykład. Nie należy sobie jednak wyobrażać, że sejmy stanowe miały zaniknąć zupełnie. Najczęściej bywały one zwoływane od czasu do czasu, ale była to pasta forma, faktycznie zaś były one pozbawione jakiegokolwiek znaczenia. Znaczenie swoje zachowała reprezentacja stanowa tylko w terytorjach dachownych, gdzie zbyt wielkie było znaczenie dachowieństwa, jako stanu.

O ile chodzi o organizację władz centralnych w poszczególnych terytorjach, to prawie we wszystkich naśladowano instytucje austriackie, powołane do życia dla krajów Habsburskich w pierwszej połowie XVI wieku przez Maksymiljana I i Ferdynanda I. Centralnymi organami państwowymi były cztery rady, a mianowicie: 1) nieliczna rada tajna (Scheimer Rat), w której rozważano najważniejsze sprawy państwowe; 2) rada nadworna (Hofrat) dla spraw administracyjnych, a mająca rów-

*) Podobnie jak Prusy, Austria, tak również i wszystkie inne awieckie terytorje uregulowały porządek dziedziczenia specjalnymi ustawami.

**) Natomiast usiłowania Habsburgów, aby złamać ustrój stanowy Węgier, miały ogółem biorąc spełznąć na niczem, mimo, że Węgry w ciągu XVI i XVII wieku były nadzwyczaj osłabione, część ich bowiem pozostawała pod panowaniem tureckim — Usiłowania Józefa II, ażeby znaczenie stanów węgierskich usunąć, doprowadziły tylko do powstania węgierskiego, tak, że jego następca Leopold II, musiał stan poprzedni przywrócić.

nież pewne atrybucje sądownicze, podobnie jak rada stron francuska; 3) kamera dworska (Hofkammer), będąca radą finansową i 4) ostatnio zorganizowana, bo dopiero w roku 1556, nadworna rada wojenna (Hofkriegsrat). — Mniej lub więcej podobną organizację wprowadzili, jak powiedzieliśmy, w swoich terytorjach prawie wszyscy książęta. Nowy typ władz centralnych stwarza dopiero w XVIII wieku w Prasach król Fryderyk Wilhelm I, który organizuje trzy ministerja kolegjalne, a mianowicie: 1) ministerjam gabinetowe (Kabinettsministerium)—dla spraw zagranicznych i dwora królewskiego; 2) Dyrektorjam generalne (Generaldirektorium)—dla finansów i spraw wewnętrznych i 3) departament sprawiedliwości (Justizdepartament), z kanclerzem na czele dla sądownictwa, szkolnictwa i spraw wyznaniowych. Niezależnie od tych trzech ministerjów funkcjonowała dla spraw wojskowych — najwyższa rada wojenna (Oberkriegskollegium).

Władze administracyjne prowincjonalne zostały również zorganizowane w terytorjach w sposób nowożytny, odpowiadający absolutystycznemu sposobowi rządzenia t. j. wszędzie na czele okręgów administracyjnych postawiono urzędników nominowanych i odwoławnych.

Zupełnie nową organizację otrzymało prawie we wszystkich terytorjach sądownictwo. Najwyższe trybunały książęce zorganizowane zostały kolegjalnie, najczęściej na wzór sądu Rzeszy (R. K. G.). Natomiast sądy niższe były jednostkowymi. Stanowisko sędziowskie we wszystkich instytucjach obsadzane były przez fachowych prawników. Sądownictwo zwierzchnie panów w stosunku do chłopów poddanych naogół utrzymało się.

Usunięcie znaczenia stanów doprowadziło wszędzie do zaniknięcia dualizmu w administracji skarbowej i do wytworzenia nowożytnego aparatu finansowego w rękach książąt.

W XVIII wieku widzimy, że szereg książąt niemieckich zaczyna hołdować t. zw. absolutyzmowi oświeconemu. Polegał on na przekonaniu, że wprowadzić monarchowie powinni rządzić absolutnie, że jednak są tylko pierwszymi sługami państwa, i że winni wcielać w życie nowe idee czasu, o ile się one dadzą pogodzić z omnipotencją władzy monarszej. Reprezentantami tego kierunku był Fryderyk II w Prasach, a Marja Teresa i Józef II w Austrii. Na wszystkich prawie polach życia państwowego uwidoczniła się ich reformatorska działalność:

na polu administracyjnem — reorganizacją urzędów, dążącą do możliwie wielkiego scentralizowania władzy; na polu gospodarczem—wprowadzeniem systemu merkantylistycznego, na wzór Francji XVII wieku; w dziedzinie ustawodawstwa — szeregiem kodyfikacji; w stosunku do wyznań — dążeniem do zupełnego podporządkowania kościoła państwu ^{*)}.

Jako odrębną kategorię terytorjów można uważać miasta cesarskie, które Zachowały aż do XIX wieku pełną swoją niezależność. Stanowią one jakby niezależne republiki miejskie o obrębie państwa niemieckiego. Odmienny zupełnie był los miast terytorjalnych. Te ostatnie zostały pozbawione swoich swobód przez książąt terytorjalnych, pod względem jednak ekonomicznym rozwijały się od wolnych miast cesarskich pomyślniej. — Organizacja władz miejskich pozostała we wszystkich miastach niemieckich naogół niezmienną, jak również astrój cechowy, a natomiast Hanza miała opaść w XVI wieku.

Nareszcie wspomnieć należy, że pewna liczba rycerzy w Niemczech południowych i zachodnich z końcem XV wieku potrafiła się uniezależnić zupełnie od władzy jakiegokolwiek książąt i podlegała bezpośrednio władzy cesarskiej. Było to wspomniane t. zw. rycerstwo państwowe (Reichsritterschaft), nieposiadające zresztą większego znaczenia.

Rozdział III. Źródła prawa.

§ I. Źródła prawa przed recepcją prawa rzymskiego.

Podobnie jak w Francji, tak w Niemczech, poszły w zupełne zapomnienie leges barbarorum i kapitałarze i w epoce feudalnej nastąpiło wyłącznie nieomal panowanie prawa zwyczajowego, czem równocześnie towarzyszył proces przekształcania się zasady osobowości prawa na zasadę terytorjalności prawa. Prawo zwyczajowe, tak ziemskie (Landrecht), jak miejskie (Stadtrecht) miało pozostać, mimo rozwinięcia się pewnej działalności ustawodawczej, tak Rzeszy Niemieckiej, jako całości, jak i poszczególnych terytorjów,—do końca średniowiecza głównym źródłem prawa niemieckiego. — Należy zwrócić uwagę na odmienne kształtowanie się w Niemczech prawa zwyczajowego ziemskiego, a miejskiego. Różnica między temi dwoma działami prawa występuje w Niemczech silniej, niż np. w Fran-

*) O niektórych tych reformach mówimy w innem miejscu.

eji, gdzie żadnego rozróżnienia specjalnego między „contame“ wytworzoną przez sądy miejskie, a „contame“ wytworzoną np. przez sądy zwierzchnie panów, lub królewskie — robić nie potrzeba.

Najcenniejszem źródłem dla poznania prawa zwyczajowego ziemskiego są t. zw. księgi prawne (Rechtsbücher), t. j. prace prywatne, spisujące prawo zwyczajowe. Z pośród nich najstarszą i najdoskonalszą jest księga prawna p. t. „Zwierciadło saskie“ (Sachsenspiegel). Powstała ona między 1215 a 1235 r. Autorem jej jest ławnik sądowy Eike von Repgaa. Składa się z dwóch ksiąg: księgi prawa lennego i prawa ziemskiego. Autor miał zamiar przedstawić prawo zwyczajowe saskie, faktycznie przedstawił prawo swojego kraju Ostfalji. Prawa rzymskiego nie znał zupełnie, prawo kanoniczne i ustawy Rzeszy Niemieckiej spożytkował, głównie jednak oparł się na prawie zwyczajowem. Obraz, jaki daje tego prawa, jest naogół wiernym, zarzucić mu można tylko czasami, że przez siebie wymyślone teorie, swoje „pia desideria“, jakby się rzeczy powinny w jego pojęciu przedstawiać, opisywał jako rzeczy istniejące. Te właśnie jednak jego teorie okazały się w praktyce twórczymi, były w życiu przyjmowane za obowiązujące, jak to miało miejsce w rzeczy tak doniosłej, jak wybór cesarza jedynie przez grupę elektorów, miało jak wiemy stać się prawem obowiązującym w państwie niemieckim. „Zwierciadło saskie“ było dziełem stojącym może niżej od współczesnych prac francuskich lub angielskich, było to jednak dzieło niepospolite. Napisane najpierw po łacinie, potem przez samego autora przetłumaczone na niemieckie, zyskało sobie wprost niezwykle auctoritet i popularność. Zostało mianowicie recypowane, jako obowiązujące prawo we wszystkich sądach północnych Niemiec, także i miejskich, i w ten sposób, choć częściowo, wprowadziło jednolitość prawa wśród mnóstwa zwyczajów prawnych. Było ono w użyciu we wszystkich krajach Europy Wschodniej, zwłaszcza w Polsce — do której dotarło prawo niemieckie. Powstał w ciągu wieków średnich szereg komentarzy „Zwierciadła saskiego“. Najważniejszą jest glossa Jana Bacha koło 1325 r. Na nowo opracował glossę pod koniec XIV wieku Mikołaj Warm. — W swoim tryumfalnym pochodzie w ciągu wieków doznało „Zwierciadło saskie“ tylko jednego niepowodzenia. Wobec tego, że ile razy była mowa o sporze cesarza z papieżem, Eike von

Repgau zajmował stanowisko cesarskie, kościół potępił pewną ilość artykułów, których też brak w niektórych późniejszych manuskryptach. Są to t. zw. „articali reprobati“.

Na wzór „Zwierciadła saskiego“ powstały w południowych Niemczech „Zwierciadło wszystkich ludzi niemieckich“ i „Zwierciadło szwabskie“. Pierwsze z nich powstało między 1235 a 1275 r. Trzyma się ono ściśle „Zwierciadła saskiego“. Autor miał pretensje przedstawienia praw całych Niemiec, de facto przedstawia zwyczajowe prawo szwabskie. Zostało ono niedokończonem, a jego uzupełnieniem jest „Zwierciadło szwabskie“. — Z licznych innych ksiąg prawnych wspomnieć należy t. zw. „Kleine Kaiserrecht“, pozostałe w Frankonji w pierwszej połowie XIV wieku.

Donioslejsze może znaczenie od prawa zwyczajowego, ziemskiego, posiada prawo zwyczajowe miejskie. Tutaj przede wszystkim zauważyć należy, że mamy do czynienia z grupami miast mających takie same prawo. Mianowicie, prawo niektórych miast (t. zw. miasta macierzyste „Mutterstadt“) zdobywało sobie tak wielki autorytet, że miasta nowo powstałe, lub też, po uzyskaniu przywilejów organizujące swoje sądownictwo, (t. zw. miasta filijacyjne „Tochterstadt“) recypowały prawo miast macierzystych, zwracając się do nich, po t. zw. podcenia. Od sądów miast filijacyjnych apelowano do sądów miast macierzystych, które wobec tego odgrywały rolę pewnego rodzaju trybunałów apelacyjnych wobec sądów miast filijacyjnych. — W związku z tym stanem rzeczy, źródłami do poznania prawa miejskiego są: 1) wspomniane podcenia (Weisthümer), 2) wyroki, wydawane przez trybunały miast macierzystych, dla sądów miast filijacyjnych, t. zw. ortyle, poza tem 3) przywileje miejskie, niejednokrotnie zawierające szereg przepisów prawnych; 4) księgi miejskie, w których spisywano przepisy prawnej. Zakres ustawodawstwa miejskiego był bardzo szeroki. O ile się mówi o średniowiecznem prawie niemieckiem, jako o jednem, z podstaw historycznych nowożytnego prawa Europejskiego to w pierwszym rzędzie ma się na myśli prawo miejskie. W miastach niemieckich powstał szereg pojęć nowych, np. z dziedziny prawa administracyjnego (t. zw. prawo policyjne), handlowego i hipotecznego.

Najważniejszym z miast macierzystych był Magdeburg. Jak i w innych miastach północno-niemieckich było „Zwier-

ciadło saskie“ jednym z zasadniczych składników prawa magdebarskiego, ale w Magdeburgu zostało „Zwieceiadło saskie“ najdoskonalej z punktu widzenia prawa miejskiego zmienione i uzupełnione. Prawo magdebarskie zostało reecypowane przez niemal wszystkie miasta Ostfalji, Brandeburgji, Łużyce, Śląska i przez część miast w Prasiech i na Marawach. — Najcenniejszymi źródłami dla poznania prawa Magdebarskiego są poaczenia wydane w XIII dla Henryka I śląskiego (t. zw. Magdeburg Goldberger Recht) i dla miast Wrocławia (1261 i 1295 r.), Görlitz (1804 r.), Chełmna (1338 r.) Schreidaitz (1363), Halle (1364). Ze zbiorów ortyl najobfitsze są wrocławski i krakowski. Nakoniec szereg prac prywatnych poświęconych zostało opisania prawa magdebarskiego, z nich powstał t. zw. „Sachsische Weichbild“, który zaopatrywany w glossy kilkakrotnie, został powszechnie reecypowany jako oficjalny tenot prawa magdebarskiego. Nie wszystkie miasta filjacyjne zachowały łączność z Magdeburgiem. W większości krajów powstały wyższe trybunały dla miast w danym kraju na prawie magdebarskiem—opartych (np. w Krakowie—dla Polski, w Wrocławiu—dla Śląska), które wprowadzić sądziły podług tego prawa, ale już łączności z Magdeburgiem nie zachowywały.

Drugiem prawem miejskiem, mającem znaczenie — jest prawo Lubeki. Zostało ono reecypowane przez szereg miast w Magdeburgji, Pomorza, Prasiech, Karlandji i Estonji. Nie sposób wymieniać wszystkich miast, których prawo było reecypowane przez inne, tembardziej, że w Niemczech południowych, zachodnich i środkowych, żadne prawo miejskie nie odegrało takiej roli, co prawo Magdebarskie i Lubeckie w Niemczech północnych i wschodnich, że więc grupy miast, na jednym prawie opartych, były tam bez porównania mniejsze i liczniejsze. Przykładowo tylko wspominamy, że miastami macierzystymi były dla miast Westfalskich—Dortmund i Loest, dla austriackich—Wiedeń, dla bawarskich—Monachjum i t. d. Bywało również, że miasto dawało wprowadzić poaczenia i prawo jego służyło za wzór, lecz sądy jego nie stawały się trybunałami wyższymi dla sądów miast, na tem samym prawie opartych, jak to miało miejsce np. z miastem Beamnot w Lotaryngji, lub też, że miasta wykształcały bardzo bogate prawo własne, (jak np. Strasburg, lub Augsburg), lecz żadnego wpływu wywrzeć na inne miasta nie miały.

Działalność ustawodawcza cesarzy niemieckich, jest z natury rzeczy szczupła w średniowieczu, wobec panowania prawa zwyczajowego. Jeśli pominiemy parę ustaw zasadniczych, regalujących ogólne stosunki w Rzeszy Niemieckiej, (jak np. wspomniane Statutum in favorem principum, lub Złotą Bullę), to za najważniejsze ustawy Rzeszy (Reichsgesetze), należy uznać te, które są poświęcone przestrzeganiu pokoja ziemskiego (t. zw. pokoje państwowe „Reichsfrieden“). Pod pokojami państwowymi rozumiano ustawy, poświęcone zwalczaniu napaści wojen prywatnych, a cechą ich charakterystyczną było to, że obowiązywały tylko tych, którzy złożyli przysięgę, że będą się do nich stosować. To też dochodziły one do skutku najczęściej na „Hoftagach“, i bywały zaraz przez wszystkich uczestników zaprzysiężane. Najstarszy pokój państwowy jest z r. 1103, najważniejszy, cieszący się największym autorytetem był Moguncki pokój państwowy (Mainzer Reichsländ-frieden) z r. 1235 (jeszcze w r. 1400 zaopatrywano go w glosę). Zaznaczyć należy, że w miarę postępu czasu, treść pokojów państwowych rozszerzała się coraz bardziej, i obejmowała wszystkie dziedziny prawa karnego.

W miarę wzrostu zwierzchnictwa terytorjalnego książąt wzrasta znaczenie ustawodawstwa książęcego. I tutaj główną rolę początkowo odgrywają „pokoje“ (Landfrieden). Donioślejsze jednak znaczenie mają t. zw. prawa ziemskie (Landrechte). Są to oficjalne spisy prawa zwyczajowego ziemskiego danego terytorjum, do pewnego stopnia analogiczne ze spisami prawa zwyczajowego francuskiego z XV i XVI wieku. Wymienimy tutaj austriacki „Landrecht“ z XIII wieku, górno-bawarski spisany z polecenia cesarza Ludwika Bawarskiego z r. 1346, w Czechach t. zw. Maiestas Carolina z w. XIV. Specjalnie dla prawa lennego duże znaczenie miały księgi prawne, temu prawa poświęcone, wśród których najdonioślejsze znaczenie mają t. zw. „Libri feudorum“, pozostałe w Włoszech w wieku XIII. Cennymi źródłami dla poznania prawa niemieckiego średniowiecznego są nareszcie wszelkiego rodzaju dokumenty i zbiory formularzy.

§ 2. Recepcja prawa rzymskiego i źródła prawa w czasach nowożytnych.

Z końcem XV wieku zaszedł fakt doniosły, który do pewnego stopnia przerwał rozwój rodzimego prawa niemie-

kiego, a mianowicie recepeja praw obcych, w szczególności prawa rzymskiego. To ostatnie stało się znanem w Niemczech w wieku XV, dzięki prawnikom, wykształconym w Włoszech. W wszystkich sądach Rzeszy Niemieckiej, tak cesarskich jak i terytorjalnych, lub miejskich, zostały niemi obsadzone wszystkie stanowiska, i oni to wprowadzili drogą zwyczajową w praktykę sądową te wszystkie systemy prawne, z którymi się we Włoszech zapoznali. Punktem zwrotnym było tu przyjęcie praw obcych przez „Reichskammergericht“ w r. 1495. Sądy terytorjalne poszły za jego przykładem, sądy miejskie przestały się zwracać do trybunałów miast macierzystych po poradę prawną, a zaczęły się zwracać po nie do fakultetów prawnych na których wyłącznie uczono prawa rzymskiego i kanonicznego. W ten sposób doszła do skutku recepeja praw obcych w Niemczech. Była ona możliwą dzięki temu, że szkoła postglossatorów w przeciwieństwie do późniejszej szkoły francuskiej Cujasa, nie dążyła do stadjuowania prawa rzymskiego z punkta widzenia historycznego, ale do praktycznego dostosowania go do potrzeb bieżącego życia, uwzględniając przytem na równi z prawem rzymskiem także i przepisy prawa kanonicznego.

Przedmiotem recepeji było; o ile chodzi o prawo cywilne „corpus iuris civilis“ oraz „corpus iuris canonice“, i o ile chodzi o prawo lenne—„libri feudorum“, o ile chodzi nareszeie o proces—to proces t.zw. włoskiej doktryny, t. j. proces prawa kanonicznego w połączeniu z rzymskiem.—Przez recepeję tego kompleksa obcych praw, zostało prawo w Niemczech do pewnego stopnia zanifikowane. W jaki sposób one obowiązywały? Otóż, miały one znaczenie subsydjarne. Mianowicie, w pierwszej linii obowiązywały ustawy tak Rzeszy, jak i terytorjalne. W drugiej linii obowiązywało nadal prawo zwyczajowe, z tem jednak ograniczeniem, że strona musiała istnienie danego przepisu prawnego udowodnić przed sądem. Dopiero w trzeciej linii obowiązywały prawa obce, dla których ustala się nazwa „prawa wspólne“ (Gemeines Recht), jednak wobec stosunkowo niewielkich ustaw i przepisów prawa zwyczajowego, oraz coraz większej trudności udowodnienia tych ostatnich, (zwłaszcza wobec faktu, że od chwili recepeji, dalej już prawo zwyczajowe kształtować się nie miało). „Gemeines Recht“ odgrywać miało dominującą rolę. W tem zastosowaniu miało ono obowiązywać aż do wielkiej kodyfikacji w. XVIII i XIX.

Recepja praw obcych miała i ten skutek, że zmniejszyła w ciągu wieku XVI i XVII działalność ustawodawczą, która też jest w tym okresie stosunkowo skąpa. — Ustawodawstwo Rzeszy Niemieckiej ożywiło się co prawda, z początkiem czasów noworzytnych, w związku z dążeniem do reformy ustroju państwa rzymsko - niemieckiego, a w szczególności doszła wówczas do skutku t. zw. „Constitutio criminalis Carolina” (Rok 1532), wydana staraniem cesarza Karola V-go. Jest to kodeks prawa karnego, tak feodalnego, jak i materialnego. Co do swej genezy, jest to przeróbka kodeksu karnego, złożonego dla biskupa Bamberskiego, przez Jana Schwarzenberg (t. zw. Bambergasis z r. 1507). Bambergenis powstała pod wpływem włoskich pojęć karnych. („Carolina”) nie posuwa naprzód prawa karnego, przeciwnie, tkwi w pojęciach średniowiecznych. Mimo to, donosiłem jest jej znaczenie z następujących powodów: 1) jest to pierwsza wogóle w historii prawa europejskiego systematyczna i zupełna kodyfikacja prawa karnego, 2) przez „Carolinę” prawo karne zostało zanifikowane na całym terytorjum Niemiec i pod tym przynajmniej względem dualizm prawa rodzinnego i reypowanego obcego został przełamany. Po opublikowaniu „Caroliny” ustawodawstwo Rzeszy, jeśli pominiemy ustawy tego rodzaju, jak np. pokój Westfalski — nie miało już wydać żadnej ważniejszej ustawy. Nie w tem dziwnego skoro punkt ciężkości władzy państwowej oddawna już się przeniósł do poszczególnych terytorjów. To też ustawodawstwo terytorjów wzrasta coraz bardziej i zrazu ogranicza się do dziedziny prawa administracyjnego i do spisów urzędowych dawnego prawa zwyczajowego ziemskiego (Landrech) w wieku XVIII i XIX dochodzi swego punktu szczytowego w wielkich kodyfikacjach *).

Co do prawa miejskiego, to miasta terytorjalne utraciły władzę ustawodawczą, a prawo zaś miejskie mogło się rozwijać jedynie w miastach cesarskich. Dochodziły tam do skutku t. zw. „Reformacje”, — t. j. nowe opracowania prawa danego miasta. Najważniejszymi są „Reformacje” norymberskie, z których ostatnia jest z roku 1564.

*) O kodyfikacjach tych pomówimy w części VI-ej.

C Z Ę Ś Ć IV.

Historja ustroju Anglii.

§ 1. Państwo Anglo-Normandzkie.

Anglja, kraj zamieszkały pierwotnie przez Celtów, po ustąpieniu Rzymian, których okupacja południowej części wyspy brytyjskiej, miała znaczenie tylko militarne, i nie pozostawiła wybitniejszych śladów, zawojowana została w ciągu V wieku przez germańskie szczepy Anglo-Sasów i Jutów. Szczepy te założyły początkowo szereg drobnych państweczek, które dopiero około roku 800 połączył w jedno państwo Anglo-Saskie król Egbert. Odtąd aż do roku 1060 Anglja tworzy jedno państwo pod berłem dynastji królów saskich, i chwilowo dańskich. Punkta szczytowego dosięgło państwo Anglo-Saskie za panowania Alfreda Wielkiego. Jest to okres, który można porównać ze współczesnym okresem państwa patrymonjalnego frankońskiego na kontynencie. Analogicznymi są: system gospodareczy, podział terytorjum królestwa na hrabstwa oraz charakter patrymonjalności władzy królewskiej. Zasadniczą jednak różnicą jest fakt, że podczas gdy na kontynencie w państwie frankońskim władza monarchy była absolutną, to w państwie Anglo-Saskiem udział społeczeństwa był znacznym. Objawiało się to między innemi w wielkiej roli, jaką odegrywał wice ogólnopństwowy, t. zw. Witangemot, którego znaczenie było tak wielkie, że można powiedzieć, w niektórych przynajmniej chwilach istnienia państwa Anglo-Saskiego, że w jego rękach spoczywała faktyczna władza w państwie. Egzystencji państwa Anglo-Saskiego położyć miał kres najazd Normanów, pod wodzą Wilhelma Zdobywcy, a pobiwszy ostatniego króla saskiego Herolda II, w roku 1066 opanowali oni Anglję. Jednak tradycja instytucji Anglo-Saskich nie miała zagasnąć, i chociaż najazd Normanów wszystkie te instytucje nieomal miał zburzyć, względnie przekształcić, mimo to wspomnienie ich miało odegrać znaczną rolę w rozwoju późniejszym form ustrojowych Anglii.

Wilhelm Zdobywca założył w Anglii państwo, które nie miało obejmować Irlandji, Walji i Szkocji, a organizując je przeszerzył doń formy kontynentalnego feudalizmu. Jednak,

feodalizm angielski zasadniczo różnił się od feodalizmu kontynentalnego, co się objawiało w tem, że władza królewska słaba w kontynentalnych państwach feodalnych, w Anglii zaś była niezwykle silną. Tłumaczyć to należy faktem podboja, zorganizowaniem feodalizmu w Anglii dzięki temu faktowi, a nie dzięki długoletniej ewolucji, jaka się odbywała na kontynencie. W państwie Anglo-Saskiem zaczątki feodalizmu były podobne do form feodalnych frankońskich, i niewątpliwie, i bez podboja Normanów, drogą ewolucji, wytworzyłyby się te formy ustroja feodalnego z czasem, lecz Wilhelm Zdobywca wprowadzenie tego ustroja gwałtownie przyspieszył. W Anglii siła władzy królewskiej objawiała się przede wszystkim w stosunku do wasali dragorzędnych, podczas gdy na kontynencie mógł król pociągać do świadczeń na swoją rzecz jedynie bezpośrednich swych wasali, to w Anglii związek między królem a dragorzędnymi wasalami nie był zerwany, lecz przeważnie król mógł pociągnąć w szczególności do służby wojskowej także i ich. Wogóle stosunki feodalne w Anglii są o wiele bardziej uproszczone. Tak np. zamiast całego szeregu stopni hierarchji feodalnej—mamy jej tylko dwa stopnie: 1) wielkich wasali korony, t. zw. *tenentes in capite* i 2) wasali dragorzędnych, t. zw. *sabtenentes*. Wilhelm Zdobywca po podboju skonfiskował całą ziemię i zarezerwował dla siebie bardzo rozległe tereny, resztę zaś rozdał między towarzyszących mu rycerzy normanńskich. W ten sposób powstała warstwa *tenentes in capite*. Na *sabtenentes* składali się również częściowo obdarzeni przez króla znaczni rycerze normanńscy, częściej owo zaś panowie anglosascy, którzy otrzymali od króla ziemię z powrotem, ale już tytułem *lenna*, i to jako wasalowie dragiego rządu, zawiśli od któregoś z wielkich wasali. Te stosunki gospodarcze i lenne znalazły swój wyraz w t. zw. *Domes day Book* (czyt. *Doms de j Bak*). *Domes day Book* jest z jednej strony spisem ludności, z drugiej zaś spisem grantów. Według niego Anglija za czasów Wilhelma Zdobywcy liczyła 600 bezpośrednich wasali królewskich, t. j. wspomnianych *tenentes in capite*, na których składali się arcybiskupi i świeccy panowie, z których jedni nosili tytuł hrabiego, dla innych zaś atarła się w czasach późniejszych nazwa baronów większych (*barones maiores*). *Sabtenentes* było 7871. Reszta ludności posegowana była na cały szereg kategorii zależnie od tego, w jakim stosunku pozostawała do swego pana. Ludność wiejska była naj-

częściej albo od panów zupełnie niezawisłą, a jedynie dzierżawiła od nich grunta, t. zw. *liberi homines*, albo będąc ladnością wolną i dzierżawiąc grunta, była jednak panom również poddana pod względem sądowniczym, t. zw. *Sochemanni* (czyt. *sakkemen*). Miasta nie zorganizowały się jeszcze w epoc Angielsko—Normańskiej i były w zaczątkach swego ustroja. Jedynie pod koniec tego okresu zaczyna się dobijać o specjalne stanowisko Londyn, dając w ten sposób początek osobnemu stanowi mieszczańskiemu.

Kilkakrotnie w ciągu roku zwoływani byli bezpośredni wasalowie korony na *curia regis*, która nie posiadała jednak większego znaczenia, i była tylko rewją wojskową i aroczystością dworską, ewentualnie ciałem doradczem króla. Jedynie jako iudicium parium dla wielkich wasali korony, spełniała *curia regis* swoje zadanie analogicznie do karji feudalnej kontynentu. Obok osoby królewskiej funkcjonował szereg dygnitarzy, z których najważniejszymi byli: 1) Wielki Jastyecjarjasz korony (*Jastitiarius totius Angliae*), stojący na czele sądownictwa królewskiego, a który w razie nieobecności króla był jego zastępcą, co wobec częstych wyjazdów monarchów do ich prowincji francuskiej często się to zdarzało., 2) kanclerz, stojący na czele kancelarji królewskiej, w owej epoce zawsze osoba duchowna, 3) kanclerz skarbu., 4) cały szereg urzędników dworskich. Niektóre z tych urzędów, jak np. wielki jastyecjarjasz miały być później zniesione, inne, choć ulegając przekształceniom, miały się utrzymać tak, że nawet niektórzy dzisiejsi ministrowie angielscy noszą tytuły identyczne z nazwami wielkich dygnitarzy epoki Anglo-Normańskiej.

Administrację prowincjonalną zorganizował Wilhelm Zdobywca o tyle tylko na podstawach Anglo-Saskich, że zachował dawny podział na hrabstwa. Na czele hrabstw nominalnie postawił Wilhelm Zdobywca dziedzicznych hrabiów (*Earl*), (czyt. *Irl*), rekrutujących się z pośród wielkich wasali korony. Poza prawem używania nazwy danego hrabstwa w swoim nazwisku, hrabiowie ci nie posiadali żadnej efektywnej władzy. Faktyczna władza spoczywała w rękach nominowanych przez króla wice-hrabiów, dla których weszła w zwyczaj nazwa Anglo-Saska — szeryfa. W jego rękę spoczywała cała władza wojskowa, sądowicza, policyjna i skarbowa w danym hrabstwie.

Szczególnie doskonałą była organizacja skarbowa państwa Anglo-Normańskiego. Dochodami króla były: 1) dochody z ogromnych domen królewskich, 2) dochody, które ze swych bezpośrednich wasali ściągał król, jako saweren lenny, a mianowicie *auxilia* (pomoc feodalna), które jednak, wykorzystując swoje silne stanowisko król pobierał nie tylko w trzech wypadkach wyjątkowych przewidzianych, w kontakcie lennym, lecz również i częściej, 3) *scataria* t. j. opłaty, które król pobierał od obowiązanych do służby lennej, wzamian za spełnienie służby wojaskowej, 4) *tallaria*, t. j. podatki bezpośrednie, ściągane od ludności, nieobjętej hierarchją lenną, 5) t. z. przypadni lenne, t. j. zagarnięcie lenna na wypadek wygaśnięcia rodu lennika lub jego wykroczenie, 6) *relevia*, składane przy obejmowaniu lenna przez nowego wasala, 7) dochody, czerpane z lenna w czasie opieki nad małoletnimi wasalami i t. p., 8) specjalną rabryką dochodów królewskich, które szczególnie ciążyły na ludności, były t. zw. *fines* *aat* *amerciements*. Były to kary policyjne i rządowe, opłaty za używane przywileje, opłaty składane na każdym stadium procesowym i t. p. Wszystkie te dochody koncentrowały się w specjalnie na ten cel założonym urzędzie t. zw. *szachownicy*, (*Exchequer*), będącej doskonale zorganizowanym, najwyższym urzędem skarbowym, a równorzędnie trybunałem podatkowym.

Jedyną organizacją, zdolną przeciwstawić się królom normańskim w Anglii — był kościół, to też walka między kościołem, a królami Anglii trwała niemal bez przerwy, co miało się w sposób dramatyczny przejawiać w morderstwie prymasa angielskiego Thomasa Becketa.

§ 2. Magna Charta Libertatum.

Początek końca organizacji państwa feodalnego w Anglii dało wywalenie przez wzburzonych baronów od króla Jana bez Ziemi w r. 1215 przywileja stanowego, zwanego Magna Charta Libertatum. Jest to akt podstawowy dla przyszłego rozwoju angielskiego. Treść jego można określić przez wyliczenie granic, jakie ona stawiała władzy królewskiej, a mianowicie: 1) pod względem finansowym nie było wolno pobierać królowi *auxiliów*, wyjąwszy trzech wypadków zwykłych oraz *scatariów* ponad określone przez M. Ch. Libertatum, *fines* *aat* *amerciements* zostały zniesione, lub przynajmniej bardzo oszczędzone, 2) pod względem sądowniczym ustalono, że nie można będzie pozba-

wieć wolności, ani postawić w stan oskarżenia nikogo bez podstawy wyraźnego przepisu prawnego, oraz że dla wszystkich zaprowadzone będą sądy równe. Przy nadawaniu Magnae Chartae miało to na myśli sądownictwo feodálne, przez rozszerzenie jednak i przekształcenie tych przepisów miały później powstać sądy przysięgłych.

Przepisom tym nadano następujące sankcje: 1) przedewszystkiem Magna Charta była aktem dwustronnym, zawartym z jednej strony przez stany, z drugiej zaś—przez króla. W razie niedotrzymania warunków umowy przez króla, wolno było poddanym wymówić mu posłuszeństwo. 2) Baronowie wyłonili z pośród siebie komitet z 25 członków, uzupełniający się automatycznie, w razie zaważowania któregoś z miejsc. Zadaniem tego komitetu było czuwać, aby król Magnae Chartae nie naruszał. Komitet ten funkcjonował przez część wieku XIII, później, po definitywnem wykształceniu się systemu stanowego zaniknął. 3) W razie, jeśli król chciał pobrać jakieś opłaty wyższe ponad normę, określoną przez M. Ch., mógł to uczynić na podstawie poprzedniej zgody prałatów i baronów zebranych w *curia regis*. Dzięki tym atrybucjom podatkowym mogła się *curia regis*, posiadająca znikome znaczenie w epoce feodálnej angielskiej, przekształcić stopniowo w pierwszą izbę przyszłego parlamentu angielskiego; w tem znaczenia można mówić o M. Ch. jako o zaczątku parlamentu angielskiego. Reszta panowania Jana bez Ziemi, oraz panowanie jego syna Henryka III aż do r. 1272—to czas ostrej walki między stanami, a w szczególności baronami, z jednej strony, a królem z drugiej o wprowadzenie Magna Chartae Libertatum. Walka ta, której wielkim bohaterem był Simon de Montfort, miało się skończyć za panowania Edwarda I.

§ 3. Parlament angielski do wieku XVIII.

Ustrój stanowy definitywnie organizuje się w Anglii za panowanie Edwarda I, II i III t. j. w latach od 1272—1377. Najważniejszem jest tutaj powstanie parlamentu angielskiego, jako sejmu stanowego, oraz organizacji samorządowych hrabstw i miast angielskich, które na swoje barki wzięły lwią część administracji i sądownictwa.

Ogólna ewolucja, która doprowadziła do powstania parlamentu angielskiego, szła w następujący sposób: najpierw dawna *curia regis* przekształciła się w ciało, które pod nazwą

Magnum Consilium Regni stało się czynnikiem współrządzającym w państwie, następnie do baronów i prałatów zasiadających w Magnum Consilium przyłączyli się wybrani reprezentanci miast i rycerstwa, tworząc jeden wielki parlament, poczem nastąpiło zróżniczkowanie się parlamentu angielskiego i utworzenie dwóch izb, z których jedna, pod nazwą Izby Parów obejmowała prałatów i baronów, druga pod nazwą Izby Gmin — reprezentantów szlachty i miast. Curia regis feudalna składająca się z bezpośrednich wassali korony, imiennie wzywanych corocznie przez króla, już na podstawie M. Ch. Libertatam posiadała atrybacje dawania królom zezwolenia na pobieranie auxyliów i scotariów. Od panowania Henryka III począwszy, a w całej pełni za panowania Edwarda I, curia regis, dla której ararła się nazwa Magnum Consilium Regni, albo Parlamentum Magnum, zaczynała wywalezać sobie coraz bardziej jeczne atrybacje państwowe. 1) Chronologicznie na pierwszym miejscu stoją sądownicze kompetencje Magnum Consilium. Nie miały one nigdy być ściśle określone, w każdym razie jednak Magnum Consilium achodziło za najwyższy trybunał państwowy, oraz zawsze obowiązywała zasada, że członkowie parlamentu, jak również członkowie rady królewskiej mogą być sądzeni jedynie przez Magnum Consilium. 2) Prawo przyzwalania na podatki rozszerzono również na wszelkiego rodzaju podatki, a nie tylko na scotaria, ale i na auxilia. 3) Magnum Consilium stało się Najwyższą Radą Państwa, obradującą nad wszystkimi najważniejszymi postanowieniami sądowemi. Zaczyna się wykształcać wówczas jeszcze nie ajęte w żadne formy prawne kontrola Magnum Consilium nad wykonywaniem rządów w państwie. 4) Dzięki wykonywaniu kontroli stało się Magnum Consilium ciałem ustawodawczem. Przyjęto zasadę, że żadna ustawa nie może być obowiązującą, dopóki nie uzyskała zgody prałatów i baronów.

Co do składu Magnum Consilium to początkowo tytułem uprawnającym do zasiadania w nim, było imienne powołanie przez króla. Powołanie to odbywało się w obrębie trzech grup. I. Pierwszą grupę stanowili duchowni, t.j. arcybiskupi, biskupi i opaci zakonów rycerskich, przyczem dwóch arcybiskupów i 19 biskupów stałe było na posiedzenia Magnum Consilium powoływane. II. Drugą grupę stanowili panowie świeccy, t. j. w epoce trzech Edwardów hrabiowie i baronowie, przyczem tytuł hrabiego

był nadawany patentem dziedzicznie, baron zaś była to tylko konwencyjonalna nazwa dla bezpośredniego wasala korony. W późniejszym czasie przybyły dyplomem nadawane tytuły książąt, markizów i wice-hrabiów. Wprawdzie, początkowo trzeba było uzyskać imienne zaproszenia, aby mieć prawo zasiadania w Magnum Consilium, to jednak, chyba tylko w wyjątkowych wypadkach, jak np. małoletności, lub t. p., nie byli wzywani naczelnicy głównych rodzin możnowładczych. W ten sposób torowała sobie drogę zasada dziedziczności. III. Trzecią grupę wreszcie stanowią członkowie Rady Królewskiej. Dopiero stopniowo przez ciąg wieka XIV i XV zaczęła torować sobie drogę zasada, że kto raz dyplomem królewskim powołany został do Izby Parów, ten ma prawo tam już zasiadać i o ile się rozchodziło o tytułowanych panów świeckich, dziedzicznie. Ważną tataj była przemiana, jaka się dokonała za Ryszarda II, nazwy konwencyjonalnej barona na tytuł dziedziczny, analogicznie do tytuła hrabiego lub księcia. Ostatecznie z końcem wieków średnich, wszyscy książęta, hrabiowie, wice-hrabiowie, margrabiowie zasiadają dziedzicznie w Izbie Parów. Skład jej miał pozostać w zasadniczych rysach niezmienionym, aż do czasów dzisiejszych, z tem zastrzeżeniem, że reformacja aszczapliła grupy duchownych, zasiadających w Izbie Parów.

Już za panowania Henryka III, dzięki działalności Simona Montforta, chwilowo powołano reprezentantów miast i rycerstwa do obradowania nad sprawami państwowymi wspólnie z prałatami i baronami. To, co za Henryka III było wpływem stosunków rewolucyjnych, to uczynił Edward I w pełni świadomości, jakie korzyści z pociągnięcia do współrzędów reprezentantów innych stanów może wyciągnąć korona. Początkowo reprezentacje miast i rycerstwa obradowały z prałatami i baronami wspólnie, dzięki jednak głównie różnicy atrybucji oba tych grup parlamentu (np. reprezentacje miast i rycerstwa t. zw. *commoners* nigdy nie mieli uzyskać jakiegokolwiek atrybucji sądowniczych), nastąpił podział parlamentu angielskiego na dwie Izby: Izbę Parów i Izbę Gmin obejmującą reprezentantów miast i rycerstwa. Za Edwarda III podział ten jest dokonany. Fakt, że nie miało nastąpić dalsze zróżniczkowanie parlamentu angielskiego, że każdy ze stanów nie miał utworzyć osobnej Izby, jak to wynikało z logiki systemu stanowego, jak miało to miejsce w stanach generalnych francu-

skich, lecz, że reprezentanci rycerstwa i miast mieli zawsze tworzyć jedyną Izbę Gmin niezwykle doniosłym dzięki temu stało się możliwem wykształcenie się w w. XVIII poczucia, że każdy poseł jest reprezentantem nie danego stanu lub okręgu, lecz całego narodu i możliwem się stało akonstytuowanie się rządów parlamentarnych.

Izba Gmin w ciągu wieków średnich, w przeciwstawieniu do tego, co miało nastąpić od w. XVII—odegrywała w porównaniu z Izbą Parów rolę raczej mniejszą. W szczególności, jeśli chodzi o bezpośredni udział w rządach państwa Izba Gmin mogła występować jedynie z petycjami, wnioskami i skargami. Udział większy ponadto jest już wpływu jakichś wyjątkowych stosunków rewolucyjnych. Natomiast, już od momenta swego powołania, posiada Izba Gmin prawo przyzwalania królowi na ściąganie podatków. To było bowiem właściwym celem powołania reprezentantów miast i szlachty do zasiadania w parlamencie analogicznie do powołania stanów generalnych francuskich przez Filipa Pięknego. Z praw wnoszenia petycji i t.p. wykształcała się stopniowo również władza ustawodawcza Izby Gmin narówni z Izbą Parów, co już za Edwarda III było ogólnie uznaną atrybucją Izby Gmin.

Początkowo do Izby Gmin następowało powołanie królewskie i to w tej formie, że król zwracał się do szeryfów z poleceniem, aby z danego hrabstwa nadesłali pewną liczbę reprezentantów tak ludności wiejskiej, jak i miejskiej. Ostatecznie jednak miała zwyciężyć zasada wyborów. Pod koniec wieków średnich skład Izby Gmin był następujący: 1) 74 posłów rycerstwa z 37 hrabstw, obranych przez wszystkich obowiązanych do służby w sądach przysięgłych, t. j. tych, których dochód roczny wynosił 40 szellingów. 2) Z 200 posłów, wybieralnych zaś z miast, posiadających przywilej wysyłania posłów do Izby Gmin. Zwyczaj wyborczy w każdym mieście były różne. Teoretycznie wyborcami w miastach byli wszyscy, obowiązani do składania podatków i uczestniczenia w urządach, faktycznie wybora dokonywał najczęściej ten organ miejski, który w swoim ręku miał władzę samorządową miejską.

§ 4. Powstanie samorządów w hrabstwach i ich organizacja.

Nieomal równie ważnem, jak powstanie parlamentu angielskiego jest równoczesne zorganizowanie się samorządu

hrabstw angielskich. Czas tej organizacji przypada również na czas od końca panowania Henryka III do czasów Edwarda III. Wykształcenie się tego samorządu polegało na połączeniu wszelkiej władzy państwowej w danym okręgu w rękach organów, wyłonionych przez społeczeństwo. Ogólne zebranie mieszkańców hrabstwa wybierało z pośród siebie specjalną komisję samorządową, obok tego powstawał cały szereg obieralnych urzędów samorządowych i w ich rękach spoczywało wypełnienie tych funkcji, a mianowicie: 1) pod względem wojskowym przyjęto system milicyjny, polegający na tem, że wszyscy wolni ludzie od 15 — 60 lat życia w razie wojny mieli się stawić z uzbrojeniem, odpowiedniem do wysokości swego majątku. Na czele tych milicji w każdej centurji (okręgi, na które rozpadało się hrabstwo) — stał urzędnik samorządowy (constabl). W ten sposób jazda miała się rekrutować nadal z wasalów, obowiązanych do służby lennej, natomiast piechota rekrutowała się z tej milicji, której organizacja powierzona była związkom samorządowym. 2) Najdonioślejsze znaczenie miało wykształcenie się sądów przysięgłych. Pod przysięgłymi rozumie się sędziów, obieralnych przez społeczeństwo. Do zasiadania w sądach przysięgłych obowiązani byli wszyscy kolejno, którzy posiadali 40 szelingów rocznego dochodu. Sądy przysięgłych składały się z trzech ław. I. t. zw. Jury (czyt. dziari. I). Ława oskarżająca, t. zw. wielkie jury orzekała, że jest dostateczna podstawa dla wytoczenia procesu przeciwko danej jednostce, stancowała więc gwarancję, że przepis M. Ch. Liber. o niepociągnięciu nikogo do odpowiedzialności bez podstaw zawartych w ustawie, — będzie przestrzegany. II. Ława zasadzająca składała się z dwóch elementów: sędziów przysięgłych oraz sędziów, mianowanych przez króla, reprezentujących prawników fachowych. Przysięgli orzekali o winie podsądnego, a na podstawie ich werdyktu, sędziowie nominowani orzekali o karze. To rozdzielenie momentu winy od kary jest dla sądów przysięgłych zasadniczym rysem. III. Ława trzecia ustanowiona była dla spraw cywilnych. Sądy przysięgłych, w tej postaci, w jakiej w średniowieczu się zorganizowały, miały w Anglii przetrwać po dziś dzień, co więcej, począwszy od rewolucji francuskiej miały być recypowane przez większą część państw kontynentalnych — co prawda na kontynencie po większej części powoływano jedynie tylko ławę zasadzającą, natomiast nie

miały być reypowane wielka ława i ława dla spraw cywilnych. 3) Dla wykonania władzy policyjnej oraz sądownictwa w pewnym zakresie i przestrzegania porządku został stworzony urząd sędziów pokoju. Związkom samorządowym przyznano prawo nakładania pewnych podatków i administrowania swojemi finansami dla pokrycia wydatków, związanych z utrzymywaniem adminstracji samorządowej. Wybitniejsze miasta były wyjmowane ze związku ogólnego hrabstwa i tworzyły same jakby oddzielne hrabstwa. W ten sposób całe terytorjum angielskie zostało podzielone na szereg związków samorządowych. Dla dalszego rozwoju ustroja Anglii powstania samorządu hrabstw ma doniosłe znaczenie z tego powodu, że w czasach absolutnych króli, znajdowało społeczeństwo w nich najskuteczniejsze oparcie i że udział w wykonywaniu funkcji państwowych w związkach samorządowych stał się dla społeczeństwa angielskiego szkołą polityczną przysposabiającą ją do dalszego uchwycenia sterów państwowych w swoje ręce wcześniej niż to miało miejsce w państwach kontynentalnych.

Mimo tak bujnego rozkwitu życia samorządowego, przetrwał nadal urząd nominowanych przez króla szeryfów, jako naczelników hrabstw. Szeryfywie reprezentowali w hrabstwie króla, rozciągali nadzór nad samorządem i administrowali dochodami królewskimi w danem hrabstwie. Przynajmniej więc pod względem finansowym zachowali całą władzę w swoich rękach.

§ 5. Historyczny rozwój stosunku króla do parlamentu.

Stosunek króla do parlamentu przez cały ciąg wieków średnich był stosunkiem monarchy wobec sejmu stanowego. Wytworzyło się pojęcie króla w parlamencie — „King in parliament” i króla w radzie — „King in consil”. Stanowisko króla w parlamencie objawiało się w tem, że z jednej strony król obu izbom parlamentu mógł przedkładać wnioski do zatwierdzenia, z drugiej strony żadna uchwała obu izb parlamentu nie stawała się prawomocną bez sankcji królewskiej. Król w radzie występował jako piastun władzy wykonawczej, której piastowanie niepodzielnie przyznano królowi. Jaki wpływ posiadał parlament na wykonywanie władzy wykonawczej, zależało od stosunków politycznych danego momentu. Za panowania Lankastrów (koniec XIV — początek XV w.) gałęzi Plantage-

tów, których prawo do trona było kwestjonowane, królowie opierać się musieli na parlamencie, skutkiem czego wpływ jego był znacznym. W wieku XV, po wojnie „dwóch róż” na skutek wygania szeregów rodów możnowładnych, a więc tych, z których składała się Izba Parów, następnie za dynastji Tadorów widzimy upadek prawie zupełny znaczenia parlamentu. Władza królewska miała się jeszcze wzmóc w ciągu wieku XVI, dzięki reformacji i achwyceniu rachu reformacyjnego przez króla w swoje ręce, jak również dzięki faktowi, że reprezentanci dynastji Tadorów—Henryk VIII i Elżbieta byli silnymi indywidualnościami i prowadzili politykę narodową. Do seysji między królem a parlamentem miało przyjść z nastaniem dopiero szkockiej dynastji Staartów. Królowie z dynastji Staartów, jak Karol I, stali na stanowiska królestwa *de jure divino*, i pragnęli apodobnie Anglię do rządzonych podówczas już absolutnie Francji i Hiszpanji. Za Karola I walka ta przybrała już ostre formy. Objawiło się to między innemi w achwaleniu przez parlament t. zw. „Petycji praw”, która obok postanowień mających tylko czasowe znaczenie, astantawiała raz jeszcze, że żaden anglik nie będzie zmaszony wykonać jakiegokolwiek świadczenia, bez achwaly parlamentu, że nikt nie będzie awię zlonym wbrew przepisom prawa krajowego. Było to więc tylko powtórzeniem dawniej już obowiązujących przepisów, jasne ich jednak sformułowanie w petycji praw posiada doniosłe znaczenie. Wobec coraz więcej rosnącego opora parlamentu—Karol I w r. 1625 rozwiązał parlament i aż do r. 1640 asilował agrantować w Anglii rządy osobiste, nie zwołując całkiem parlamentu. Ostatecznie jednak nie mógł atryzmać tej linii swej polityki wobec opora społeczeństwa, znajdującego podstawę w lokalnym samorządzie hrabstw i miast. W r. 1640 widział się zmaszonym powołać parlament z powrotem. Był to t. zw. drugi parlament, który miał trwać z małą przerwą do r. 1660. Walka między parlamentem a królem rozegrała się na nowo. Objawem tej walki był między innemi t. zw. Trenial akt, nakazujący królowi zwoływać parlament przynajmniej co trzy lata, i postanowienia, że ani król, ani rada, nie mogą posiadać żadnej władzy sądowniczej niezależnie od normalnych sądów. Te astawy, razem z „petycją praw” mogą być aważane w historii angielskiej za nową Magna Charta.

Walka między królem a parlamentem miała doprowadzić

do upadku monarchji, procesu i egzekucji Karola I, i nastania 12 letniego (1648—1660) okresu rządów republikańskich. W tym okresie zmieniał się cały szereg form ustrojowych. 1) Stadjam początkowe — to były rządy Dragiego Parlamentu i obieralnej przez niego Rady Państwa. Izba Parów została zniesioną, a władza wykonawcza uchwyliła wspomniana Rada Państwa, złożona z 40 członków. 2) Drugi okres stanowi czas dyktatury militarnej Cromwella, który jednak po krótkim okresie rządów zupełnie absolutnych w r. 1654 powołał nowy parlament, rozpoczynając w ten sposób trzeci nowy okres republiki z Cromwellem jako dożywotnim Lordem — Protektorem, i z jednoizbowym parlamentem. 3) W rok później Cromwell stworzył izbę drugą. Ta izba druga miała się składać z członków dożywotnich, mianowanych przez Lorda - Protektora, potwierdzonych przez Izbę Gmin. Lord-Protektor miał prawo wyznaczyć swego następcę. Ustrój ten jednak nie utrzymał się długo po śmierci Cromwella, i upadł po niedołężnym protektoracie jego syna i następcy Ryszarda. Długi parlament z powrotem zebrał się poto, ażeby po krótkim czasie rozejść się i zrobić miejsce nowemu parlamentowi, który dokonał w r. 1660 restauracji Stuartów. Cooznaczało przywrócenie takich stosunków prawnych, jakie panowały przed rewolucją. Zostaje więc przywrócona z powrotem Izba Parów, osobne postanowienia głoszą, że Petycja Praw i Trenniał akt utrzymane są w swej mocy. Władza wykonawcza pozostawioną jest królowi, za panowania jednak Jakóba II dochodzi do ostrych seesji między parlamentem a królem, głównie na tle religijnem, dzięki mianowicie faktowi, że Jakób I był katolikiem, i w szczególności, wbrew ustawom popierał katolików, nie wykluczając ich od urzędów.

Nowy ten konflikt miał się zakończyć rewolucją 1688., która w sposób pokojowy, bez krwi rozlewu pozbawiła tronu Stuartów, stawiając zasadę, że tylko protestancy członkowie domu królewskiego mają prawo do tronu.

Odtąd rozpoczyna się nowa era historii ustroja Anglii. W ciągu XVIII wieku drogą ewolucyjną wykształca się system rządów partyjnych, parlamentarnych i gabinetowych.

§ 6. Parlament angielski w XVIII i XIX.

Wygląd parlamentu w wieku XVIII i XIX zasadniczo się nie zmienił. Tak samo, jak i w poprzednich epokach, miał on się składać zawsze z dwóch izb, t. j. z Izby Parów i Izby

Gmin. Skład Izby Parów pozostał nie zmienionym, t. j. parami Anglii byli: 1) pewna liczba arcybiskupów i biskupów, 2) mianowani przez króla dziedzicznie lordowie Anglii. Unja ze Szwecją 1707 r. i z Irlandją 1800 wprowadziła tutaj pewne zmiany. Podczas gdy wszyscy parowie Anglii są lordami, t. j. mają prawo zasiadać w liczbie lordów to co do parów Szwecji i Irlandji — inne mają obowiązywać zasady, a mianowicie: parowie Szwecji wybierają z pośród siebie 16 parów na czas trwania danej legislatury. Parowie zaś Irlandji — 28, którzy zasiadają dożywotnio, 3) czterech lordów prawników mianowanych dożywotnio przez króla.

Ordynacja wyborcza do Izby Gmin pozostawała oparta na zasadach średniowiecznych, do r. 1832. Skutkiem czego była w najwyższym stopniu niesprawiedliwą, i jedynie tylko bardzo szczerpie grono osób miało prawo głosowania do parlamentu. W szczególności to dawało się odczuwać w miastach. Szereg miast w średniowieczu znacznych, obecnie zupełnie podopadłych, t. zw. zgniłe grody, miało prawo wybierać posłów, natomiast świeże, w XVIII wieku powstałe miasta przemysłowe ładne i bogate, jak np. Manchester i Birmingham posłów do parlamentu nie wysyłały, dzięki temu dysponowanie mandatami do parlamentu stało się udziałem kilkuset zamożnych rodzin. Izba Gmin była ekspozytą arystokracji angielskiej, t. zw. gentry, t. j. bogatego ziemianstwa i najzamożniejszego mieszczaństwa, i to tylko w pewnym zakresie. W ciągu XIX w. trzy reformy wyborcze, a mianowicie reformy Grey'a 1832 r., reforma d' Izraeliego 1867 r. i reforma Gladstona 1884 r. zmieniły ten stan rzeczy. Reformy te szły w potrójnym kierunku: 1) Każda z nich przeprowadzała nowy sprawiedliwy podział okręgów. Tak więc już pierwsza z reform 1832 odebrała prawo wysyłania posłów wspomnianym zgniłym grodom, przyznając je natomiast młodym przemysłowym miastom. Podobnie, choć w mniejszym zakresie nowe rozgraniczenie okręgów wyborczych przedsięwzięły i następne reformy wyborcze. 2) Cenzas majątkowy uprawniający do głosowania do parlamentu, był coraz bardziej obniżany. Tak więc, po reformie Grey'a, uzyskało prawo głosowania zamożniejsze mieszczaństwo i dzierżawcy po wsiach. Po reformie d' Izraeliego — drobne mieszczaństwo, po reformie Gladstona także i warstwy robotnicze. Jedynie synowie rodzin, płatni słudzy i żyjący z dobroczyn-

ności obodzy nie mieli po tej ostatniej reformie prawa głosowania. 3) Sposób głosowania w ciągu XVIII i XIX w., dający pole do mnóstwa nadużyć, a to dzięki swojej jawności, jak również dzięki temu, że głosować można było przez szeregi dni,—ulegał stopniowym zmianom. Ostatecznie przyjęto zasadę głosowania w ciągu jednego dnia i tajnie. Mimo tych reform, które coraz bardziej rozszerzały prawo wyborcze — nie można było mówić po reformie Gladstona o powszechnem, głosowania w Anglii, bo pewien census majątkowy, był jednak utrzymany. Dopiero w czasie wojny światowej wprowadzono wreszcie głosowanie powszechne, uprawniające do udziału w wyborach wszystkich mężczyzn, mających ukończony 21 r. życia i wszystkie kobiety, mające ukończony 30 rok życia.

Aż do XVII w., włącznie nie było określone, kiedy wygasają mandaty posłów po dokonanych wyborach. Jedynie od króla zależało, kiedy rozpisze nowe wybory, dzięki temu było np. możliwem kilkunastoletnie trwanie legalne t. zw. Dra-giego Parlamentu. Z początku XVIII w. postanowiono, że wybory muszą się odbywać co lat siedem. Prawa rozwiązywania jednak Izby Gmin królowi nie odebrano, najczęściej też król przed upływem lat siedmiu Izbę Gmin rozwiązywał. W r. 1911 zmieniono ten stan rzeczy postanawiając, że wybory muszą się odbywać co lat pięć. Ewolucyjnie wykształciła się również w Anglii zasada nieetykalności posłów. Powstała ona dzięki temu, że w średniowieczu parlament posiadał atrybucje sądownicze, a sędziowie byli nieetykalni. W ciągu w. XVIII organizuje się również sposób obrad parlamentu, a mianowicie zwyczaj odsyłania każdej sprawy przed komisję, oraz przekładania przez te komisje referatów Izbie, głosowanie ponowne i t.p. Wogóle cały regałamin parlamentu jest tradycyjnym, zachowującym nieraz elementy średniowieczne. Prawo otwierania i odraczania sesji parlamentu przysługuje zawsze królowi.

Atrybucje parlamentu są następujące: 1) atrybucje ustawodawcze, polegające na tem, że żadna ustawa nie jest obowiązującą, o ile nie jest uchwaloną przez parlament. Aż do r. 1911 obie Izby parlamentu były tutaj równoprawne. W r. 1911 przeprowadzono reformy w tym sensie, że ustawa odrzucona przez Izbę Parów, wraca z powrotem do Izby Gmin, i o ile na następnej sesji Izba Gmin ponownie tę ustawę uchwali — staje się ona obowiązującą, bez względu na brak zgody ze strony Izby

Parów. Od czasu więc tej reformy Izba Parów ma veto ustawodawcze. Inicjatywa prawodawcza przysługuje królowi, oraz każdemu z członków obu izb. Król wykonuje inicjatywę w mowie, otwierającej parlament, przekładając projekt nowej ustawy. Członkowie rządu natomiast, nie mają prawa inicjatywy, na innej podstawie, jak tylko tej, że są członkami parlamentu. De facto prawo inicjatywy ze strony króla wyszło z użycia. odkąd członkami rządu są tylko członkowie parlamentu. Każda ustawa uchwalona przez Izbę, aby stać się prawomocną musi uzyskać sankcję królewską. 2) Prawo przyzwalania budżetu. 3) Pewne otrybacje sądownicze, mianowicie Izba Gmin ma prawo postawić w stan oskarżenia każdego obywatela Anglii, przyczem spełnia ona rolę ławy oskarżającej, podczas gdy rolę ławy sązącej spełnia Izba Parów. Jest to t. zw. impeachment (czyt. Impeachment). W praktyce stosowane bywa wyłącznie wobec ministrów. Na tem polega odpowiedzialność prawna ministrów wobec parlamentu. Ponadto Izba Parów funkcjonuje jeszcze jako trybunał, z jednej strony dla wszystkich występków, popełnianych przez parów Anglii, z drugiej strony, jako najwyższy trybunał dla pewnej kategorii spraw, do którego idzie apelacja od trybunałów królewskich. Zakres tych spraw zmniejszył się znacznie od reformy sądownictwa w 1873 r.

§ 7. Osoba i prawa króla angielskiego.

Szereg uprawnień i azdolności, przysługujących królowi nazywamy prerogatywą królewską. O ile chodzi o właściwości — osoby króla, to podnieść należy zasadę, że król: 1) jest nie-tykalnym, 2) jest nieodpowiedzialnym (król nie może czynić złe) 3) jest nieśmiertelnym w tem znaczeniu, że natychmiast po śmierci króla w jego miejsce wstępuje z pełnemi uprawnieniami, prawem następstwa przewidziany członek rodziny królewskiej.

Uprawnieniami królewskiemil są: 1) Wydawanie rozporządzeń wykonawczych do ustaw parlamentów. 2) Zastępstwo państwa na zewnątrz, objawiając się w prawie nominowania reprezentantów króla zagranicą i w prawie zawierania traktatów z państwami obcemi, z tem jednak zastrzeżeniem, że o ile traktaty te obciążają skarb państwa, lub zmieniają istniejące ustawy angielskie, muszą one być podane pod ratyfikację parlamentu. 3) Naczelne dowództwo nad armją i flotą. 4) Król jest źródłem wszelkiej sprawiedliwości, wszystkie sądy

wydają wyroki w jego imienia. W łączności z tem król posiada prawo zatwierdzania wyroków sądowych i praw łaski. 5) Król jest naczelnikiem kościoła anglikańskiego. 6) Wszyscy urzędnicy, co do których wyraźnie nie jest zastrzeżone, że są obieralni, nominowani są przez króla w jego imienia. 7) Król nadaje wszystkie tytuły, w szczególności tytuły, z któremi połączone jest parowstwo oraz wszelkie odznaczenia. 8) Król ma nadzór nad przemysłem i handlem, co objawia się np. w prawie udzielania patentów.

§ 8. Rządy gabinetowe i parlamentarne.

Uprawnienia królewskie, tak szerokie w teorji, które w całej pełni przysługiwały królom jeszcze za czasów Wilhelma Orańskiego i królowej Anny, w ciągu XVIII w. de facto spoczęły w rękach rządu, będącego emanacją parlamentu i pozostającego pod jego ścisłą kontrolą. Dla wytworzenia rządów parlamentarnych najważniejszym momentem jest wykształcenie się partji politycznych, silnie zorganizowanych, które kolejno, zależnie od wyników wyborów, rozporządzały większością Izby Gmin. Geneza tych partji sięga jeszcze czasów Karola I, gdy zwolenników monarchji z łaski Bożej przewano partją „kawalerów“, zwolenników zaś prawa parlamentu partją „golonych głów“. Obie te partje miały wystąpić znova za restauracji, przyczem partji stojące na granie dosłownym prerogatywy królewskiej, nadano przezwisko Torysów; partji zaś, domagającej się wyższości parlamentu nad królem — Wigów. Bezkrwawa rewolucja, pozbawiając tronu prawowitego monarchę, i wprowadzając uchwałą parlamentu Wilhelma Orańskiego na tron angielski, z góry przesądziła, że zwycięstwo będzie ideologją Wigów. Wigowie też byli tymi, którzy od 1715 r. począwszy organizować mieli rządy parlamentarne i gabinetowe. W ciągu XVIII w. obie partje miały się zorganizować nie tylko na granie parlamentu, lecz i w całym kraju, stwarzając centralny komitet w Londynie, i komitety prowincjonalne po hrabstwach. Około r. 1830, dwie te zasadnicze partje angielskie zmieniły już swoje nazwy, mianowicie: Torysów na konserwatystów, Wigów na liberałów. Sposób, w jaki Wigowie po r. 1715 (korzystając ze wstąpienia na tron królów z dynastji Hannoverkiej, nieznających stosunków i nawet języka angielskiego, i na skutek tego zmaszonych trzymać się zdala od biegu spraw), ugratowali przewagę parlamentu nad

królem—polegał na otworzeniu t.^o zw. gabinetu. Gabinet angielski powstał dzięki dwóm faktom: 1) z pośród wielkich dygnitarzy korony i naczelników poszczególnych działów, administracji państwowej, najważniejsi zaczęli tworzyć ciała kolegjalne, solidarnie odpowiedzialne za bieg rządów, 2) jeden z wchodzących w skład gabinetu wielkich dygnitarzy, a mianowicie Pierwszy Lord skarbu, pod nazwą premjera został przywódcą rządu i zwierzchnikiem wszystkich innych, pełniących funkcje ministrów. Kto z pośród dygnitarzy i szefów poszczególnych działów administracji wchodził w skład gabinetu — to zależało wyłącznie od premjera, jednak weszło w zwyczaj, ażeby najważniejszych z pośród nich zawsze do gabinetu powoływać.

Utworzenie gabinetu, jako ciała kolegjalnego, solidarnie odpowiedzialnego, umożliwiło zorganizowanie się rządów parlamentarnych. Rządy parlamentarne, polegają na tem, że król któremu w teorji przysługuje prawo zupełnie dowolnego mianowania swoich ministrów, zmaszony jest de facto mianować premierem przywódcę (t. zw. leadera), (czyt. lidera) tej partji, która posiada większość w Izbie Gmin.

Reszta członków rządu mianowana jest przez króla dopiero na propozycję tego leadera, i wszyscy są członkami parlamentu, t. zn. maszą zasiadać w Izbie Parów, albo być posłami w Izbie Gmin, oraz wszyscy wzięci są z łona partji, mającej większość w Izbie Gmin, i to nie tylko ci, którzy wchodzić w skład gabinetu, lecz także wszyscy inni członkowie rządu. Rząd więc angielski składa się z dwóch kategorii członków: tych którzy zasiadają w gabinecie, są więc ministrami solidarnie odpowiedzialnymi za każdą czynność rządu oraz tych, którzy w gabinecie nie zasiadają, są więc odpowiedzialni jedynie za czynności swego własnego resortu jednak na równi z gabinetem mianowani są z pośród członków obu Izb i razem z gabinetem astępują. Tak skrupowanym jest król w wyborze swoich ministrów. Również skrupowanym jest on, jesliby chciał adzieścić im dymisji. Rząd mianowicie astępuje w tym wypadku, o ile zażąda tego Izba Gmin. Może to nastąpić w dwojaki sposób: albo przez uchwalenie votum nieufności przez Izbę Gmin dla rządu, albo z okazji t. zw. interpelacji. Interpelacja wykształciła się z prawa członków obu izb zadawania w jakiegokolwiek sprawach bieżących pytań członkom rządu i żądania od nich

wyjaśnień. Zapytanie takie może przybrać formę interpelacji, w takim razie odbywa się nad odpowiedzią ministra dyskusja i głosowanie, czy odpowiedź tą należy przyjąć do wiadomości. Nieprzyjęcie do wiadomości odpowiedzi rządu równa się votam nieufności. W ten sposób obok odpowiedzialności prawnej ministrów, o której była mowa powyżej, ale która może być zastosowaną tylko w tych wyjątkowych wypadkach, kiedy ministrowie jawnie naruszyli jakąś ustawę, wykształciła się jeszcze odpowiedzialność polityczna ministrów, umożliwiająca Izbie Gmin ciągłą kontrolę nad rządem.

W razie uzyskania votam nieufności, ma możność premier doradzić królowi rozwiązanie parlamentu i czekanie rezultatów nowych wyborów. W każdym wypadku są wybory tym momentem, który decyduje o pozostaniu, lub odstąpieniu ministrów. Jedynie zupełnie wyjątkowo w ciągu jednej legislatury zdarza się w Anglii obalenie rządu, co jest rzeczą zupełnie zrozumiałą przy systemie dwupartyjnym, a co zatem idzie konieczność oparcia rządu na bloku partji, jest w Anglii rzeczą wyjątkową i mało znaną, gdyż tylko jako stan przejściowy.

Konsenkwencją wykształcenia się tego systemu rządów było uzyskanie definitywnej przewagi Izby Gmin nad Izłą Parów.

Funkcjonowanie systemu rządów gabinetowych i parlamentarnych jest możliwe tylko przy ścisłym przestrzeganiu zasady nieodpowiedzialności króla. Jako odpowiednik nieodpowiedzialności króla występuje zasada odpowiedzialności ministrów. Objawia się to w tem, że żaden akt króla nie ma mocy prawnej, o ile nie jest opatrzony podpisem, t. zw. kontrasygnatą odnośnego ministra. Zasada odpowiedzialności ministrów za monarchę jest posunięta w Anglii tak daleko, że przestrzegano tam, aby król nie prowadził rozmowy z żadnym reprezentantem obcego państwa jak tylko w obecności odpowiedzialnego ministra. Od połowy XVIII w. nie dowodził również nigdy król armją osobiście, co jest zrozumiałem, wobec faktu, że przy takim osobistem wykonywaniu dowództwa zastosowanie zasady odpowiedzialności za króla jest technicznie niemożliwem do wykonania. Tak więc prerogatywa królewska, w teorii tak znaczna, w praktyce jest w zupełności wykonywaną przez odpowiedzialnych ministrów. Mimo to król posiada dążę znaczenie moralne i polityczne. W razie, o ile jest indywiduallno-

ścią wybitną, jak np. Edward VII. może swoim osobistym autorytetem wpłynąć na bieg spraw, jednak tylko drogą przekonywania swoich ministrów, nigdy drogą rozkazów. Charakter tego stanowiska króla określono przez wyrażenie „król panuje, ale nie rządzi“.

Tego rodzaju system rządów zorganizował się w Anglii poraz pierwszy, w okresie od 1715—1760 r. który był okresem rządów Wigów.

Okres następny był o tyle wyłomem w tych zasadach, że ówczesni premierowie w szczególności Pitt (młodszy) jakkolwiek dobierali członków swoich rządów z pośród członków obu izb, to jednak opierali się na zaufaniu króla z jednej, a w opinii naroda z drugiej strony, w parlamencie zaś starali się zachować stanowisko ponad partyjne. Od XIX w. jednak, już bez przerwy miała panować w Anglii zasada rządów partyjnych, przez cały wiek XIX kolejno a władzy zmieniały się załecznie od wyników wyborów partja konserwatywna i liberalna. Wszystkie te przepisy, regulujące bardzo szczegółowo system rządów parlamentarnych i gabinetowych nie są ajęte nigdzie w żadne ustawy, a powstały tylko drogą zwyczaju. Są to jedynie „reguły konwencyjonalne“, posiadające jednak tak wielki autorytet, że nikt w Anglii nie może pokusić się o ich naruszenie. Ten rodzaj rządu miał wpłynąć na aksztaltowanie się stosunków w państwach europejskich. Według Esmaina następujące zasady rządów Anglii zostały recypowane przez państwa kontynentalne: 1) zasada reprezentacji, 2) system dwuizbowy, 3) odpowiedzialność ministrów, 4) rządy parlamentarne i gabinetowe.

§ 9. Rząd Angielski i jego skład.

Władzę wykonawczą sprawował król przy pomocy tajnej rady (privy consil), w tład której wchodziłi zawsze wielcy dygnitarze korony, a która do w. XV była poniekąd emancypacją Izby Parów składała się więc głównie z zaproszonych do niej magnatów. W wieku XV zorganizowała się podobnie do rady królewskiej francuskiej, a więc przyjęła w poczet swych członków radców, rekrutujących się z pośród fachowców i różniczkowała się w szereg poszczególnych sekej. Z pośród tych sekeji posiadała szczególne znaczenie t.zw. Izba Gwiazdzista (nazwa, pochodząca od sklepienia sali, w której ta sekeja obradowała), a która przywłaszczyła szereg atrybueji arzędniczych,

będąc głównym instrumentem w ręku królów, dążących do ab-solutyzmu. Przeciwnie temu stanowi rzeczy wymierzony był silny rach przed rewolucją Cromwelową, który doprowadził w r. 1646 do zniesienia Izby Gwiazdźistej. Stanowisko jednakowoż rady królewskiej, jako organu, który faktycznie w imieniu króla wykonywał władzę wykonawczą, miało się utrzymać aż do rewolucji 1687 r. Dopiero od tego okresu rada królewska zaczyna tracić te swoje dominujące stanowisko, utworzenie zaś gabinetu ostatecznie spycha ją w cień.

Rada tajna miała się utrzymać nadal aż do dnia dzisiejszego. Członkami jej są wszyscy ci, którzy od króla otrzymują tytuł tajnego radcy. Kompetencje jej poza czynnościami honorowymi ograniczają się do wydawania opinii przed ogłoszeniem rozporządzeń królewskich oraz do atrybucji sądowniczych w pewnych poszczególnych wypadkach, mianowicie rada królewska występuje jako trybunał wyższej instancji dla trybunałów kolonialnych, oraz jako najwyższy trybunał w sprawach duchownych.

Kto ma w skład gabinetu wchodzić z pośród wielkich dygnitarzy i naczelników poszczególnych głównych urzędów, to zależy od decyzji premiera. Jednakowoż do gabinetu zawsze bywają powołani: 1) oczywiście premier, którym jest każdorazowy pierwszy lord skarbu. Jest on zwierzchnikiem wszystkich innych ministrów, 2) kanclerz szachownicy, (którzy przed stworzeniem rządu premiera byli jedynymi dygnitarzami, którzy pod kierownictwem pierwszego lorda skarbu zawiadywali finansami państwa), a który obecnie jest faktycznym ministrem skarbu, 3) pod względem honorowym główne stanowisko w gabinecie zajmuje lord-kanclerz, którego kompetencje są następujące: a) jest piastanem pieczęci państwowej, b) przewodniczącym w Izbie Parów, c) jest głównym sędzią Anglii, i jako taki spełnia funkcje do pewnego stopnia analogiczne z funkcją ministra sprawiedliwości państw kontynentalnych, 4) prezes rady tajnej, który w czasach, kiedy rada królewska faktycznie miała w swoim ręku władzę wykonawczą — miał duże znaczenie, obecnie zaś ma ta godność znaczenie tylko honorowe, 5) tajny pieczętarsz t. j. piastan prywatnej pieczęci królewskiej — godność raczej honorowa, 6) pierwszy lord admiralicji — t. j. minister marynarki, 7) sekretarze stanu. Co do nich — rozwój był analogicznym, jak we Francji. Pojawiają się oni po raz pierwszy

z końcem wieku XV, jako skromni urzędnicy kancelaryjni. W wieku XVI, za czasów Tudorów zdobywają sobie już wybitne stanowisko w radzie królewskiej. Początkowo było ich dwóch. Podział atrybucji między nich był sztuczny. Do jednego mianowicie należała korespondencja z państwami północno-europejskimi i zarząd kolonji położonych na północ, t. j. amerykańskich, oraz administracja południowej części Anglii, do drugiego zaś korespondencja z krajami południowo-europejskimi, z kolonjami azjatyckimi i afrykańskimi. Dopiero w wieku XVIII przeprowadzono racjonalniejszy podział, przyznając jednemu z sekretarzy stanu zarząd administracji państwowej i kolonji, drugiemu sprawy zagraniczne. Stopniowo, w miarę zachodzącej potrzeby, stworzono nowych sekretarzy stanu, tak, że od połowy XIX wieku jest sekretarzy stanu pięciu, a mianowicie: 1) dla spraw wewnętrznych, 2) dla spraw zagranicznych, 3) dla kolonji, 4) dla Indji, 5) dla wojny. — 8) Unja ze Szkocją, później z Irlandją wprowadziła w skład rządu angielskiego pewną liczbę dygnitarzy irlandzkich i szkockich. Pierwsi z nich obecnie w skład rządu nie wchodzi od czasu uzyskania przez Irlandję stanowiska niezawisłego dominium. O ile poprzednio wymienieni stale w skład gabinetu są powoływani, to dygnitarze irlandscy i szkoccy niekoniecznie tam zasiadają. 9) Rzadko tylko zasiada w gabinecie kanclerz hrabstwa Lankastria, którego zadaniem jest administracja pewnego wyodrębnionego w wieku XV kompleksu domen królewskich. 10) W ciągu wieku XIX stworzono szereg nowych urzędów, jak np. rolnictwa, handlu i przemysłu, oświaty, których naczelnicy są powoływani najczęściej w skład gabinetu. 11) Z reguły poza gabinetem pozostają podsekretarze stanu przy ministerstwach skarbu i marynarki, a jest ich tam znaczniejsza liczba, noszą tytuł młodszych lordów administracji, względnie skarbu — (Junior Lords, of the admiralty, albo Junior Lords of the treasury). Powstało to dzięki temu, że w ciągu wieku XVIII naczelnikostwa tych urzędów zorganizowały się nielegalnie, a stopniowo dopiero charakter ten atrybuowały. Jednak po większej części odnośne urzędy wraz z tytułami zachowały się, ich zaś posiadacze uzyskiwali stanowiska analogiczne do podsekretarzy stanu. Nadto przy ministerstwie skarbu występuje parlamentarny sekretarz i jest zarazem t. zw. Whin partji rządzącej, t. j. tym, który ma pilnować, ażeby członko-

wie partji rządzącej brali udział w głosowaniu. Wszyscy wymienieni członkowie rządu bez względu na to, czy wchodzili, czy nie w skład gabinetu—rekrutują się z członków obu Izb parlamentu, zależnie od tej partji, która posiada większość w Izbie Gmin.

§ 10. Imperjum Angielskie i jego organizacja.

Olbrzymie imperjum kolonjalne angielskie przedstawia nadzwyczajną rozmaitość form ustrojowych. Aby ich organizację przedstawić — można wskazać tylko pewne typy ustrojów kolonjalnych angielskich. 1) Chronologicznie najdawniejszym typem organizacji kolonjalnej są kolonje, rządzone przez prywatne kompanje kolonjalne, obdarzone przywilejem królewskim, podwierzdzonym uchwałą parlamentu, dla wyłącznego handlu z daną kolonją. Takim kompanjom zawdzięcza Anglja powstanie swych kolonji. Obecnie bardzo nieliczne kolonje, np. angielska część Borneo pozostały pod administracją kompanji, kontrolowanych przez rząd. Większość kolonji przeszła pod bezpośredni zarząd państwa. Zależnie od tego, czy dane kolonje zaludnione są przez emigrantów angielskich, czy też mają większość tubylców, odmienna jest ich organizacja. 2) O ile dane kolonje mają większość ludności, złożoną z emigrantów angielskich, otrzymują one po przejściu z pod zarządu kompanji pod zarząd państwa — samorząd, względnie autonomję. Odróżnić tu można cały szereg stopni tego usamowolnienia kolonji, — od samorządu ścisłego tylko, aż do stanowiska niezawisłych dominiów, mających stanowisko zupełnie nieomal niezawisłych państw, które z Anglją łączy jedynie wspólna osoba monarchy i wspólna reprezentacja zagraniczą. Pozatem kolonje takie rządzą się same na podstawie własnych konstytucji, posiadają własną armję, zawierają z państwem macierzystem traktaty handlowe, jak adzielne państwa i t. p.

W państwach takich wykonuje król swoje suwerenne prawa za pośrednictwem nominowanych przez siebie, pod odpowiedzialnością sekretarza stanu do spraw kolonji, gubernatorów. Takie stanowiska uzyskały w ciągu XIX i XX wieków Kanada, Australja i Nowa Zeladja — a po wojnie Burskiej — południowa Afryka, ostatnia zaś Irlandja. 3) O ile kolonje mają większość ludności, złożonej z tubylców, to po przejściu pod zarząd państwa podlegają bezpośrednio sekretarzom stanu

do spraw kolonialnych i rządzone są przez nich absolutnie. 4) Odminnym typem kolonii są Indje, które do połowy wieku XIX pozostawały pod zarządem kompanji Indyjskiej, później zaś — po skasowaniu kompanji przeszły pod zarząd specjalnego sekretarza stanu dla Indji i zostały podniesione do godności cesarstwa, na miejsca zaś są rządzone przez nominowanego na lat 5 wice-króla. Ostatnio zaczynają uzyskiwać Indje pewną autonomję tak, że nie jest wykluczonem, iż po pewnym okresie czasu zrównają się ze stanowiskiem niezamożnych dominiów, będąc pierwszem z terytorjów Anglii, załudnionem przez nieeuropejczyków, które takie stanowisko uzyskały. 5) pewne odrębne kolonje, najczęściej wyspy nieposiadające innego znaczenia, jak tylko, że są punktem oparcia dla floty angielskiej — pod bezpośrednim zarządem Pierwszego Lorda Admiralicji. 6) Od kolonji wchodzących de iure w skład imperjum angielskiego — odróżnić należy t.zw. protektoraty. Są to państwa quasi-sawerenne, nad któremi Anglja rozciąga jedynie swój protektorat, polegający najczęściej: a) na prawie utrzymywania w danem państwie załogi wojskowej, b) na przyjęciu przez Anglję reprezentacji zagranicznej danego państwa, c) na uzyskaniu koncesji handlowych, kolejowych i t. p. W ten sposób państwa te, de iure będące niezawisłemi, — faktycznie podlegają władzy angielskiej. Najważniejszym z takich protektoratów Anglii jest Egipt.

§ 11. Źródła prawa.

Od czasów anglo-normandskich źródłem prawa angielskiego było: 1) t.zw. przedewszystkiem common law. Aż po dziś dzień prawo zwyczajowe Anglii nie przestało obowiązywać. Jest to możliwe dzięki temu, że zamiast szeregu odrębnych zwyczajów prawnych, różnych w każdej prowincji — już w wiekach średnich wykształciło się jedne ogólne angielskie prawo zwyczajowe. Dlatego do dziś decydujące znaczenie dla rozwoju prawa angielskiego posiada znaczenie sędziowskie, a źródłem do ich poznania są raporty, systematycznie prowadzone od wieków średnich. 2) Drugiem źródłem prawa angielskiego są ustawy parlamentu, które jedynie w wyjątkowych wypadkach regulują sprawy dotyczące prawa cywilnego lub karnego. Anglja więc w przeciwieństwie do kontynentu nie przeprowadziła kodyfikacji swych praw. Prawo angielskie nie zna podziału

swoich praw na szereg poszczególnych działów — np. prawo cywilne, karne i t.p. Jedynym podziałem, jaki tutaj przyjęto — jest podział na prawo zwyczajowe (common law) i prawo osobowe (statute law).

CZĘŚĆ V.

Konstytucja amerykańska i ustrój Francji od wybuchu rewolucji francuskiej.

Rozdział I. Konstytucja amerykańska.

Zbuntowani, wobec władzy angielskiej koloniści północno-amerykańscy po uzyskaniu niepodległości — nadali sobie w roku 1787 konstytucję, która jest pierwszą konstytucją pisaną nowożytną. Wobec tego, że nie pozostała ona bez wpływu na konstytucje europejskie — należy jej poświęcić słów kilka.

Przedewszystkiem trzeba zaznaczyć, że Stany Zjednoczone Ameryki Północnej posiadają ustrój federacyjny, t. j. składają się z szeregu poszczególnych państw (niewłaściwie po polsku zwanych stanami), które posiadają pełną niezależność we wszystkich tych kwestiach, które nie są wyraźnie w konstytucji zastrzeżone, jako należące do kompetencji organów Stanów Zjednoczonych, jako całości.

Władzę ustawodawczą powierza konstytucja kongresowi dwu-izbowemu, składającemu się mianowicie: z izby posłów i izby senatorów. Izba posłów reprezentuje ludność stanów, która obiera posłów bezpośrednio w proporcji do swojej liczby w danym stanie. Senat jest wyrazem federacyjnego charakteru Stanów Zjednoczonych, a mianowicie — wiece ustawodawcze każdego poszczególnego stanu wybierają po dwóch senatorów.

Władzę wykonawczą powierza konstytucja prezydentowi, obieranemu na lat cztery. Prezydenta obiera ogół ludność, drogą wyborów pośrednich, a mianowicie — ludność każdego stanu wyznacza wyborców w ilości równej liczbie senatorów i posłów przez ten stan wybieranych do kongresu. Ci zaś wyborcy dopiero dokonują wyboru prezydenta. Praktyka wykazała, że niema różnicy między tego rodzaju wyborami pośrednimi, a wyborami dokonanymi bezpośrednio przez całą ludność, ponieważ wyznaczeni wyborcy z góry, wprowadzić nieformalnie,

ale moralnie, zobowiązują się głosować na takiego, a nie na innego kandydata i niema wypadku, aby zdanie swoje zmienili. Równocześnie z wyborem prezydenta — wybierany zostaje wice-prezydent Stanów, który pełni funkcje prezydenta senatu. W razie niemożności sprawowania przez prezydenta jego funkcji i w razie jeżeli prezydent umrze lub odstąpi przed upływem czterech lat, na które jest wybrany — wice-prezydent staje się prezydentem na resztę tego czasokresu.

W rękach prezydenta spoczywa formalnie i faktycznie pełnia władzy wykonawczej. Ponosi on odpowiedzialność prawną za swoje urzędowanie, a to w ten sposób, że izba posłów stawia go w stan oskarżenia, senat zaś go sądzi. Natomiast o odpowiedzialności politycznej dzierżycieli władzy wykonawczej mowy być nie może wobec faktu, że jedynym piastanem tej władzy jest prezydent, ten jest nienaruszalny w inny sposób, jak tylko drogą postawienia go w stan oskarżenia i skazania go przez senat. Pełniący funkcję ministrów sekretarze stanu — są zwykłymi urzędnikami i nie są nawet wzmiankowani w konstytucji. — W stosunku do uchwał kongresa prezydent ma veto zawieszające. W razie jego zastosowania — projekt ustawy wraca do kongresa i wymagana jest w takim wypadku większość kwalifikowana $\frac{2}{3}$, obu izb dla uzyskania moey obowiązującej danej ustawy mimo veta prezydentowskiego.

Do spraw, uznanych za wspólne dla Stanów Zjednoczonych, jako całości — uznano: sprawy zagraniczne, wojsko, marynarkę, (w późniejszym okresie także i kolonje), sprawy walutowe, celne, jak również szereg innych praw gospodarczych i ekonomicznych, oraz nakładanie i ściąganie podatków ogólnopństwowych. Inne sprawy należą do atrybucji wiceów ustawodawczych i rządów poszczególnych stanów.

Z punktu widzenia wpływu, jaki ta konstytucja wywarła na ustroje europejskie, szczególnie ważnem jest konsekwentne przeprowadzenie zasady rozdziału władz, uniemożliwiające wprowadzenie rządów parlamentarnych na wzór angielski. Wpłynąć miała konstytucja amerykańska w pewnym stopniu na konstytucję 1791 roku, a jeszcze bardziej na konstytucję 1848 roku.

Obok konstytucji Stanów Zjednoczonych, jako całości — pamiętać należy, że każdy poszczególny stan uchwalał swoją odrębną konstytucję. Szczególne znaczenie posiadają tutaj de-

klaracje praw obywatelskich, poprzedzając wyżej wspomniane konstytucje, które wpłynąć miały przynajmniej według twierdzeń niektórych uczonych niemieckich (Jellinek) na francuską deklarację praw człowieka i obywatela z roku 1789.

Rozdział II. Ustrój Francji w dobie rewolucyjnej.

§ 1. Programy ustrojowe filozofów francuskich XVIII w.

Poglądy pokolenia rewolucyjnego francuskiego — zostały ukształtowane w dalszej mierze przez pisarzy szkoły prawa naturalnego. Przedstawienie doktryn tej szkoły należy właściwie do historii filozofii prawa. Tutaj więc ograniczymy się jedynie do przedstawienia pozytywnych programów ustrojowych, wysuwanych przez najwybitniejszych z pośród pisarzy XVIII wieku, a mianowicie: Monteskiusza, Mably'ego i Rousseau.

Monteskiusz w swoim dziele „Duch praw“ (w pierwszym rzędzie słynny rozdz. 6 ks. XI) pierwszy zapoznał Francuzów z ustrojem angielskim, który poznał podczas swojego długiego pobytu w Anglii, i którego stał się wielbicielem. Jednak nie przedstawiał on go zupełnie obiektywnie, lecz raczej na jego podstawie stwarzał obraz idealnego w jego pojęciu ustroja i taki to obraz miał przede wszystkim wpłynąć na poglądy rewolucjonistów francuskich. Główny nacisk kładzie on na zasadę rozdziału trzech władz: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Rozdział ten rozumie on w następujący sposób: 1) żadna część tych trzech władz nie może spoczywać w jednych i tych samych rękach i stykanie się wzajemne tych władz ze sobą musi być ograniczone do minimum (z tego wyciągnięto np. tę konsekwencję, że wbrew temu, co widzimy stale praktykowane w Anglii — posłowie do ciała ustawodawczego, nie mogą być jednocześnie ministrami); 2) władza sądownicza winna być powierzona nienaruszalnym i niezawisłym sędziom; 3) wzajemny stosunek władzy ustawodawczej do wykonawczej miał polegać na utworzeniu barier takich między władzami, któreby uniemożliwiały ingerencję jednej władzy w dziedzinę drugiej, przezem obce władze byłyby równorzędne. Wszelką wyższość władzy prawodawczej nad wykonawczą odrzucał on narówni z możliwością wpływania egzekutywy na legislatywę. — Patrząc na ustrój angielski z tego punktu widzenia, przedstawia Monteskiusz, odpowiedzialność prawną ministrów, jako tamę położoną ewentualnym wykroczeniom władzy wy-

konawczej tak, jak sankeja monarsza i prawo monarehy roz-
wiązywania izby gmin — były dla niego tamą przed ingeren-
cją władzy ustawodawczej w dziedzinę egzekutywy. Arysto-
krata i tradycjonalista z asposobienia uznaje Monteskjasz
izbę wyższą, jako naturalną, dziedziczną reprezentację sta-
nów aprzywilljowanych. Pogląd swój na astrój angielski
streszcza ostatecznie w następujących słowach: „...Skoro
ciało ustawodawcze złożone jest z dwóch części, jedna część
krępować będzie drugą przez możność wzajemną udaremnie-
niania (*d'empêcher*). Obie będą skrępowane przez władzę wy-
konawczą, a ta z kolei będzie skrępowaną przez władzę usta-
wodawczą“. Dla Monteskjusza więc astrój angielski polega na
systematycznem przeprowadzeniu podziału władz i na takim
skombinowaniu stosanków jednej władzy do drugiej, aby nie
mogły wkraczać wzajemnie w swoje kompetencje.—W każdym
razie zapoznał Monteskjasz Francuzów z dwoma pojęciami
angielskimi: zasadą reprezentacji i odpowiedzialnością prawną
ministrów. Natomiast, jakkolwiek z niektórych ustępów „Ducha
praw“ (rozdz. 27 ks. XIX) zdawałoby się wynikać, że rozamie
także i odpowiedzialność polityczną ministrów — to jednak
przedstawia ją tak mętnie i zupełnie nie pochwalaając jej
przytem, że współcześni na tej podstawie z tą stroną astroja
angielskiego zapoznać się nie mogli — przeciwnie logiczne
i konsekwentne wprowadzenie w życie zasady rozdziału władz
masiało w ostateczności aniemożliwić wprowadzenie rządów
parlamentarnych. To też za najdonioślejszy pogląd Monteskja-
sza był uważany ten, który w pierwszej przynajmniej fazie
rewolucji francuskiej miał wyrzucić największe znaczenie —
zasada rozdziału władz. Miała ona zaciążyć w sposób
decydujący zwłaszcza przy układaniu konstytucji 1791 roku.

Drugim z pisarzy francuskich, który miał doniosły wpływ
na pokolenie rewolucyjne francuskie—to ks. Mably. Za Montesk-
juszem stawia on na pierwszym miejscu zasadę podziału władz.
Ale rozamie ją całkiem inaczej. Podezasgdy Monteskjasz w po-
dziale władz widzi niezawisłość sądownictwa z jednej strony, z dru-
giej zaś wzajemne i równomierne powstrzymywanie się władz
wykonawczej i prawodawczej, Mably przyjmuje wprowadzić nie-
zawisłość sądownictwa i o tyle jest z Monteskjuszem zgodny,
ale co do stosanka dwóch innych władz, koryguje zasadę po-
działu zasadą przewagi władzy prawodawczej nad wykonawczą.

Gdyby Mably mógł zorjentować się w istocie ustroja angielskiego, gdyby był dostrzegł zarodki systemu rządów parlamentarnych, być może byłby w tym systemie widział dostateczną gwarancję przewagi legislatywy nad egzekutywą. Ale Mably oczywiście tych zarodków, jak wszyscy jego współczesni, nie widzi i wobec tego biorąc dosłownie prerogatywę króla angielskiego, uważa, że posiada on pełnię władzy niebezpieczną dla ciała prawodawczego. Odpowiedzialność prawna ministrów wydaje mu się gwarancją niedostateczną, uważa, że król ma władzę tak wielką, że zawsze potrafi swoich doradców od skutków tej odpowiedzialności ochronić i wobec tego krytykuje zasadę nietykalności króla, posuwając się w tej krytyce tak daleko, że w zasadzie tej widzi główny błąd konstytucji angielskiej. Ideałem Mably'ego był ustrój, w którymby jedno-izbowe ciało prawodawcze miało nietylko wszystkie te atrybucje, jakie posiada parlament angielski, ale również, któreby wypowiadało wojnę, zawierało pokój, nominowało wszystkich urzędników, pozostawiając władzy wykonawczej tylko cień znaczenia.

Sympatjami swemi grawitując do repabliki, godzi się Mably z monarchją, tam gdzie już istnieje, ale królowi zostawia tylko rolę reprezentacyjną, czyni tytuł naczelnika narodu. Jak sobie funkcjonowanie wymarzonego przez siebie ustroja Mably wyobrażał, można poznać z jego rad dla Polski, przesłanych Konfederacji Barskiej za pośrednictwem Wielhorskiego^{*)}. Punkt ciężkości chciałby on przenieść do komitetów sejmowych, a to, co by pozostało z władzy wykonawczej, rozproszować między senat, króla, któryby był tylko tego senatu prezydentem i czterech ministrów. Przy tem wszystkiem, jak zaznaczyliśmy, nie zapomina Mably o zasadzie podziału władz, ale pojmując ją czysto zewnętrźnie, sprzeciwiając się nominowania ministrów z pośród członków ciała prawodawczego. W ten sposób z zasady tej, tak, jak ona została postawiona przez Monteskjusza, zostało w dziełach Mably'ego właśnie to tylko, co utrudniało wprowadzenie rządów parlamentarnych. Z drugiej strony przyjmując zasadę reprezentacji, bezpośredniego udziału ludu w rządach nie uważa za możliwy, jakkolwiek zaleca krępowanie posłów instrukcjami szczegółowemi, co u niego nie jest pojęte jako pozostałość systemu stanowego,

^{*)} Mably t. VIII. Du gouvernement de la Pologne str. 26 i str. 121, 127.

lecz jako pokłon w stronę zasady suwerenności ludu. Nie jest również Mably demokratą, nie chce przyznać robotnikom i słabiej domowej charakteru obywatela.

Najgłówniejszym może z pisarzy politycznych wieku XVIII jest Jan Jakób Rousseau. W dziele swojem p. t. „Kontrakt społeczny” postawił Rousseau program ustrojowy szczególnie trudny do urzeczywistnienia. Wychodząc z założenia woli powszechnej i suwerenności ludu — propagował on możliwie, jak najbardziej bezpośredni udział ogółu ludu w rządach. Pragnął więc, aby władzę ustawodawczą sprawował lud bezpośrednio, również bezpośrednio obierał tych, którzy mieli sprawować władzę wykonawczą. Władza wykonawcza mogłaby być oczywiście powierzona przez lud tylko czasowo i mogła być w każdej chwili odwołana. Z tego wynika, że Rousseau był nie tylko zwolennikiem formy rządów demokratycznych i republikańskich, lecz posuwał się w swojej demokracji tak daleko, że zarzucał zasadę reprezentacji na wzór angielski, jako sprzeczną z suwerennością ludu. Oczywiście tego rodzaju ustroj był niemożliwy w wielkiem państwie i Rousseau zdawał sobie z tego sprawę. To też kiedy w czasach rewolucji francuskiej starano się możliwie daleko w życie wprowadzić ideały Rousseau — wydało to w praktyce rezultaty jedynie tylko zbliżone do programu zawartego w „Kontrakcie społecznym”, a mianowicie t. zw. re-ferendum ludowe.

Obok tych trzech najgłówniejszych pisarzy występuje we Francji cała falanga autorów, domagających się reform. Na ich prawem skrzydle widzimy zwolenników absolutyzmu oświeconego ze słynnym Voltairem na czele, na lewem zaś skrzydle autorów, grupujących się około wydawnictwa encyklopedji. Wzmiankujemy tylko o jednym jeszcze, a mianowicie o Emanuelu Sieyesie. Napisał on książkę pod hasłem: „Czem jest stan trzeci — nieczem, czem powinien być — wszystkim”. Hasło to brzmiało, jak pobudka bojowa dla mieszczaństwa francuskiego.

Wszyscy ci autorowie nie tylko wysławiali nowe programy ustrojowe, lecz w pierwszym rzędzie domagali się oni od państwa całego szeregu gwarancji dla jednostki, które obejmowały nazwą „praw człowieka i obywatela”. Równość wszystkich wobec prawa, a co za tem idzie — obalenie przywilejów stano-
wych; gwarancję wolności osobistej, a co za tem idzie — znie-

sienie *lettres de cachet* i t. p., wprowadzenie sądów przysięgłych na wzór angielski, wolności prasy, draka, stowarzyszeń—oto są postulaty, które wszyscy oni zgodnie wysuwali niezależnie od tego, czy byli zwolennikami absolutyzmu oświeconego, czy też skrajnie demokratycznymi republikanami.

§ 2. Konstytucja.

Zebrane w maja 1789 roku Stany Generalne, po przekształceniu się na zgromadzenie konstytuujące, przystąpiły do redagowania konstytucji, którą uchwalily definitywnie w wrześniu 1791 roku. Konstytucję tę poprzedza uchwalona w Paryżu w 1789 roku: „Deklaracja praw człowieka i obywatela”. W deklaracji tej są zawarte zasadnicze postulaty rewolucji francuskiej. Głosi ona równość wszystkich wobec prawa, określa jako przyrodzone i niepozbywalne prawa człowieka: wolność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi, stawia zasadę suwerenności narodu w myśl zasad Rousseau, akceptuje konieczność podziału władz w myśl zasad Monteskiusza, definiuje wolność, jako możność czynienia wszystkiego, co nie szkodzi drugim. Co jest czynnością szkodliwą, określić może tylko prawo. Prawo zaś może przyjść do skutku tylko jako wyraz woli powszechnej, wyrażonej czy to osobiście, czy przez reprezentantów narodu. Nikt nie może być oskarżonym, aresztowanym, więzionym, jak tylko w wypadkach prawem przewidzianych. Wolność przekonań, pisanie i drukowanie jest zapewniona. Podatki mają być uchwalone przez wszystkich obywateli, lub ich reprezentantów i mają być rozłożone równomiernie na wszystkich w miarę ich możności. Własność jest określona jako prawo nienaruszalne, święte, — wyjąwszy wypadków podyktowanych potrzebą powszechną, określonych ustawą i pod warunkiem pełnego odszkodowania. Co do samej konstytucji, to powierza ona władzę ustawodawczą ciała prawodawczemu, obieranemu na dwa lata. Liczba reprezentantów wynosi 747, przyezem co do rozdziału mandatów zastosowane są trzy kryteria. Mianowicie: 1) na każdy departament wypada bez względu na liczbę jego ludności 3 deputowanych, co razem tworzy liczbę 249, 2) oprócz tego na każdy departament wypada taka liczba posłów z samy 249, ile przypada na niego w proporcji do jego ludności i 3) taka liczba z 249 posłów, jaka przypada w proporcji do opłaconego przez niego podatka bezpośredniego. Nie wszyscy obywatele mają prawo głosowania. Konstytucja wpro-

władza mianowicie podział na obywateli biernych i czynnych. Jedynie obywatele czynni głosają. Jest nim ten Francuz, który ma 25 lat ukończonych i płaci podatek bezpośredni, równający się przynajmniej wartości trzech dni pracy. Obywatele czynni, zebrani na zebraniach pierwiastkowych — wybierają elektorów po jednym na stu obywateli. Dla elektorów cenzas majątkowy został jeszcze podwyższony. Dopiero te zebrania elektoralne dokonują wyborów posłów. W ten sposób sprzeciwiono się zasadzie woli powszechnej nie tylko przez zarzucanie powszechnego głosowania, lecz również przez wprowadzenie wyborów pośrednich. Władza wykonawcza powierzona jest królowi. Król nominuje ministrów, którzy są za niego odpowiedzialni. Wprowadzono na wzór angielski kontrasygnatę wszelkich aktów królewskich, równocześnie jednak wbrew zasadom angielskim postanowiono dla zadośćuczynienia zasadzie podziału władz, że ministrem nie może zostać członek ciała prawodawczego. Natomiast ministrowie mają możność przemawiać w ciele prawodawczem. Władza królewska w zasadzie dąży, de facto była skrupowana: z jednej strony przez fakt, że większość urzędników, których nominacja zwykle należy do władzy wykonawczej na podstawie konstytucji z roku 1791 — była obieralną, z drugiej zaś strony przez wyraźną przewagę władzy ustawodawczej (ciała prawodawczego) nad królem. Przewaga ta objawia się między innymi jeszcze w tem, że król nie miał prawa sankcji w odniesieniu do uchwał ciała prawodawczego. Król mógł jedynie założyć veto zawieszające, co bardzo czasem utrudniało dojście do skutku ustawy, z drugiej jednak strony, gdy dwie legislatury kolejno dany projekt ustawy uchwałyły — wtedy stawała się ona nawet wobec weta królewskiego prawem. Nie miał król również prawa rozwiązywania ciała prawodawczego. Konstytucja przewiduje bardzo skomplikowane przepisy dla rewizji konstytucji, czyniąc ją tem ogromnie utrudnioną. Poza tem konstytucja zawiera szereg postanowień, tak co do ustroju administracyjnego, jak i sądowego. Największym błędem konstytucji 1791 roku było to, że wprowadzając wyraźną przewagę władzy ustawodawczej nad wykonawczą, równocześnie przez postanowienie nakazu brania ministrów z pośród członków ciała prawodawczego — uniemożliwiała wprowadzenie rządów parlamentarnych na wzór angielski. Konsekwencją tego stanu rzeczy był fakt, że ministrami stawali się drago lub

nawet trzecio-rzędni członkowie danej partji, zamiast głównych przywódców partyjnych. Przeważało dotąd przekonanie, że konstytucja 1791 roku jest rodzajem kompromisu między zasadami Monteskiusza a zasadami Roussau, przyczem wpływ tego pierwszego przeważał. Często może nam się wydawać, że autorem, który w pierwszej linii świadomie, czy nie świadomie wpłynął na autorów konstytucji — był Mably. Tak, jak to było postulatem tego autora — widzimy w konstytucji 1791 roku supremację władzy prawodawczej nad wykonawczą z zapór, których Monteskiusz domagał się dla zatamowania ingerencji jednej władzy w dziedzinę drugiej, widzimy tylko drobny ich słamek w postaci weta zawieszającego króla. Konstytucja ta weszła w życie z końcem 1791 roku. A w dniu 10 sierpnia 1792 roku rewolucja obalając monarchję, obaliła tem samem i tą konstytucję.

Konwencja Narodowa, zwołana przez rząd tymczasowy, po raz pierwszy we Francji, na podstawie powszechnego głosowania wybrana — jako ciało ustawodawcze, miała przystąpić do zredagowania nowej konstytucji, która została uchwaloną 24 czerwca 1793 roku. Jest to t.zw. konstytucja Jacobiniska. Scharakteryzować ją można, jako asilowanie wprowadzenia ideałów Rousseau w życie i łamanie się z trudnościami, jakie te ideały napotykały w praktyce. Władza ustawodawcza powierzona jest ciału prawodawczemu, wybieranemu przez bezpośrednio, powszechne głosowanie na zebraniach pierwsiastkowych. Mamy tu więc do czynienia po raz pierwszy w Europie z wprowadzonym powszechnem, równem i bezpośredniem głosowaniem. Ciało prawodawcze obierane było na rok. Proponowało ono prawa i wydawało definitywnie deklaracje. Pod deklaracją rozumie konstytucja rzeczy mniejszej wagi i chwilowego znaczenia, pod prawami — wszystkie ustawy ważniejsze, łącznie z budżetem państwa. Wszystkie te prawa były tylko proponowane przez ciało prawodawcze, poczem były odsyłane zgromadzeniom pierwsiastkowym. O ile w 40 dni po rozesłaniu projektu prawa w połowie departamentów, przynajmniej $\frac{1}{10}$ część zgromadzenia pierwsiastkowego zażąda zwołania zebrań pierwsiastkowych, następuje ich zwołanie i projekt danego prawa ma być przegłosowany przez ogół obywateli. Jest to t. zw. referendum ludowe, mające zapewnić w myśl zasad Rousseau, jak najbardziej bezpośredni udział ogółu ludności

w rządach. Obok wybierania posłów i możności głosowania praw, wybierają zebrania pierwiastkowe elektorów. Zebrania elektoralne przedstawiają pojedynczych kandydatów na członków t. zw. rady wykonawczej. Z pośród tej listy generalnej kandydatów ciało prawodawcze wybiera członków rady wykonawczej. Członków tych liczy rada 25 i wybieralna jest na przeciąg dwóch lat. W jej ręka spoczywa władza wykonawcza. Nominuje ona agentów, stojących na czele poszczególnych działów administracji rzeczypospolitej, przyzem jednak konstytucja wyraźnie zaznacza, że agenci nie tworzą rady i są tylko zwykłymi urzędnikami. Naogół konstytucja Jakobińska z 1793 r. wyraźnie jest wzorowana na instytucjach rewolucyjnych prowizorycznych, jakie się konstytuowały na czas Konwencji Narodowej. Gdyby była w życie wprowadzona, prawdopodobnie okazała się niemożliwą w praktyce. To jednak nie miało miejsca. Po zamachu stanu w sierpniu 1794 roku i upadku rządów Robesspierra—Konwencja przystąpiła do redakcji nowej konstytucji. Jednak konstytucja Jakobińska posiada duże historyczne znaczenie, była bowiem najdalej idącym usiłowaniem wprowadzenia w życie hasła rewolucyjnych, i jako taka była programem, około którego aż do ukonstytuowania się partij socjalistycznych grupowały się stronnictwa skrajne. Referendum ludowe znalazło zastosowanie w Szwajcarii w ciągu XIX w. oraz w t. zw. plebiscytach czy to we Francji w dalszym ciągu epoki rewolucyjnej, później napoleońskiej, czy to w stosunkach międzynarodowych.

Nowa konstytucja została uchwaloną 22 sierpnia 1795 roku. Konstytucja ta wraca do pewnego stopnia do zasad konstytucji z roku 1791, a przede wszystkim zarzuca znowu powszechne głosowanie i postanawia że prawo głosowania mają wszyscy ci, którzy płacą jakikolwiek podatek i mają ukończony 21 rok życia. Następnie przywraca głosowanie pośrednie, wprowadzając z powrotem wybór członków ciała ustawodawczego przez zebrania elektoralne i ustanawiając dla elektorów wyższy cenżas majątkowy. Władzę ustawodawczą powierza konstytucja ciału prawodawczemu, co do którego po raz pierwszy tworzy system dwuizbowy. Ciało prawodawcze miało się mianowicie składać z dwóch rad rady starszych i ra y pięciuset. Różnica w składzie obu tych izb była bardzo nieznaczna. Aby być członkiem rady pięciuset, trzeba było

mieć ukończonych lat 30; aby być członkiem rady starszych, liczącej 250 członków—trzeba było mieć ukończonych lat 40. Obie te rady były w ten sam sposób obieralne przez zebrania elektoralne. Każdy projekt ustawy przegłosowany jest naprzód przez radę pięciuset, później zaś przesyłany do rady starszych. O ile rada starszych go odrzuci, rada pięciuset może go ponownie uchwalić dopiero w roku następnym. Inicjatywa prawodawcza spoczywa więc wyłącznie w ręku rady pięciuset. Władza wykonawcza powierzona jest dyrektorjatowi, złożonemu z pięciu członków, obranych na lat pięć i zmieniających się w swoim składzie co roku po jednym. Rada pięciuset proponuje listę złożoną z dziesięciu kandydatów, z pośród których rada starszych wybiera dyrektora na miejsce ustępującego. Dyrektorjat sprawuje władzę wykonawczą niepodzielną. Nominowani przez niego ministrowie mają tylko stanowisko urzędników.

Konstytucja z 1795 r. weszła w życie z końcem tegoż roku i miała obowiązywać aż do zamachu stanu Napoleona w 1799 roku. Napoleon objąwszy rządy ałożył konstytucję, która została przyjęta przez ogólny plebiscyt ludowy. Konstytucja ta, nie krępująca się jakimikolwiek teorjami publicznoprawnymi wprowadza ostrój, dający możliwie wielką władzę dzierżycielowi władzy wykonawczej — pierwszemu konsulowi. Jest wprawdzie utrzymane powszechne głosowanie, ale przez wprowadzenie całego szeregu stopni pośrednich, ostrze jego jest zupełnie stępione. a mianowicie obywatele każdego okręgu (arrendissement) wybierają z pośród siebie $\frac{1}{10}$ ogółu obywateli, którzy tworzą w ten sposób listę zaufania okręgową. Obywatele, znajdujący się na liście okręgowej, wybierają z pośród siebie znowu $\frac{1}{10}$ część—tworząc tem listę zaufania departamentalną. Nareszcie obywatele znajdujący się na liście departamentalnej wybierają z pośród siebie znowu $\frac{1}{10}$ część, tworząc ogólną narodową listę zaufania. Z pośród listy zaufania okręgowej brani są urzędnicy w okręgu, z pośród listy zaufania departamentalnej — urzędnicy departamentalni, z narodowej listy zaufania — wybierani są konsulowie, członkowie ciała prawodawczego i trybanata. Władza ustawodawcza spoczywa w ręku: 1) pierwszego konsula, 2) trybanata, 3) ciała prawodawczego. Inicjatywa należy wyłącznie do pierwszego konsula. Projekt ustawy przesyłany jest przez niego do trybanata, liczącego sto członków, mających przynajmniej 25 lat, obieranych przez se-

nat z listy zaufania ogólnonarodowej i odnawianych w $\frac{1}{5}$ części co roku. Zgoda trybanata nie jest konieczną dla wejścia w życie danej ustawy. Trybanat dyskutuje nad danym projektem i wyraża o nim swoją opinię oraz deleguje trzech swoich członków, aby opinię trybanata bronił przed ciałem prawodawczym. Ciało prawodawcze nie ma prawa dyspatowania nad projektem ustawy, a tylko przez głosowanie przyjmuje go lub odrzuca. Niezależnie od trybanata i ciała prawodawczego funkcjonuje senat, składający się z 80 członków nie naraszalnych i dożywotnich, mających przynajmniej 40 lat. W razie zawakowania miejsca senatora, senat kooptuje sam jego następcę z pośród trzech kandydatów, z których jednego proponuje ciało prawodawcze, drugiego — trybanat, a trzeciego — pierwszy konsal. Senat dokonuje wyboru członków ciała prawodawczego i trybanata z pośród listy zaufania ogólnonarodowej, jak również i konsali. Nadto senat jest stróżem konstytucji, do niego więc należy inicjatywa w sprawie rewizji konstytucji (wszelkie zmiany konstytucji muszą być zatwierdzone przez plebiscyt ludowy), oraz może on skasować ustawy, o ile są one z konstytucją sprzeczne. Władza wykonawcza spoczywa w rękach obieralnego na lat dziesięć pierwszego konsala, któremu do boku są dodani dwa inni konsalowie, mający jednak tylko głos doradczy i będący ewentualnymi zastępcami pierwszego konsala w razie jego nieobecności. Konstytucja z 1799 roku, jak z tego wynika, zgromadza ustrój taki, aby zapewnić Napoleonowi jak najrozsleglejszą władzę. Pierwszy konsal ma posiadać całą pełnię władzy wykonawczej, de facto zaś również i w dalszej mierze władzy prawodawczej, ponieważ do niego wyłącznie należy inicjatywa prawodawcza, a ciało prawodawcze nie może w projekcie tym żadnych zmian wprowadzać.

W latach następnych, w dalszym biegu rozwoju wypadków władza pierwszego konsala jest coraz wzmacniana i krok za krokiem przygotowywane jest na miejsce konsalatu wprowadzenie cesarstwa. Rewizja konstytucji, dokonana w 1802 roku, na podstawie której pierwszy konsal staje się dożywotnim — było pierwszym z najbardziej otwartych dążeń do wprowadzenia cesarstwa. Senat uzyskuje większe kompetencje przez zadanie mu atrybucji rozwiązywania trybanata i ciała prawodawczego. Trybanat zostaje zmniejszony do 50 członków, system listy zaufania został zarzucony. Utworzone są okręgi

elektoralne, wskazujące kandydatów z pośród których senat wybiera członków trybunatu.

Niedługo potem przyznano pierwszemu konsalowi prawo wskazywania następcy. Była to właściwie już monarchja, bez jej nazwy. Nareszele w roku 1804, przy niezmiennym naogół astroja, na miejsce trzech konsali — ustanawia nowa konstytucja dziedzicznego w rodzie Bonapartych cesarza. Poza tem konstytucja ta wprowadza zmiany ważniejsze, jedynie w składzie senatu, który odtąd miał się składać: 1) z książąt krwi, którzy już osiągnęli pełnoletniość, 2) z wielkich dygnitarzy cesarstwa, 3) z 80 członków nominowanych przez cesarza z pośród kandydatów przedstawionych przez kolegja elektoralne i 4) z nominowanych dowolnie przez cesarza obywateli. Poza tem konstytucja wprowadza cały szereg dygnitarzy cesarstwa jak: kanclerzy, podskarbieh, konetabla i t. d., którzy mieli mieć jednak tylko znaczenie honorowe. Konstytucja ta obowiązywać miała przez cały czas panowania Napoleona. Zająć w niej miała tylko jedna zmiana, mianowicie zniesiony został trybunat.

Po upadku Napoleona i powrocie Barbonów — Ludwik XVIII pod presją tak mocarstw koalicyjnych, jak i tych stosunków, jakie zastał we Francji — wydał 4 czerwca 1814 roku t. zw. Kartę Konstytucyjną Francuską. Kartę tę można z pewnego punktu widzenia określić jako największe zwycięstwo rewolucji francuskiej. — Wielkie bowiem było zwycięstwo idei rewolucyjnej jeśli nawet powracający z wygnania Barboni w momencie zupełnego pogromu Francji rewolucyjnej — byli zmuszeni zagwarantować we wspomnianej karcie to, co w oczach współczesnych francuzów uchodziło za zasadniczą zdobycz rewolucji, t. j.: 1) równość wszystkich wobec prawa i co za tem idzie zniesienie jakiegokolwiek przywilejów stanowych, 2) nieodwołalność sprzedaży dóbr narodowych. Konstytucja 1814 roku jest pierwszą, która świadomie w całej pełni starała się odtworzyć ustroj angielski. Władza prawodawcza powierzona jest: 1) Izbie Parów, składającej się z członków nominowanych przez króla, czy to tytułem dziedzicznym, czy to dożywotnim. Powstaje więc w ten sposób nowy typ izby wyższej, zbliżonej do Izby Parów angielskich przez fakt nominacji królewskiej, jak i przez instytucję parów dziedzicznych, różniący się jednak od niej dzięki wprowadzeniu parów nominowanych dożywotnio. 2) Ciało prawodawcze, obierane

przez kolegja elektoralne. Dla członków ciała prawodawczego wprowadzono bardzo wysoki cenzus majątkowy. Posłem może być tylko ten, kto ma ukończone 40 lat i płaci przynajmniej 1000 franków podatka bezpośredniego. Elektorem zaś może być ten, kto płaci przynajmniej 3000 franków podatka bezpośredniego i ma ukończonych 30 lat. Tak więc koło wyborców było niezwykle ścieśnione. Władza wykonawcza spoczywała w ręku króla, który nie był odpowiedzialny. Odpowiedzialnymi byli za niego ministrowie, których postawić w stan oskarżenia mogła Izba deputowanych, a których w tym wypadku sądziła Izba Parów. Ministrowie mogli być członkami jednej lub drugiej izby i mogli w każdej chwili w nich zabrać głos. Król posiada prawo inicjatywy i prawo sankcji w odniesieniu do ustaw. Prawo inicjatywy przysługuje również każdej z oba izb, jakkolwiek wyrażone zostało w tej tylko formie, że izby mają możność błagania króla, aby im przedstawił projekt jakiegoś prawa. Tak więc naogół naśladowano tutaj strój angielski. Kwestja nie przesądzoną została, czy na podstawie tej konstytucji utworzą się rządy parlamentarne, czy też rządy osobiste króla. I w Anglii rządy parlamentarne nie są ajęte ustawowo, powstały tylko drogą ewolucyjną i zwyczajową. W konstytucji 1814 roku niema też żadnych przeszkód, ażeby na jej podstawie takie rządy się wykształciły w przeciwieństwie do konstytucji 1791 roku. To też dalsze dzieje wewnętrzne Francji po-przez rewolucję lipcową 1830 r. aż do rewolucji lutowej 1848 roku—obracają się około dwóch kwestyj: 1) usunięcia rządów osobistych króla i wprowadzenia rządów parlamentarnych, 2) około rozszerzania prawa wyborczego na najszersze koła obywateli. *)

§ 3 Pozostałości systemu feodalnego i ich obalenie.

W okresie rewolucji francuskiej pod systemem feodalnym rozumiano następujące pozostałości z epoki feodalnej: 1) poddaństwo włościan, które w pewnej liczbie terytoriów trwało mimo reform królewskich; 2) pozostałości sądownictwa zwierzchniego, które wprawdzie utraciło znaczenie wobec sądownictwa królewskiego, ale dla procesują-

*) Napoleon, po powrocie z wyspy Elby w roku 1815 w ciągu t. zw. stu dni, ogłosił nową konstytucję, o wiele liberalniejszą niż konstytucja cesarska z 1804 roku. Konstytucja ta zaledwie tylko mogła wejść w życie—kiedy po klęsce pod Waterloo i powrocie ponownym Burbonów przestała obowiązywać.

ych się stron, które przed przyjściem na forum sądów królewskich musiały poddać rozpatrywania sprawę swą w sądach panów—było ogromnym ciężarem; 3) pewne prawa finansowe, przysługujące panom na ich dobrach, np. pozostałości dawnych banalites; 4) fakt, że dobra szlacheckie ciągle jeszcze podpadały pod dawne regały, odnoszące się do lenn. Likwidacja tego stanu rzeczy wypływała z zasad rewolucji francuskiej i była konieczną. Konstytucja rozróżniła tutaj pozostałości feudalizmu kontraktującego od feudalizmu dominującego. Jako pierwsze—określono prawa feudalne, pochodzące z kontraktów swobodnie zawartych i te miały być utrzymane z tem jednak zastrzeżeniem, że odnośnym włościanom przysługiwało prawo wykupienia się. Takimi były niektóre prawa finansowe panów. Natomiast co do pozostałości feudalizmu dominującego, to scharakteryzowano je, jako takie, które w epokach dawnej anarchji panowie narzucili swoim poddanym i jako takie uznano poddaństwo chłopów, pozostałości sądownictwa zwierzchniego oraz pewne prawa finansowe. Rozróżnienie to zresztą jest sztuczne i stworzone zostało jedynie dla uzasadnienia skasowania pozostałości lennych nie tak gwałtownie, jak tego wymagały radykalne postulaty rewolucyjne. To też ciało prawodawcze w dekretach 18 czerwca i 6 lipca 1792 roku utrzymało wprowadzić w mocy postanowienia o wykupie pewnych praw finansowych panów, dodało jednak, że prawo otrzymania wykupu przysługiwać będzie panom o tyle tylko, o ile będą oni w stanie przedstawić tytuł pierwotny danego kontraktu, z którego dane prawa finansowe dla nich wypływały. Ponieważ te tytuły, datujące się z czasów epoki feudalnej po większej części w ciągu wieków zaginęły, o ile zaś dochowały się—to zostały popalone przez włościan w czasie rozruchów, jakie wybuchły we wsiach francuskich po 14 lipca 1789 roku, przeto de facto powyższe dekrety ciała prawodawczego równały się prawie zawsze zupełnemu zniesieniu wszelkich pozostałości feudalnych bez żadnego odszkodowania. Nareszcie konwencja zniósła wszelkie pozostałości feudalne bez żadnego dla panów odszkodowania. W ten sposób cała klasa włościańska została zwolnioną od jakiegokolwiek stosunku podwładnego wobec panów, co zresztą jasno wypływało z zasad postawionych w „Deklaracji praw człowieka i obywatela”. Cały przewrót dokonał się w tonie włościańskiej warstwy, na skutek przyczyn natury politycznej

i ekonomicznej. Mianowicie konstytucja postanowiła skonfiskować wszystkie dobra duchowne, z drugiej strony ogromna większość szlachty, a więc tej warstwy, która posiadała we Francji większą własność ziemską — wyemigrowała na skutek wypadków rewolucyjnych. Emigrantów tych uznano za przestępców, dobra zaś ich skonfiskowano. Wszystkie te ziemie, tak duchowne, jak i emigranckie uznano za dobrą narodową i rozpoczęło ich sprzedaż. W ten sposób właścianie nabyli olbrzymie obszary ziemi. Większa własność miała prawie zupełnie zaniknąć. Jednem słowem mogła rewolucja w ten sposób bez naruszenia prawa własności — przeprowadzić możliwie najradykałniejszą reformę agrarną. To też dla szerokiej mas ludności francuskiej, podówczas rolniczej — zasadniczą zdobyczą rewolucji francuskiej było z jednej strony zniesienie pozostałości feodalnych, z drugiej zaś strony wspomniana reforma agrarna. Dlatego też wszystkie późniejsze rządy francuskie podniosły nieodwołalność sprzedaży dóbr narodowych, jako zasadniczy punkt swojego programu i żaden rząd, nawet rząd najbardziej reakcyjny powracających Barbonów nie był w możności tej reformy usunąć.

§ 4. Prawa obywatela francuskiego.

Prawa każdego bez wyjątku obywatela francuskiego, czyli prawa jednostki, będące zasadniczą gwarancją praworządności, po największej części zawarte były już w „deklaracji praw człowieka i obywatela” z roku 1789. Szereg ustaw Konstytuanty, a po części zaś także późniejszych ciał prawodawczych rewolucyjnych — rozbudowały i logicznie przeprowadziły te prawa jednostki. Zasadniczym tutaj był artykuł pierwszy, iż wszyscy ludzie są wolni i równi wobec prawa, a także, że różnice społeczne mogą być tylko spowodowane względem użyteczności publicznej”. W konsekwencji tego konstytuanta nie tylko obaliła przywileje obu stanów dotychczas uprzywilejowanych, ale także zakazała używania tytułów szlacheckich. Konstytuanta zakazała także używania herbów i liberji, a nawet nazwisk, pochodzących od nazw ziem szlacheckich. Dalej, jak o tem było wspomniano — zniosła poddaństwo. Nie była jednakowoż w stanie ze względów ekonomicznych obalić niewolnictwa marzynów w koloniach francuskich. Jedyną rzeczą, którą tutaj Konstytuanta uczyniła — to było postanowienie, że każdy niewolnik z chwilą, kiedy wstąpi na terytorjum właści-

wej Francji — staje się wolnym. Dopiero konwencja zniósła zupełnie niewolnictwo w koloniach. Nareszcie w myśl zasady wolności — Konstytuanta zniósła wszystkie pozostałości dawnych cechów, wyjąwszy dwa działy przemysłu: aptekarstwo i złotnictwo. Z obawy przed wskrzeszeniem pod inną postacią tego rodzaju organizacji — zakazała Konstytuanta jakiegolwiek stowarzyszenia między robotnikami, lub też pracodawcami, co oczywiście było postanowieniem za daleko idącym. Podsyłane to było chęcią jaknajwiększej wolności pracy i handlu, która z jednej strony wypływała z zasadniczego postulatów wolności jednostki z drugiej strony powstały pod wpływem ekonomicznej szkoły liberalnej angielskiej i fizjokratów. Co prawda za czasów konwencji — rządy rewolucyjne były zmuszane stosunkami wywołanymi przez wojnę niejednokrotnie gwałcić tę wolność. Wprowadzenie w życie zasady poszanowania własności jednostki nie przedstawiało trudności wobec tego, że i dotychczas całe prawo francuskie na tej zasadzie było zbudowane. Konwencja rozszerzyła tylko tę zasadę przez uznanie po raz pierwszy w dziejach — prawa własności autorskiej, t. j. prawa autora do swoich utworów literackich, artystycznych i naukowych. Natomiast zasada wolności prasy jakkolwiek w „deklaracji praw człowieka i obywatela“ ogłoszona nie doznała się uregulowania w specjalnej ustawie. Na skutek tego, zależnie od nastroju chwili — wahał się stosunek rządu do prasy od najdalej idącej swobody aż do zupełnego pogwałcenia wolności prasy. Jeszcze raz okazało się, że nie może być mowy o wolności bez prawa. Prawodawcy rewolucyjni nie zdołali wprowadzić rozróżnienia między prawem zbierania się, a prawem stowarzyszania się. Dlatego ustawodawstwo rewolucyjne pod tym względem pozostawiało dużo do życzenia. Jakkolwiek bądź egzystowała w pierwszym okresie rewolucyjnym wolność stowarzyszania się, co się wyrażało w założeniu szeregu klubów, które odegrały w dziejach rewolucji rolę bardzo znaczną, jak np. słynny klub Jakobinów. Również nie została jasno określona kwestja nauczania. Wogóle, o ile chodzi o system szkolnictwa — to nie zdołano tej sprawy pozytywnie rozstrzygnąć w pierwszym okresie rewolucyjnym, jakkolwiek fakt zupełnego asanięcia szeregu szkół przez skonfiskowanie dóbr duchownych (przed rewolucją większość szkół była utrzymywana przez kościół i zakony)

czynił organizację szkolnictwa sprawą piękną. Z instytucyj powołanych do życia przez ciało prawodawcze rewolucyjne wymienić należy obok pewnej liczby wyższych szkół tylko na nowo zorganizowany instytut Francji, składający się zrazu z trzech sekcyj, a mianowicie: akademji nauk fizycznych i matematycznych, akademji nauk moralnych i politycznych i akademji literatary i sztuk pięknych t. j. dawnej akademji francuskiej.

W czasach konsulatu i cesarstwa prawa osobiste, oprócz prawa własności, które pozostało nietknięte—na każdym kroku były gwałcone. Tak więc z powodów zresztą natury tylko ekonomicznej przywrócono z powrotem niewolnictwo w koloniach. Co do wolności pracy i handlu—to w zasadniczych rysach były one szanowane, uregulamentowano tylko wyrób chleba, oraz dekretem 5 lutego 1810 roku, w związku z akraeniem wolności prasy—poddano reglamentacji również drukarnie i księgarnie. Wolność prasy stopniowo zanikła zupełnie. W okresie cesarstwa wychodziły już tylko dzienniki rządowe. Również prawo stowarzyszania się zostało prawie zupełnie odebrane. Wolność nauczania, której zasada była ustanowiona przez konwencję jakkolwiek nie zdołała zostać rozbudowaną w poszczególnych instytucjach — została przez Napoleona obalona. Natomiast stworzył Napoleon t. zw. Uniwersytet Francji, obejmując nim całe szkolnictwo i czyniąc w ten sposób całe szkolnictwo instytucją państwową. Jakkolwiek obecnie we Francji szkoły prywatne są dozwolone — to jednak organizacja szkolnictwa państwowego została w zasadniczych rysach niezmienną od czasów Napoleona. Nareszcie nie przywracając jakiegokolwiek przywilejów stanowych — ustanowił Napoleon nową szlachtę cesarską, nadając tytuły książąt, hrabiów i baronów, oraz ustanawiając order Legji Honorowej.

§ 5. Reforma administracji prowincjonalnej.

Konstytanta miała przed sobą podwójne zadanie. Z jednej strony zachodziła konieczność zreformowania dotychczasowego ustroju administracyjnego Francji niemożliwie skomplikowanego z powodu potrójnego podziału na: *generalité*, *gouvernement* i *baillage*. Z drugiej strony należało rozstrzygnąć kwestję samorządu miejskiego i prowincjonalnego. Zasadniczą reformą Konstytanty w tych dziedzinach było przeprowadzenie nowego podziału administracyjnego Francji, a mianowicie

Konstytuanta podzieliła Francję na 83 departamenty wychodząc z założenia tworzenia jednostek administracyjnych mniej więcej równych oraz zerwania, z podziałem na dawne prowincje historyczne, aby w ten sposób przyczynić się do jaknaj-szybszego zjednoczenia Francji. Departamenty podzielono na dystrykty których departament liczył od trzech do dziewięciu. Dystrykty składały się z kantonów o powierzchni mniej więcej 4 mil². Kanton nareszcie składał się z gmin. Ustrój miejski i gminny zreformowała Konstytuanta całkowicie. Konstytuanta przede wszystkim zniósła wszystkie przywileje miejskie na których od czasów średniowiecza opierał się ustrój miast. Z drugiej strony wprowadziła jednostki ustrojowe takie same dla miast, jak i dla wsi. Władzę w gminie miało ciało manicipalne, liczące stosownie do liczby ludności od 3 do 21 członków. Na czele tego ciała manicipalnego stał mer. Ciało to było wybierane przez wszystkich obywateli aktywnych danej gminy. Rozpadało się ono na biuro i na radę. Biuro kierowało wszystkimi sprawami miejskimi i załatwiała właściwą robotę administracyjną, każde jednakowoż postanowienie musiało poddawać uchwałom rady. Obok ciała manicipalnego występowała w pewnych wypadkach rada generalna gminy, składająca się z ciała manicipalnego i z podwójnej jeszcze liczby członków, również obieranych przez wszystkich obywateli aktywnych. Kanton nie miał posiadać znaczenia z punktu widzenia ściśle administracyjnego. Następną jednostką administracyjną stawał się dystrykt. I tutaj przyjęto zasadę obieralności. Na czele dystryktu stał wybrany dyrektorjat. Obok zaś niego rada dystryktowa, obierana przez zebranie elektoralne. Analogicznie skonstruowana była administracja departamentu. Konstytuanta więc rozstrzygnęła stojące przed nią zadania w ten sposób, że nie stworzyła odrębnych władz samorządowych i państwowych, ale obieralnym władzom samorządowym delegowała administrację państwową. W ten sposób król, jakkolwiek będący zwierzchnikiem władzy wykonawczej na podstawie konstytucji z 1791 roku — jednakowoż wobec faktu, że cały korpus urzędniczy był niemianowany ale obieralny — pozbawiony był jakiegokolwiek wpływu na administrację państwa. Tak w gminie, jak departamencie wybierani byli oprócz wspomnianych organów prokuratorzy lub syndykowie gminy, względnie departamentu. Ich zadaniem było bronić interesów gminy w razie po-

trzeby. W praktyce, jakkolwiek nie mieli oni przyznanej sobie żadnej władzy wykonawczej, najczęściej jednak na ich barkach spoczywało załatwienie spraw. Konwencja wprowadziła tutaj te zmiany, że na czele administracji departamentalnych pozostawiła tylko obieralne dyrektorjaty, znosząc rady—oraz na miejsce wspomnianych prokuratorów — syndyków dystryktu i gminy — wprowadziła nominowanych agentów narodowych. W ten sposób torowała sobie drogę z powrotem zasadą nominacji. Tymczasem jednak konstytucja 1795 roku nie zerwała jeszcze z zasadą obieralności, przeprowadziła tylko daleko idące reformy, a mianowicie: 1) zniósła dystrykt i administrację dystryktową. 2) Punkt ciężkości przeniósła na kanton, stwarzając t. zw. gminy kantonalne. W ten sposób właściwie zanikł nie tylko dystrykt ale także i gmina. Wszystkie gminy danego kantonu wybierały po jednym agencie municypalnym, którzy razem tworzyli zebranie agentów municypalnych. Na jego czele stał prezydent wybrany przez zebranie pierwiastkowe całego kantonu. W rękach tego zebrania municypalnego spoczywała władza w danym kantonie. 3) Administracja departamentalna została znacznie uproszczona. Miała ona liczyć tylko pięciu członków obieranych na wzór dyrektorjatu, stojącego na czele całej Francji na pięć lat i odnawialnego co roku przez $\frac{1}{5}$ część. 4) Dyrektorjat wprowadził przy każdej administracji departamentalnej i municypalno-kantonalnej komisarza nominowanego, który miał tę administrację kontrolować.

Powyższy ustrój był jeszcze raz zmieniony przez Napoleona, który wprowadził we Francji taką administrację, jaka w ogólnych rysach do tej pory utrzymała się. Dystrykt przywrócony został z powrotem pod nazwą okręgu (arrondissement) gminy kantonalne znikły, podział na kantony pozostał wprowadzić dalej dla celów elektoralnych i sądowych, pierwotna jednak gmina stała się napowrót właściwą jednostką administracyjną. Na miejsce administracji kolegjalnych i obieralnych przywrócony został wzorowany na dawnym intendancie jeden nominowany administrator. W ten sposób na czele departamentu stanął prefekt, na czele okręgu podprefekt, na czele gminy mer. Do boku prefekta podprefekta i mera dodane były rady departamentalne, względnie okręgowe lub gminne. I ci członkowie rad byli nominowani. Mianowicie członkowie rady departamen-

talnej i okręgowych nominowani byli przez pierwszego konsula, członkowie rad municypalnych przez prefekta. Wszystkie te rady miały po największej części tylko głos doradczy. Nareszcie definitywnie zorganizowano sądownictwo administracyjne. Sądownictwo to polega na tem, że jednostka, o ile dotknęło ją rozporządzenie władzy, będące w sprzeczności z przepisami ustawodawstwa — może się udać na drogę sądową i uzyskać skasowanie tego rodzaju rozporządzenia. Jest więc sądownictwo administracyjne jedną z głównych podstaw praworządności w państwie, bez którego nie można sobie wyobrazić ustroju konstytucyjnego. Napoleon zorganizował w sposób następujący sądownictwo administracyjne. Jako pierwsza instancja służyła rada prefekturalna, jako zaś druga instancja — najwyższy trybunał administracyjny czyli rada stanu (mająca zarazem funkcję ciała doradczego rządu), obradująca przy osobie pierwszego konsula.

§ 6. Reorganizacja sądownictwa.

Powody przystąpienia do reorganizacji sądownictwa przez Konstytuante były następujące: 1) pewne gałęzie sądownictwa dawnej Francji były skazane zgóry na zniesienie, jako sprzeczne z zasadami rewolucji, jak np. sądownictwo zwierzchnie, wszystkie trybunały wyjątkowe, królewskie, sądownictwo zatrzymane; 2) sprzedajność i dziedziczność urzędów sędziowskich dawno już odczuwaną była jako naderżenie i również bez dyskusji żadnej musiała być zniesiona; 3) „deklaracja praw człowieka i obywatela“ ustanawiała zasadę podziału władz, a także oświadczyła, że każda władza musi mieć źródło bezpośrednio od ludu. Należało więc uzgodnić organizację sądownictwa z powyższą zasadą. Wobec tego, że przyjęto władzę sądową, jako oddzielną od władzy wykonawczej i prawodawczej, sprowadzano na skutek tego obieralność urzędów sędziowskich. Tak więc na obsadzenie tych stanowisk król miał nieposiadać wpływu, jak tylko przez t. zw. listy patentowe — wprowadzał obranych sędziów na urzędy, niewolno mu było jednak tych listów patentowych odmówić, o ile wybór został dokonany w sposób przepisany przez prawo. Co do organizacji sądownictwa należy odróżnić sądownictwo w sprawach cywilnych i sądownictwo w sprawach karnych. Po raz pierwszy może przeprowadzono wyraźnie odgraniczenie tych dwóch działów.

Najniższą instancją był na wzór angielski sędzia pokoju, obieralny na dwa lata przez zebranie pierwiastkowe kantonu. Miał być jeden sędzia pokoju na każdy kanton, po paru większych miastach. Sędziowie pokoju bez apelacji osądzali wszystkie spory, których przedmiot nie przekraczał 60 liwrów, a z apelacją do trybunału dystryktowego pewne mniej ważne, określone przez procedurę cywilną. Poza tem we wszystkich także ważniejszych sprawach, które sędziom pokoju, jako takiemu nie podlegały, funkcjonował on jako pośrednik. Poniżej sędzią pokoju ustanowiony był trybunał dystryktowy, złożony z 3 członków i 4 zastępców, obieranych przez zebranie elektoralne dystryktu. Obranym mógł być tylko ten, kto posiadał pewne kwalifikacje prawne. Trybunały dystryktowe sądziły w drugiej i ostatniej instancji sprawy, które podlegały sędziom pokoju i od których przysługiwała apelacja, a w pierwszej instancji wszystkie inne procesy cywilne. Konstytuantka nie wprowadziła żadnego najwyższego trybunału. Apelacja od trybunału dystryktowego szła do jednego z siedmiu sąsiednich trybunałów dystryktowych. O ile strony procesujące pogodziły się co do tego, który z pośród tych siedmiu sąsiadujących trybunałów dystryktowych ma funkcjonować jako trybunał apelacyjny w takim razie apelacja szła do tego trybunału. O ile zaś zgoda między stronami nie została osiągnięta — pozwany miał prawo wykreślić z pośród wspomnianych siedmiu trybunałów trzy, strona druga również trzy, a ostatni pozostali trybunał dystryktowy funkcjonował, jako trybunał apelacyjny. Tak więc jasną tu jest tendencja Konstytuanty, aby możliwie ograniczyć liczbę stopni apelacyjnych. Przez taką organizację popełniono ten błąd zasadniczy, że trybunały dystryktowe, które miały występować jako trybunały pierwszej instancji i jako trybunały apelacyjne — nie miały dostatecznego aurytetu i dostatecznie szerokiego horyzonta dla takich atrybucyj.

W sądownictwie spraw karnych przyjęto angielski system ław przysięgłych, a więc ławy przysięgłych oskarżającej i ławy przysięgłych sądzącej. Ława przysięgłych oskarżająca funkcjonowała przy trybunale dystryktowym, a sędziowie trybunału dystryktowego spełniali kolejno funkcje przewodniczących ławy oskarżającej. Ława sądząca funkcjonowała przy trybunałach kryminalnych, których ustanowiono po jednym w każdym

departamencie, a które składały się z prezydenta i trzech sędziów. Prezydent obierany był przez zebranie elektoralne departamentu. Sędziowie wylosowywani byli kolejno z pośród trybunału dystryktowego danego departamentu. Rolę prokuratora spełniał oskarżyciel publiczny, obierany w ten sposób, jak prezydent trybunału kryminalnego.

Nad wyżej przedstawioną organizacją funkcjonował trybunał kasacyjny. Członkowie sędziowie obierani byli przez zebranie elektoralne departamentu, po jednym z każdego departamentu. Ponieważ jednak, gdyby cała Francja naraz wybierała sędziów do trybunału kasacyjnego, liczba ich byłaby zbyt wielka—przeto departamenty podzielono na dwie części, które kolejno dokonywały wyboru. Trybunał kasacyjny nie bada sprawy z merytorycznej strony, lecz tylko w razie jakichś niewłaściwości procesowych, o ile wniesiono zażalenie nieważności—wyrok albo potwierdzał, albo go znosił — poczem sprawa powracała z powrotem przed trybunał pierwszej instancji. Dla wszystkich wspomnianych urzędów sędziowskich wymagane były pewne kwalifikacje prawnicze. W organizacji sądownictwa Konwencja nie wprowadziła zmian zasadniczych poza jedną, że nie wymagała dla wyboru sędziów specjalnych kwalifikacji, poza 25 latami skończonemi. Dopiero na podstawie konstytucji 1795 roku nastąpiła zmiana. Zamiast trybunałów dystryktowych dla spraw cywilnych wprowadzono trybunały departamentowe, mające się składać z 20 członków. Apellacja od nich przysługiwała do trzech sąsiednich trybunałów departamentowych. Tak odtąd w każdym departamencie był jeden trybunał dla spraw cywilnych i jeden trybunał dla spraw karnych.

Organizację sądownictwa zupełnie przemienił Napoleon. Je dynie sędziowie pokoja pozostali jak dawniej obdarzeni temi samemi atrybucjami. Trybunały cywilne departamentowe zostały zniesione i na ich miejsce wprowadzono trybunały cywilne pierwszej instancji, po jednym w każdym okręgu. Nad nimi stworzył Napoleon 27 trybunałów apellacyjnych. Co do spraw karnych—obalono ławę oskarżającą. W ten sposób re-cypowano ostatecznie z angielskiej instytucji sądu przysięgłych to, co miało być przyjęto w większości państw kontynentalnych t. j. ławę przysięgłych sądzącą. Najważniejszą jednak zmianą, jaką dokonał Napoleon w sądownictwie—było zerwanie

z zasadą obieralności sędziów i przywrócenie zasady nominowania ich przez władzę wykonawczą. Wyjątkiem byli sędziowie pokoja, którzy pozostali nadal obieralnymi, a także członkowie trybunału kasacyjnego, którzy byli obierani przez senat na przedstawienie pierwszego konsula, a później cesarza

§ 7. System podatkowy.

Jednym z głównych powodów rewolucji francuskiej był deficyt finansowy monarchy. To też konstytuanta znalazła się wobec ogromnego zadania, z jednej strony wyrównania deficytu, z drugiej zaś strony—wprowadzenia nowego systemu podatkowego na miejsce dawnego, który okazał się niewystarczającym i sprzecznym z zasadami konstytucji. Zaradzić deficytowi pragnęła Konstytuanta przez konfiskatę dóbr kościelnych i zamianę ich na dobra narodowe, oraz przez oparcie nowej waluty na tych dobrach i uzyskanie znacznych dochodów przez ich sprzedaż. Do dóbr dachownych dołączyły się dobra skonfiskowane emigrantom. Sprzedaż ta miała rzeczywiście miejsce i wydała doniosłe skutki w życiu ekonomicznym i społecznym, jak była mowa wyżej, ale z punktu widzenia finansowego nie zaradziła złemu. Waluta oparta na nich t. zw. asygnaty—uległy dewaluacji największej, jaka była zaobserwowana w dziejach ekonomicznych Europy przed wielką wojną. Dopiero Napoleon niezwykle energiczną polityką finansową doprowadził do równowagi budżetowej, a nową monetę francuską — frank do stabilizacji.

Od czasów Konstytuanty w systemie podatkowym datują się zasadnicze postanowienia. System przez nią wprowadzony, mimo licznych i ważnych zmian, naogół nietylko obowiązywał przez cały okres rewolucyjny i napoleoński, ale i po dziś dzień utrzymany jest w swojej mocy. Linje wytyczne, których trzymała się Konstytuanta przy ustanawianiu podatków są następujące: 1) równość obywateli wobec podatków i obalenie wszelkich przywilejów podatkowych, co zresztą samo przez się wynikało z obalenia przywilejów stanowych w nocy 4 sierpnia 1789 roku, 2) zerwanie a jakąkolwiek arbitralnością w wymierzeniu podatków, w oparciu ustawodawstwa podatkowego na takich zasadach, aby one dawały jaknajwiększe gwarancje sprawiedliwego i proporcjonalnego do majątku jednostki wymiaru podatków, 3) zasady szkoły ekonomicznej fizjokratów, które potę-

piały podatki bezpośrednie i uważając za naistotniejszy i jedynie wskazany podatek grantowy.

Prawie wszystkie podatki pośrednie w myśl powyższych zasad obaliła Konstytuanta. Znikła więc znana gabelle, znikły cła wewnętrzne. Z podatków pośrednich utrzymany został tylko podatek stemplowy oraz cła zewnętrzne. Punkt ciężkości został przeniesiony na podatki bezpośrednie. Wprowadzono tutaj następujące kategorie podatków: 1) podatek grantowy, który rozdzielany był w ten sposób, że zgromadzenie prawodawcze wymierzyło kwotę, jaką każdy departament ma płacić. Administracja departamentalna rozdzielała tę kwotę między poszczególne dystrykty, administracja zaś dystryktowa między poszczególne jednostki. Przy tym systemie uzyskan oznacznie większą gwarancję sprawiedliwego wymierzania podatków niż w dawnej Francji, ale nie miano zapewnić pewności przed arbitralnością. Ściąganie podatków powierzono gminom. Podatek płacony był od dochodów z ziemi. 2) Konstytuanta ustalała bardzo skomplikowany system podatku osobistego, cały szereg kryterjów, według których ten podatek miał być wymierzany. Głównym z tych kryterjów była kwota czynszu niszezonego przez podatnika za mieszkania. Wychodzono przytem z założenia, że najlepszym kryterjum majątku jednostki jest zajmowane przez niego mieszkanie. Ustanowiono szereg taryf, jakie kto ma płacić, zależnie od tego, jakie kto zajmuje mieszkanie, 3) Podatek patentowy opłacany był przez wszystkich trudniących się handlem lub przemysłem. Wymierzany był odpowiednio do wielkości obikacyj, zajmowanych przez dane przedsiębiorstwo.

Następnie rządy rewolucyjne nie wprowadziły zmiany zasadniczej w tym systemie. Napoleon zmienił ten stan rzeczy o tyle, że między innemi wprowadził monopol tytaniowy i przywrócił z powrotem w dalszej mierze podatki pośrednie.

§ 8. Stosunek państwa do wyznań.

A. Okres rewolucyjny.

I. Protestanci. Konstytuanta w stosunku do protestantów wydała trzy ustawy. Pierwsza z tych ustaw z dnia 24 grudnia 1789 roku nadawała protestantom pełne prawa obywatelskie, druga z grudnia 1790 roku postanowiła, że wszyscy potomkowie tych protestantów francuskich, którzy wycemigrowali z Francji na skutek odwołania edyktu Nanteńskiego, w razie

powrota do Francji — natychmiast uzyskują obywatelstwo francuskie oraz wchodzą napowrót w posiadanie skonfiskowanych dóbr, o ile dobra te znajdują się nadal w posiadaniu państwa. Trzecia ustawa gwarantuje wszystkim wyznaniom swobodne uprawianie kulta religijnego i przyznaje także protestantom prawo sprawowania kulta swego publicznie.

II. Żydzi. Do rewolucji francuskiej stanowisko żydów było we Francji stanowiskiem cudzoziemców, ponoszących na rzecz skarbu państwa specjalne ciężary i mogących być w każdej chwili wydalonymi z Francji dekretem królewskim. Z tym stanem rzeczy zerwała konstytuanta w dwóch ustawach: 1) ustawą z dnia 20 lipca 1790 roku zniosła wszelkie specjalne ciężary finansowe i zrównała ich stanowisko ze stanowiskiem każdego innego cudzoziemca, zamieszkującego terytorjum francuskie 2) ustawą z dnia 27 października 1791 roku zerwała konstytuanta z fikcją traktowania żydów, jako obcokrajowców i dała im prawa obywatelskie.

III Kościół katolicki. Pierwsza Ustawa Konstytuanty, dotycząca kościoła katolickiego — odnosiła się do dóbr kościelnych. Dobra te zostały skonfiskowane, aby służyć za podstawę dla nowego pieniądza papierowego t. zw. asygnat i w ten sposób przyczynić się do wyrównania deficytu. W zamian za skonfiskowane dobra kościelne, państwo zobowiązywało się płacić dachownym odpowiednie pensje, które w żadnym wypadku nie miały być niższe od 1200 liwrów rocznie. W ten sposób państwo zapewniało proboszczom dochody nieraz wyższe, niż mieli przed rewolucją, natomiast pozbawiało olbrzymich dochodów klasztory i dachowieństwo wyższe. Następnie w roku 1790 Konstytuanta przeprowadziła kasację klasztorów. Na razie pozostawiała ona te klasztory, które zajmowały się szkolnictwem lub działaniem miłosierdzia, oraz pozwalała tym zakonnikom i zakonnicom, którzy klasztor opuścić nie chcieli, pozostać w nich nadal. Jednak już zebranie prawodawcze wszystkie te klasztory skasowało.

Nareszcie w sierpniu 1790 roku Konstytuanta uchwaliła t. zw. konstytucję cywilną dachowieństwa. Była ona rezultatem zetknięcia się dwóch prądów, nartających wśród członków konstytuanty: z jednej strony dawnego galikanizmu, z drugiej strony racjonalistycznego i antychrześcijańskiego światopoglądu Rousseau i encyklopedystów. Wspomniana konstytucja cywilna

znosiła dawne djeeezje, a na ich miejsce ustanawiała po jednym biskapstwie w każdym departamencie, oraz dziesięć prowineyj metropolitalnych t. j. areybiskapich na całą Francję. Areybiskapi, biskapi i proboszczowie mieli być obieralni, a mianowicie areybiskapi i biskapi przez zebranie elektoralne departamentu, proboszczowie zaś przez zebrania elektoralne dystryktu. Wybór proboszcza miał być potwierdzony przez biskapa, biskapa—przez areybiskapa, a areybiskapa — przez najstarszego biskapę danej prowineji kościelnej. Kollegjaty kano-ników przy kościołach katedralnych, jak również wszelkie inne instytucje kościelne, oprócz areybiskapów, biskapów, proboszczów i seminarjów dachownych po jednemu przy każdej djeeezji miały być zniscone. Wszyscy obrani dachowni, ażeby objąć swój urząd, musieli poprzednio złożyć przysięgę wierności na konstytucję. Tego rodzaju uregulowanie sprawy było nie do przyjęcia przez kościół, a to dlatego, że zostało uregulowane aktem jednostronnym bez poprzedniego porozumienia się z papieżem, a powtórnie dlatego, że powierzało obiór dachownych ciałom politycznym, w skład których mogli wchodzić także i protestanci, żydzi, heretycy i t. p.

Powyższą konstytucję cywilną papież potępił i zakazał dachowieństwu francuskiemu podporządkowywać się jej. Rezultatem tego był stan niezwykle ciężki tak dla kościoła katolickiego we Francji, jak i dla samych rządów rewolucyjnych. Z jednej strony, na podstawie tej konstytucji, zorganizował się kościół katolicki t. zw. konstytucyjny, będący z punktu widzenia katolickiego schyzmą, z drugiej strony szerokie masy katolików i ogromna większość dachowieństwa, postasza kościołowi, musiała ze sprawowaniem swego kultu okrywać się przed państwem. Dachowni katolicy, którzy na znak protestu przeciwko konstytucji cywilnej dachowieństwa nie złożyli przed nią przysięgi — byli w razie sprawowania funkcyj kapłańskich po-ciągani do odpowiedzialności, jako sprawający je z punktu widzenia tejże konstytucji bezprawnie. Pociągnęło to za sobą prześladowanie dachownych, które się znacznie zaostrzyły za czasów konwencji. Ten stan rzeczy był głównym powodem wojny domowej (np. w Vandei). Zmiany wprowadziła tutaj konwencja w ostatnim roku swojego istnienia, t. j. w roku 1795. Stanęła ona tutaj po raz pierwszy na jedynie zgodnym z zasadami rewolucji stanowisku zupełnego rozdziału kościoła

od państwa. Konsekwencją tego było, że dotychczas płacone pensje duchowieństwa zaprzysiężonemu, t. j. duchowieństwa kościoła t. zw. konstytucyjnego — zostały wstrzymane. Z drugiej strony katolicy prawowierni mogli swobodnie wykonywać swój kult. Konwencja jednak wydała szereg rozporządzeń, które jakkolwiek dotyczyły wszystkich wyznań, to jednak w głównej mierze skierowane były przeciwko kościołowi katolickiemu. Tak więc nie tylko zabroniono sprawowania jakiegokolwiek obrzędów religijnych poza obrębem świątyni, ale nawet świątynie nie miały na zewnątrz mieć żadnych odznak, któreby wskazywały na ich przeznaczenie, ani też duchownym nie wolno było nosić takich strojów, któreby wskazywały ich godność. Innemi słowy wszystkie wyznania zostały podciągnięte pod system kultu prywatnego, chociaż uzyskały we Francji swobodę.

B. Okres napoleoński.

Napoleon powracając do dawnych tradycji francuskich — wprowadził realne zmiany. Nawiązał on rokowania ze Stolicą Apostolską i zawarł z papieżem Piasem VII konkordat, będący prototypem wszystkich konkordatów wieku XIX. Konkordat ten przede wszystkim zajął się uregulowaniem wszelkich spraw wynikłych z przeszłości. Nakazywał więc wszystkim biskupom podanie się do dymisji, poczem nastąpiły nominacje nowych biskupów, regalował nowe rozgraniczenia diecezji, naogół w tej mierze trzymając się postanowień konstytucji cywilnej duchowieństwa wydanej przez konstytuante. Pozatem konkordat ten wzorował się na konkordacie z roku 1516 w szczególności o ile chodzi o nominowania arcybiskupów i biskupów. Mianowicie nominacji tych miał dokonywać pierwszy konsal, poczem papież konferował instytucję kanoniczną, t. j. święcenia. Instytucji tej papież mógł odmówić tylko w tym wypadku, o ile kandydat, wskazany przez pierwszego konsala, nie odpowiadał wymogom prawa kanonicznego. Prawie zaraz, po wejściu w życie tego konkordatu rozpoczęły się napowrót scysje między Napoleonem a papieżem na wzór parowiekowych konfliktów królów francuskich ze Stolicą Apostolską.

Doszło nawet do zerwania konkordatu, co stało w związku z aneksją terytorjum kościelnego przez Napoleona. Ostatecznie jednakowoż konkordat został ponownie przywrócony i miał się utrzymać aż do roku 1904, t. j. do rozdziału kościoła od państwa.

§ 9. Kodyfikacje prawne.

Wśród zadań, jakie rewolucja francuska miała rozstrzygnąć—na jednym z pierwszych miejsc stała kwestja zanifikowania prawa cywilnego oraz karnego na terytorjach całej Francji. Z drugiej strony i te działy prawa, które były już zanifikowane kodeksami Colbertowskimi—masiano zreformować, aby uzgodnić je z zasadami rewolucyjnymi, co dotyczyło w szczególności procedury karnej.

Co do prawa cywilnego, to Konstytuanta miała zadanie ułatwić. Dzięki działalności Jaryspradencji stworzono t. zw. prawo zwyczajowe wspólne, wydobywając z kilkadziesiąt ksiąg prawa zwyczajowego wspólne dla wszystkich terytorjów cechy tego prawa. Mimo to, ani Konstytuanta, ani Konwencja, ani Dyrektorjat nie były w stanie wypracować kodeksa cywilnego. Wydano tylko szereg ustaw, regalujących poszczególne kwestje, co do których zachodziła gwałtowna potrzeba natychmiastowego uzgodnienia ich z zasadami rewolucyjnymi, tak np. przekształcono zasady prawa spadkowego, oraz wprowadzono śluby cywilne, jako obligatoryjne. W związku z tem aregalowano rozwód i odebrano kościołowi prowadzenie rejestrów stanu cywilnego, powierzając je gminom. Była to jedna z ustaw Konstytuanty, która miała się okazać trwałą i miała być recypowaną w całym szeregu państw. Poza tem Konstytuanta, oraz zebrania prawodawcze za czasów Dyrektorjatu wypracowywały projekty kodeksa cywilnego, którego głównym referentem był Cambaceres, i który nigdy nie miał dojść do zawotowania. Praca ta jednak przyczyniła się do wyjaśnienia pojęć, nagromadzenia materiałów i wyrobienia szeregu kodyfikatorów, amiejących z niezwykłą łatwością i zwięzłością ujmować myśli prawnicze w tekst ustawy, co wszystko później miało ułatwić Napoleonowi definitywne ułożenie kodeksa cywilnego. Bogatsze są ustawy rewolucyjne w dziedzinie prawodawstwa karnego. Stan rzeczy w dawnej Francji nie mógł być dalej utrzymany. Prawo karne materialne, zwyczajowe, nie spisane zupełnie, arbitralne — domagało się zanifikowania i ścisłego określenia. Procedura karna, wydana przez Colberta—wykwitła w pojęciach średniowiecznych i masiała być dostosowana do wprowadzenia instytacji sądów przysięgłych. Dlatego to Konstytuanta niezdobyszy się na kodeks-cywilny — doprowadziła jednak do uchwalenia kodek

sa karnego dnia 25 października 1791 roku, a kodeks ten był ogromnym krokiem naprzód w rozwoju prawa karnego. Kodeks ten wyklęczał zupełnie kary połączone z torturami fizycznymi i po raz pierwszy we Francji wprowadził racjonalny system kar więziennych. Zrywając z zasadą zupełnej arbitralności sędziego — kodeks ściśle oznaczał przestępstwo, za jakie miała być nałożona kara. Co prawda, tutaj kodeks poszedł za daleko, nie pozostawiając swobodnemu uznaniu sędziego żadnego pola do działania, a każąc mu tylko automatycznie stosować w razie przestępstwa taki lub inny przepis kodeksu karnego. Ponieważ żaden kodeks karny nie jest w stanie przewidywać wszystkich możliwości przestępstwa, przeto takie ściśle przewidywanie kary były mylne.

Co do procedury karnej — to Konstytuanta uchwaliła cały szereg ustaw, które wyczerpają prawie w całości tę dziedzinę prawną. Rozróżnić tu należy postępowanie przed trybunałem, czyli właściwą sprawę, oraz postępowanie przygotowawcze, czyli śledztwo. W pierwszej dziedzinie ustawy Konstytuanta stanowią zawsze punkt zwrotny, wprowadzając rozprawę publiczną z pełną wolnością obrony. Ustawa ta wreszcie zrywa z systemem sądów tajnych i dowodów legalnych, t. j. takich, które sędzia musi uznać za wystarczające dla udowodnienia pewnych faktów, a wprowadza system dowodów moralnych, t. j. takich, gdzie zawsze samienia sędziego jest pozostawiona wolność uznania, czy dowód jest wystarczający dla ustalenia danego faktu, czy też nie. Natomiast Konstytuanta nie potrafiła jeszcze uregulować w sposób jasny postępowania przygotowawczego czyli śledczego.

W definitywne stadjam weszły prace kodyfikacyjne po objęciu władzy przez Napoleona. Kodeksy napoleońskie układane były przez specjalnie wyznaczone do tego celu komisje, potem dyspatowane na posiedzenia Rady Stanu, gdzie ustalano ich ostateczny tekst, w miarę zaś tego ustalania przesyłane były do zawotowania ciałom prawodawczym. W ten sposób doszły do skutku: 1) kodeks cywilny w 1804 r., 2) kodeks handlowy w 1807 r., 3) kodeks procedury cywilnej w 1808 r. i 4) kodeks karny w 1810 r. Najważniejszy z pośród nich kodeks cywilny może być uważany za francuskie dzieło narodowe. Zaslęgą jego kodyfikatorów jest, że w sposób niezwykle umiejętny potrafili pogodzić zasady dawnego prawa francuskiego z zasa-

dami rewolucyjnymi, odznacza się on przytem niezwykłą jasnością i zwięzłością. W kodeksie karnym Konstytuanty wprowadzono zmiany tych części, które okazały się niezbyt dobre, tak kodeks Napoleona zrywa z systemem kar stałych, a wprowadza dla każdego przestępstwa pewne minimum i pewne maksimum kary, w obrębie czego wymiar kary pozostawiony jest swobodnemu uznaniu sędziego. Kodeks procedury karnej pozostał mniej więcej niezmienionym co do ustawy Konstytuanty, odnośnie do postępowania przed trybunałem, natomiast reformuje ustawę odnośnie do postępowania przygotowawczego, powracając tu słasnie do zasad dawnego prawa francuskiego, t.j. do postępowania przy śledztwie tajnego, pisemnego i bez możności obrony. Kodeks procedury cywilnej i kodeks handlowy opierały się na ogół na kodeksach Colbertowskich. Wpływ tej działalności kodyfikacyjnej napoleońskiej był ogromny. W szczególności odnosi się to do kodeksu cywilnego. Kodeks Napoleona obowiązywał lub obowiązuje w następujących krajach: 1) we Francji formalnie obowiązuje do dni dzisiejszych. Drobne tylko zmiany wprowadzone zostały drogą ustawową. Natomiast, opierając się na tekście kodeksu, działalność jarysprudencji oraz orzecznictwo sądów najwyższych, powoli wprowadziły szereg zmian dostosowując się do potrzeb dnia bieżącego i konstruując nieraz konstrukcje prawne, o których autorom kodeksu ani się marzyło. Dzięki temu kodeks napoleoński nie skostniał, ale podlegając ciągłej ewolucji, dostosowywał się do życia. 2) W Niemczech kodeks napoleoński recypowanym był w krajach nadreńskich oraz służył za podstawę dla założenia kodeksu ks. Badeńskiego. Ten stan rzeczy trwał aż do wprowadzenia w 1900 ogólnoniemieckiego kodeksu cywilnego t. zw. B.G.B. (Bürgerliches Gesetzbuch), który wprowadzić, zasadniczo od kodeksu napoleońskiego różnił się, niewątpliwie jednak dażo ma zawdzięcza. 3) Obowiązywał kodeks ten w Belgji, jako konsenweneja tego stanu rzeczy, że Belgja za czasów cesarstwa należała do Francji. Kodeks Napoleona jest tam po dziś dzień podstawą istniejącego ustawodawstwa cywilnego. 4) Kodeks napoleoński wprowadzony został w tej części Włoch, która została połączona z cesarstwem francuskim, oraz która tworzyła pod berłem Napoleona osobne królestwo włoskie. Obowiązywał on tam aż do ogólnego kodeksu włoskiego po zjednocze-

nia Włoch, który również w dążej mierze na kodeksie napoleońskim się oparł. 5) Napoleon wprowadził swój kodeks na terenie Wielkiego Księstwa Warszawskiego, który pozostał obowiązującym do dziś na terenie dawnego Królestwa Kongresowego, wyjąwszy działy prawa małżeńskiego i prawa hipotecznego, zmienione w latach od 1815 r. do 1830 specjalnymi ustawami.

Rozdział III. Ustrój Francji w latach 1830 — 1875.

O ile chodzi o organizację administracyjną, jak również obowiązujące kodeksy w latach 1830 i późniejszych — to pozostał na ogół nieomal aż po dzień dzisiejszy ten stan rzeczy, jaki został wprowadzony przez Napoleona. Oczywiście szereg zmian we wszystkich tych dziedzinach nastąpiło. Ogólne zarysy jednak pozostały nieknięte. Natomiast niema kraju europejskiego, któregoby konstytucja alegała tylu zmianom, co francuska.

Francja pozostawała pod rządami Barbonów starszej linii i nadanej przez nich karty z 1814 roku aż do rewolucji lipcowej 1830 roku, która wprowadziła na tron Ludwika Filipa — reprezentanta młodszej linii Barbonów, t.zw. orleańskiej. Konstytucja, która wówczas została nadana (14 sierpnia 1830 roku) — była powtórzeniem karty Ludwika XVIII. Zasadnicze zmiany wprowadzono jedynie w składzie Izby deputowanych, a mianowicie — Izba deputowanych miała być wybierana na pięć lat jednorazowo i cenzus majątkowy został nieco obniżony. Mimo to pozostał on bardzo wysokim tak, że historia osiemnasta lat panowania Ludwika Filipa — to w dążej mierze domaganie się ze strony stronnictw lewicowych rozszerzenia prawa wyborczego. To stało się też bezpośrednim powodem rewolucji latowej 1848 roku, która wypędziła Barbonów Orleańskich. Ogłoszono republikę, a wybrana na podstawie powszechnego głosowania konstytuanta achwaliła nową konstytucję (4 listopada 1848 roku).

Konstytucja ta bardzo demokratyczna, do pewnego stopnia wzorowała się na konstytucji amerykańskiej (oczywiście z tą zasadniczą różnicą, że ustrój amerykański jest federalny, a Francja pozostała jednolitem, scentralizowanym państwem). Władzę ustawodawczą powierza konstytucja z roku 1848 jednoizbowemu zgromadzeniu prawodawczemu, składającemu się

z 750 członków i obieranemu na trzy lata drogą powszechnego, równego, bezpośredniego i tajnego głosowania. Wybora był każdy francuz, który ukończył 21 rok życia, obieralnym zaś każdy, który ukończył 25 lat. Władza wykonawcza powierzona została prezydentowi rzeczypospolitej, obieranemu przez całą ludność Francji drogą również powszechnego i równego głosowania na cztery lata. W razie jeżeli żaden z kandydatów przy wyborze na prezydenta nie otrzymał bezwzględnej większości głosów — ciało prawodawcze wybiera prezydenta z pośród pięciu kandydatów, którzy otrzymali największą liczbę głosów. Żaden akt prezydenta nie jest ważny bez kontrasygnaty ministrów, chociaż jednak prezydent na równi z ministrami ponosi odpowiedzialność prawną. Ministrowie mają prawo wstępu do ciała prawodawczego i przemawiania w nim, a żaden artykuł konstytucji nie sprzeciwia się temu, aby byli nominowanymi z pośród postów. Rozwojowi więc wypadków i wzajemnemu ustosunkowaniu się sił faktycznych zostało to zestawione, czy prezydent opierając się na fakcie otrzymania władzy bezpośrednio przez lud — sprawować będzie rządy osobiście, czy też wprowadzone zostaną rządy parlamentarne. — Prezydent nie miał prawa rozwiązywać ciała prawodawczego, lecz w stosunku do jego uchwał miał tylko veto zawieszające o bardzo słabym zakresie — mógł mianowicie zażądać ponownych obrad nad danym projektem ustawy. O ile został ponownie uchwalony większością głosów — stawał się ustawą bez względu na stanowisko prezydenta. Nareszcie wprowadzała konstytucja vice-prezydenta rzeczypospolitej, obieranego przez ciało prawodawcze z pośród trzech kandydatów przedstawionych przez prezydenta. Vice-prezydent zastępował prezydenta w razie niemożności pełnienia przez tegoż obowiązków, oraz pełnił funkcję przewodniczącego rady stanu.

Na podstawie tej konstytucji wybrany został na stanowisko prezydenta bratanek i spadkobierca Napoleona I — Ludwik Napoleon Bonaparte. Za przykładem swego wielkiego stryja rozpędził on przez zamach stanu 2 grudnia 1851 roku ciało prawodawcze, poczem proklamował nową konstytucję, zatwierdzoną przez plebisycyt, w rok zaś później proklamował się cesarzem. Obie konstytucje proklamowane przez Ludwika Napoleona są wiernem odbiciem konstytucji Napoleona I, a mianowicie pierwsza naśladuje w ogólnych zarysach konstytucję

konsalarną z 1799 roku, droga konstytucję cesarską z 1804 roku. Wprowadzały więc one właściwie rządy absolutne Napoleona III. Od roku 1860 Napoleon III wprowadzał coraz to bardziej liberalne zmiany tak, że ostatecznie wprowadził monarchję parlamentarną na wzór angielski. Szereg tych zmian został zatwierdzony przez plebisyt 1870 roku i razem wzięte utworzyły one nową konstytucję, jak powiedzieliśmy na ogół wzorzącą się na angielskiej. Już jednak parę miesięcy później wybuchła wojna francusko-pruska, po klęsce zaś pod Sedanem — Bonapartowie zostali wygnani, a zebrana po zawieszeniu broni konstytuanta rozpoczęła pracę nad tworzeniem nowej konstytucji. Po nieudanej próbie przywrócenia monarchji i burbońskiej, uchwalono w roku 1875 po dziś dzień obowiązującą we Francji konstytucję.

CZĘŚĆ VI.

Niemcy w wieku XIX.

§ 1. Ustrój Rzeszy Niemieckiej i państw niemieckich.

Cios ostateczny świętemu cesarstwu rzymskiemu narodu niemieckiego zadały wojny z Francją rewolucyjną. Po utracie przez Rzeszę Niemiecką terytoriów położonych na lewym brzegu Renu, okazała się konieczność nowego przegrupowania terytorjalnego. Uchwałą sejmu Rzeszy zniesiono wszystkie terytoria duchowne i wszystkie miasta cesarskie (oprócz Hamburga, Lubeki, Bremy, Frankfurtu, Augsburga i Norymbergji) i oddano je tym książętom, którzy ponieśli straty na lewym brzegu Renu, jako odszkodowanie. Trzy lata później, po nowej niesześciśliwej wojnie z Napoleonem, zrzekł się (6 sierpnia 1806 roku) cesarz Franciszek II — korony cesarskiej i państwo rzymsko-niemieckie przestało egzystować. Nastąpiło to dzięki utworzeniu przez Napoleona t. zw. związku Reńskiego, w skład którego weszły wszystkie państwa niemieckie oprócz Prus i Austrii. Pociągnęło to za sobą nowe przegrupowanie terytorjalne: szereg drobniejszych terytoriów zostało przyłączonych do większych państw (rodziny dotąd w nich panujące utraciwszy władzę — zachowały honorowe przywileje rodzin panujących — to t. zw. książęta medjatyzowani). Książęta: bawarski, saksoński i wirtemberski — uzyskali tytuł królewski.

Zetknięcie się z Francją rewolucyjną, konieczność obrony przed supremacją Napoleona — przekonały książąt o konieczności reform w ich państwach. Najdonioślejsze są reformy przeprowadzone przez ministrów Steina i Hardenberga w Prasiach. Znieśli oni poddaństwo chłopów *). Znieśli oni cechy i wszelkie inne ograniczenia wolności handlu i przemysłu. Zorganizowali samorząd miejski o niedałym zakresie, ale istotny, nowożytny i racjonalny. Zrównali wszystkie stany i wszystkie wyznania. Na czele zarządu państwa postawili gabinet z pięciu ministrów, przydowany przez kanclerza. Utworzyli radę stanu na wzór francuski. — Równocześnie Sehanhorst organizował armję, wprowadzając w całej pełni powszechną służbę wojskową.

W 1813 roku porwał się cały naród niemiecki do walk z Napoleonem. Hasłem, które naród do walki popchnęło—było zjednoczenie Niemiec, oraz wprowadzenie rządów konstytucyjnych. Mimo zupełnego zwycięstwa nad Francją, kongres wiedeński z roku 1815 zawiódł te nadzieje. Nietylko nie utworzono jednolitego państwa niemieckiego, ale uznano suwerenność wszystkich państw niemieckich. Połączono je jedynie w związek niemiecki t. zw. Deutcher Band. Organem tego związku był t. zw. Bundestag, rezydający stale we Frankfurcie. Było to właściwie stale funkcjonujący kongres dyplomatycznych reprezentantów poszczególnych państw niemieckich (pod przewodnictwem posła austriackiego). Mimo stworzenia różnych form stwarzających pozory większej łączności między państwami niemieckimi, łączność ta polegała tylko na stosunku równającemu się stosunkowi odpornego przymierza, jakie miewa miejsce w stosunkach międzynarodowych między całkiem niezawisłymi państwami. Tak więc nadzieje na zjednoczenie Niemiec zawiódły na całej linii.—O ile chodzi zaś o wprowadzenie rządów konstytucyjnych — to większość państw niemieckich przeprowadziła reformy administracji na wzór reform Steina i Hardenberga w Prasiach, a panujący ogłosili konstytucję na wzór karty Ludwika XVIII, albo zaraz po wojnach napoleońskich, albo po roku 1830.

*) Współcześnie z Prusami zniesiono poddaństwo chłopów w szeregu państw niemieckich np., w Bawarii, Oldenburgu, Wirttembergji. Po roku 1830 dopiero zniesiono je w Hannoverze i Saksonji, w Austrii ostatecznie dopiero w roku 1848.

Jednak dwa najważniejsze państwa niemieckie: Austryja i Prasy — były nadal rządzone absolutnie, a szczególnie w Austrji, pod rządami Metternicha widzimy zdegenerowaną formę państwa absolutnego, t. zw. państwo policyjne. Wszelki odrań wolnościowy był niemiłosiernie tłumiony, a o władnięty przez Austryę „Bundestag” za główne swoje zadanie uważał stanie na straży absolutyzmu Metternichowskiego *).

Ten stan rzeczy trwać miał do rewolucyjnego roku 1848. Z niezwykłą siłą podniesione zostały jeszcze raz hasła zjednoczenia Niemiec i rządów konstytucyjnych. O ile chodzi o pierwszy z tych postulatów, to ruch wszczęty w 1848 roku miał spełnić na niezem i po szeregu prób i rewolucyjnych wypadków, zjechał się znów w Frankfurcie „Bundestag” w niezmienionym charakterze. Natomiast wszystkie państwa niemieckie, które dotąd konstytucji nie miały — takowe uzyskały (jedynie w Austrji ogłoszoną już konstytucję cofnięto, poczem nastąpił tam nawrót rządów absolutnych, dziesięcioletnia t. zw. era Bacha). W Prasiach w szczególności nadał Fryderyk Wilhelm IV konstytucję w dniu 8 grudnia 1848 roku, która następnie zmienioną została w roku 1850, aby obowiązywać aż do wojny światowej. Konstytucja ta wprowadzała sejm dwuizbowy. W skład izby wyższej t. zw. izby panów (Herrenhaus) wchodziłi członkowie nominowani przez króla dożywotnio lub dziedzicznie, w skład zaś izby posłów — posłowie wybierani przez wybory powszechne, lecz nie równe i bezpośrednie. Wprawdzie więc każdy mężczyzna, mający lat 24 ukończonych — miał prawo głosowania, lecz ludność była podzielona na trzy klasy według sumy płaconych podatków i każda klasa wybierała równą liczbą elektorów (choćby dwie klasy zamożniejsze były liczebnie słabsze od uboższej), ci zaś elektorowie dokonywali dopiero obioru posłów. Głosowanie było tajne. — Piastanem władzy wykonawczej pozostał w całej pełni król. Odpowiedzialnymi za niego byli ministrowie, zgrupowani na wzór angielskiego gabinetu w solidarną radę ministrów, z prezydentem ministrów na czele. Była to jednak tylko odpowiedzialność prawna, odpowiedzialność polityczna, a co za tem idzie rządy parlamentarne na wzór angielski — nie miały się

*) Jedną z nielicznych dobrych uchwał „Bundestagu” było zainicjowanie pomnikowego wydawnictwa źródeł do historii Niemiec t. zw. „Monumenta Germaniae historica”.

w Prusiech wykształcić, mimo że żadne przepisy konstytucyj nie stały temu na przeszkodzie.

Następnie istotne zmiany w stosunkach niemieckich zaszły po wojnie austriacko-pruskiej z roku 1866. Po zwycięstwie pruskiem Austria była zmaszona wystąpić ze związku niemieckiego, wskutek czego związek ten upadł, a Prusy zaś zorganizowały nowe państwo, związek północno-niemiecki, będący już zwartą organizacją państwową, do którego należały wszystkie państwa niemieckie oprócz Bawarii, Wirtembergji, Badenji i częściowo Hesji. Gdy zaś w roku 1870 wybuchła wojna francusko-niemiecka — po decydujących zwycięstwach niemieckich ogłoszono w Wersalu w dniu 18 stycznia 1871 r. króla pruskiego cesarzem niemieckim. Do w ten sposób powstałego cesarstwa niemieckiego należały już także wspomniane państwa południowo-niemieckie. Konstytucję, apřednio obowiązującą dla związku północno-niemieckiego, dostosowano do świeżo powstałego cesarstwa. Ustrój wprowadzony przez tę konstytucję — czynił z Niemiec państwo związkowe, pozostające pod dziedzicznym przewodnictwem króla pruskiego, jako cesarza niemieckiego. Władza ustawodawcza powierzona była parlamentowi Rzeszy (Reichstag), obieranemu przez powszechne, równe, bezpośrednie, tajne głosowanie. Jako ustawodawstwo wspólne Rzeszy uznawano: podatki, sprawy celne, walutowe i szereg innych spraw gospodarczych, ustawodawstwo cywilne, karne, procesowe i handlowe, nareszcie ustawy dotyczące marynarki i niektórych spraw wojskowych. Ustawodawstwo w innych sprawach pozostawione było poszczególnym krajom. W stosunku do uchwał „Reichstagu” cesarz nie miał prawa sankcji, wzamian za to dla wejścia w życie ustawy konieczną była uchwała t. zw. Rady Związkowej (Bundesrad). Składała się ona z pełnomocników nominowanych przez rządy poszczególnych krajów, którzy od rządów tych otrzymywali w każdej poszczególniej sprawie instrukcje wiążące w wypadkach głosowania.

Każdy kraj miał przyznaną sobie taką liczbę pełnomocników w Radzie Związkowej, jaka przypadła na niego w proporcji do jego znaczenia (np. Prusy - 17, Bawaria - 6, Saksonja - 4, i t. d.) Cesarz miał władzę wykonawczą w tych dziedzinach, które były uznane za wspólne. Reprezentował on wyłącznie państwo na zewnątrz. W razie wojny był naczelnym dowódcą całej ar-

mji niemieckiej. — Jedynym ministrem państwa niemieckiego był kanclerz (Reichskanzler *). Pełniący funkcje ministrów — sekretarze stanu byli, podobnie jak w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej zwykłymi urzędnikami. Taka koncepcja władzy centralnej uniemożliwiała wprowadzenie rządów parlamentarnych. — Oczywiście, każdy z krajów wchodzących w skład państwa niemieckiego — zachował swój ustój na własnych konstytucjach oparty, w rękach ich panujących i rządów krajowych — spoczywała administracja tych terytoriów. Dominujące stanowisko Prus — zapewniało jednolitość i zwartość państwa niemieckiego.

Po za obrębem państwa niemieckiego pozostała Austria. Klęska jaką poniosła ona w wojnie włoskiej w 1859 roku — zmasiła ją do nawrotu na drogę konstytucyjną. Wprowadzenie jednak ustroju konstytucyjnego natrafiało w Austrii na niezwykłe trudności. Ogromna liczba narodowości, zamieszkujących monarchję habsburską — komplikowała niestęchanie sytuację. W dodatku dwie z tych narodowości wysawały specjalne roszczenia. Z jednej strony Niemcy przyzwyczajeni byli od wieków do dominującego stanowiska w państwie i pragnęli je zachować także i w ustroju konstytucyjnym z ajmą dla innych narodowości. Z drugiej strony Węgrzy stali niewzruszenie na stanowisku suwerenności i niezawisłości królestwa węgierskiego. Dlatego też widzimy w Austrii asilowania kolejne wprowadzenia trzech — ustrojów, a mianowicie: federacyjnego, w którymby wszystkie narodowości były równie aprawnione; centralistycznego, w którym niemcy zachowaliby swoje dominujące stanowisko i dualistycznego, w którym dwa równorzędne państwa: Austria i Węgry połączone miały być tylko anją realną. Po nieudanych próbach wprowadzenia w życie ustroju federacyjnego (t zw. konstytucja Gołachowskiego), oraz centralistycznego (konstytucja Szlmerlinga z 1862 roku) — zwyciężyć miał ostatecznie w roku 1867 ustój dualistyczny. Ustój ten miał obowiązywać aż do wojny światowej.

§ 2. Kodyfikacje prawne.

Dla łatwiejszego zrozumienia kodyfikacji prawnych w XIX wieku — koniecznem jest równoległe przedstawienie kodyfikacji prawa w XVIII wieku.

*) Bywał on najczęściej równocześnie prezydentem pruskiej rady ministrów

W wieku XVIII rozpoczyna się pod wpływem szkoły prawa natury cały szereg na wielką skalę zakrojonych kodyfikacyj, które głównym terytorjom niemieckim miały dać nowe, opracowane grantownie kodeksy poszczególnych działów prawa. Tak więc w Prusach rozpoczął się ten rach kodyfikacyjny z inicjatywy Fryderyka Wielkiego, za życia którego już doszła do skutku ustawa z roku 1751, nowa procedura cywilna w roku 1781, oraz ustawa hipoteczna z roku 1783. Po długoletniej pracy, już po śmierci Fryderyka Wielkiego doprowadziło do skutku w roku 1791 kodeks cywilny, który po szczegółowej rewizji ostatecznie w roku 1794, opublikowano jako „Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten“. W Austrii rozpoczęto pracę kodyfikacyjną w roku 1753. Po całym szeregu prób opublikowano procedurę karną w roku 1781, kodeks karny w roku 1787, procedurę cywilną w roku 1788, i ostatecznie kodeks cywilny, jako „Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für das Kaisertum Österreich“ w roku 1811. Stan prawny w Niemczech skomplikował się jeszcze bardziej przez chwilową okupację krajów nadreńskich przez Napoleona I. Ostatecznie w ciągu XIX wieku mieliśmy w Niemczech pod względem prawa cywilnego następujące obszary pod różnymi prawami pozostające. 1) W królestwie Pruskiem obowiązywał kodeks cywilny pruski. Wyjątkiem co do tego były kraje nadreńskie, położone na lewym brzegu Renu, które bez względu na to, czy do Prus należały, czy też nie — miały obowiązujący kodeks napoleoński. 2) W długim i wąskim pasie ciągnącym się od morza północnego aż do Bawarii włącznie — obowiązywały ciągle recypowane w XV w. prawa obce (gemeines Recht). 3) W Saksonji i w Badenji obowiązywały kodeksy cywilne, które doszły do skutku w pierwszej połowie XIX wieku, a które o ile w szczególności chodzi o Badenję oparte były na kodeksie napoleońskim. Dopiero po wojnie 1870 r. i utworzeniu cesarstwa niemieckiego, rozpoczęto pracę nad zainifikowaniem prawa niemieckiego. Jej rezultatem był nowy kodeks cywilny („Bürgerliches Gesetzbuch“ — t. zw. B. G. B.), który jako obowiązujący w całych Niemczech wszedł w życie w 1900 r.

SPIS TREŚCI.

WSTĘP	3
-----------------	---

CZEŚĆ I. Państwo patrymonjalne.

§ 1. Charakterystyka państwa patrymonjalnego	7
§ 2. Ustrój administracyjny i sądowniczy monarchji Francuskiej	9
§ 3. Ustrój gospodarczy i finansowy państwa Francuskiego	10
§ 4. Obowiązki ludności wobec państwa i podział na stany	12
§ 5. Zaczątki ustroju feodalnego w państwie frankońskim	13
§ 6. Źródła prawa w epoce patrymonjalnej	16

CZEŚĆ II. Ustrój Francji od początku epoki feodalnej do wybuchu rewolucji francuskiej.

ROZDZIAŁ I. EPOKA FEODALNA.

§ 1. Zasadnicze rysy ustroju lennego	20
§ 2. Przepisy lenne	21
§ 3. Wojsko, sprawiedliwość i skarb	23
§ 4. Stany w państwie feodalnym	24

ROZDZIAŁ II. MONARCHJA FRANCUSKA OD XIII—XVIII W.

§ 1. Charakterystyka działalności królów francuskich	28
§ 2. Instytucje centralne monarchji	32
§ 3. Administracja prowincjonalna	39
§ 4. Instytucje prowincjonalne i lokalne	41
§ 5. Sądownictwo	45
§ 6. Skarbowość	51
§ 7. Stosunek państwa do wyznań	52
§ 8. System stanowy	55
§ 9. Władza ustawodawcza i źródła prawa	57

CZEŚĆ III. Historia ustroju Niemiec.

ROZDZIAŁ I. ŚREDNIOWIECZE.

§ 1. Ogólna charakterystyka ustroju Niemiec. Ustrój lenny w Niemczech	63
§ 2. Monarchja i urzędy królewskie	66
§ 3. Sejm Rzeszy	68
§ 4. System stanowy	69
§ 5. Rozwój zwierzchnictwa terytorjalnego	71
§ 6. Ustrój sądowniczy	73
§ 7. Organizacja finansowa	74
§ 8. Organizacja terytorjów	75
§ 9. Miasta	77

ROZDZIAŁ II. CZASY NOWOŻYTNE.

- § 1. Ustrój Rzeszy Niemieckiej, jako całości 79
- § 2. Stany 83
- § 3. Organizacja terytorjów 84

ROZDZIAŁ III. ŹRÓDŁA PRAWA.

- § 1. Źródła prawa przed recepcją prawa rzymskiego 87
- § 2. Racepcja prawa rzymskiego i źródła prawa w czasach nowożytnych 91

CZĘŚĆ IV. Historja ustroju Anglii.

- § 1. Państwo Anglo-Normandzkie 94
- § 2. Magna Charta Libertatum 97
- § 3. Parlament angielski do wieku XVIII 98
- § 4. Powstanie samorządów w hrabstwach i ich organizacja 101
- § 5. Historyczny rozwój stosunku króla do parlamentu 103
- § 6. Parlament angielski w wiekach XVIII i XIX 105
- § 7. Osoba i prawa króla angielskiego 108
- § 8. Rządy gabinetowe i parlamentarne 109
- § 9. Rząd angielski i jego skład 112
- § 10. Imperjum Angielskie i jego organizacja 115
- § 11. Źródła prawa. 116

CZĘŚĆ V. Konstytucja amerykańska i ustrój Francji — od wybuchu rewolucji francuskiej.

ROZDZIAŁ I. KONSTYTUCJA AMERYKAŃSKA.

ROZDZIAŁ II. USTRÓJ FRANCJI W DOBIE REWOLUCYJNEJ.

- § 1. Programy ustrojowe filozofów francuskich w XVIII w. 119
- § 2. Konstytucje 123
- § 3. Pozostałości systemu feodalnego i ich obalenie 130
- § 4. Prawa obywatela francuskiego. 132
- § 5. Reforma administracji prowincjonalnej 134
- § 6. Reorganizacja sądownictwa 137
- § 7. System podatkowy 140
- § 8. Stosunek państwa do wyznań 141
- § 9. Kodyfikacje prawne 145

ROZDZIAŁ III. USTRÓJ FRANCJI W LATACH 1830 — 1875.

CZĘŚĆ VI. Niemcy w wieku XIX.

- § 1. Ustrój Rzeszy Niemieckiej i państw niemieckich 150
- § 2. Kodyfikacje prawne 154
- Spis treści 156
- Ważniejsze omyłki w druku. 159

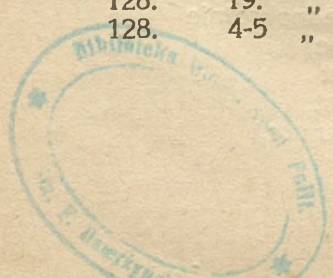
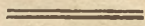

Ważniejsze omyłki druku.

Str.	wiersz:	wydrukowano	ma być:
4.	13. od góry	byli	były
8.	13. "	dzidziczności	dziedziczności
9.	10. od dołu	grafid	grafio
10.	6. "	ograniczała	ograniczało
13.	1. od góry	piersze	piesze
13.	2. "	wasalswo	wasalstwo
14.	3. "	indicis	iudicis
15.	9. "	wiązku	związku
15.	3. od dołu	służbw	służby
15.	2. "	dziedzicznymi	dziedzicznymi
17.	18. od góry	Chamadororum	Chamavorum
17.	16. od dołu	Sal ca	Salica
20.	1. "	was	wasal
22.	19. od góry	evium	levium
23.	1. "	tutulem	tytulem
23.	11. "	przapisów	przepisów
23.	20. od dołu	ta jest	to jest
23.	14. "	wypływała	wypływało
23.	9. "	różnych	równych
24.	4. od góry	nazwę	nazwą
27.	2. od dołu	toczenie	toczenia
28.	16. "	objawiła się	objawiał się
28.	3. "	ocjęcia	objęcia
29.	14. "	leńny	lenna
23.	4. "	rzzmskiem	rzymskiem
29.	5. "	—	—
31.	13. od góry	dzidzyczyc	dziedziczyc
32.	13. od dołu	wypływających	wypływających
32.	11. "	zwierzniego	zwierzchniego
38.	8. od góry	terrja	teorj
38.	8. "	traktak	traktat
38.	13. "	zmiony	zmiany
39.	21. "	prychem	przyczem
41.	18. "	regioalnego	regionalnego
42.	4. "	zwaczajem	zwyczajem
42.	15. od dołu	taki	tak,
43.	15. "	atrykucje	atrybucje
45.	1. od góry	cia	cła
45.	20. "	fizjokatów	fizjokratów
45.	12. od dołu	fynkcje	funkcje
46.	3. od góry	prez	przez
47.	9. "	zwierzniem	zwierzchniem
47.	7. od dołu	chamare	chambre
49.	2—3. od góry	prokuratorzy	adwokaci

49.	3.	„	załatwiali	wygłaszali
50.	15.	„	zdieki	dzieki
50.	2.	od dołu	zawieszona	przedłożona
51.	16.	„	capitalition	capitation
51.	12.	„	wingtiem	vingtieme
52.	16.	„	prywatnych	prywatnych
53.	7. od góry		gallikalizmem	gallikanizmem
53.	18. od dołu		Ludwik XV.	Ludwik XIV
53.	12.	„	assabmles des Clerges	assemblée de Clergé
53.	5.	„	edyktu	edyktu Nanteńskiego
54.	6. od góry		sennechal. Wolno	senechal—wolno
54.	16. od góry		Nanteński Świątynie	Nantejski. Dopiero Ludwik XIV. edykt Nantejski cofnął w r. 1685 edyktem Fontai- nebleau.
54.	8. od dołu		królewskich	prywatnych
58.	13. od góry		Deaumanois	Beaumanoir
59.	14.	„	cwych	swych
59.	18. od dołu		pisania	spisania
59.	10.	„	komentarzami	komentatorami
61.	8.	„	Marillak	Marillac
65.	10.	„	naweto na	nawet
66.	17. od góry		Reichsvogeien	Reichsvogteien
66.	18. od dołu		imperatorum	imperator
66.	16.	„	Schöder	Schröder
69.	6. od góry		podrywasię	pokrywa się
70.	10. od dołu		(Kopfzin)	Kopfzins
74.	4. od góry		pastwowy	państwowy
74.	12.	„	reorganicji	reorganizacji
74.	7. od dołu		Baden	Beden
75.	19. od góry		ukrócanie przez	ukrócanie znaczenia
75.	13. od dołu		zwierszchnią	zwierzchnią
77.	17.	„	terytorjalnych	terytorjalnych
78.	12. od góry		Stadtluff	Stadtluft
79.	19.	„	Scheimer Rat	Geheimer Rat
81.	8. od dołu		nich	ich
82.	19. od góry		obieralnego	obierano
84.	5 6 od góry		rolnych	wolnych
85.	15.	„	Ditchilcia	Achilleia
85.	11. od dołu		Scheimed	Gieheimer
87.	9. od góry		o	w
89.	12.	„	pozostałe	powstałe
89.	13. od dołu		niejednowrotnie	niejednokrotnie
89.	8.	„	jedne	jednej
90.	15. od góry		tenot	tekst
90.	9.	„	Loest	Soest
90.	10. od dołu		Beamnout	Beaumont

91.	8. od dołu	pozostałe	powstałe
93.	1. od góry	obcyw	obcych
93.	9. „	feodalnego	formalnego
93.	12. „	Bambergasis	Bambergesins
94.	8. „	Anglo-Sasów	Anglów, Sasów
95.	16. „	przeważnie	przeciwnie
97.	8. „	scutaria	skutagia
97.	10. „	tallaria	talagia
97.	18. „	rządowe	sądowe
97.	13. od dołu	Bocketa	Becketa
98.	12. „	Mantfort	Montfort
98.	12. „	miało się	miała się
100.	18. od góry	wice rabiowie	wice-hrabiowie
103.	11. od góry	powstania	powstanie
103.	10. od dołu	consil	council
104.	4. od góry	wyganięcia	wygaśnięcia
105.	4. od góry	Drugiego	Długiego
106.	10. „	lordowów	lordów
107.	3. „	jawnoci	jawności
109.	2. „	praw	prawo
109.	13. od dołu	zwycięstwo	zwycięską
110.	1. od góry	otworzeniu	utworzeniu
110.	4. „	ciała	ciało
111.	20. „	rystemu	systemu
112.	17. od dołu	Esmaina	Esmeina
112.	9-10. „	emancypacją	emanacją
114.	10. „	administracji	admiralicji
114.	7-8. „	nelegalnie	kolegjalnie
114.	2. „	Whin	whipem
115.	13. od góry	podwierzdzonym	potwierdzonym
115.	4. od dołu	Zeladja	Zelandja
116.	9. od góry	niezamożnych	niezależnych
116.	7. od dołu	znaczenie	orzeczenie
117.	4. od góry	osobowe	ustawowe
118.	16. od dołu	całosi	całości
121.	16. od góry	utrybucje	atrybucje
121.	13-14. od dołu	rosproszkować	rozproszkować
122.	17. od góry	wzół	wzór
124.	4. od dołu	nakazu	zakazu
125.	5. „	zgromadzenia pier- wiaszkowego	zgromadzeń pierwiaszkowych
126.	2. „	ra y	radę
128.	19. „	zgromadza	wprowadza
128.	4-5 „	zadanie	nadanie

43607 /
1/2

Drukarnia NOWOCZESNA
Wilno, ul. Biskupia 12.